

**Васіль
Сокал**

НА ХВАЛЯХ ЧАСУ
(летапіс)

Мінск
«Медисонт»
2008

УДК 94(476)
ББК 63.3(4Бел)
С59

Дадзеная публікацыя рэалізаваная ў рамках праграмы польскай замежнай дапамогі Міністэрства замежных спраў РП у 2008 годзе. Непасрэдны выканаўца праграмы — Усходнеўрапейскі дэмакратычны цэнтр. Дадзеная публікацыя адлюстроўвае толькі погляды аўтараў і не адлюстроўвае афіцыйны погляд МЗС РП.

Пад рэдакцыяй В. Арэшкі

Сокал, В.

С59 На хвалях часу : (летапіс) / Васіль Сокал ; пад рэд. В. Арэшкі. — Мінск : Медисонт, 2008. — 198 с., [11] с. іл.

ISBN 978-985-6887-16-4.

У своеасаблівым жанры «летапісу» Васіль Сокал (1921–2002), настаўнік і журналіст з вёскі Зубелевічы (Ляхавіцкі р-н Берасцейскай вобл.) паслядоўна і падрабязна апісвае падзеі, звычкі і насельніцтва свайго наваколля. Кніга паказвае Заходнюю Беларусь на працягу трох чвэрцяў стагоддзя — ад «польскага часу» амаль да «перабудовы» — вачыма беларуса-«заходніка». Яскравыя замалёўкі побыту, вострыя характарыстыкі рэальных асобаў, малавядомыя факты робяць гэты «летапіс» унікальным помнікам найноўшай гісторыі Беларусі.

УДК 94(476)
ББК 63.3(4Бел)

ISBN 978-985-6887-16-4

© ГА «Дзярыгуш», 2008
© Афармленне. СТАА «Медисонт», 2008

ЗУБЕЛЕВІЦКІ ЛЕТАПІСЕЦ

Васіль Сокал не дачакаўся выхаду ў свет сваёй кнігі — ён памёр 21 верасня 2002 г. ў вёсцы Зубелевічы, дзе пражыў ад нараджэння да самага апошняга дня.

Кніга — галоўная праца жыцця — гэта летапіс роднай вёскі Зубелевічы, што на Ляхавіччыне.

«Летапіс» — гэта не метафара. Гэта сапраўды тры чвэрці стагоддзя (ад 1926 г. практычна да канца веку) падзеяў, гэта сотні людзей, скрупулёзна адлюстраваных на сотнях старонак. «Усё заснавана на канкрэтных фактах, сведкам, а часам і актыўным удзельнікам якіх я быў, а таксама на дэталёва правяраных аповедах маіх аднавяскоўцаў і некастрых жыхароў раёна», — напісаў ва ўступных словах сам летапісец, як любіў называць сябе Васіль Сокал.

Такой метадычнай і дакладна зафіксаванай гісторыі свайго роднага кутка, да таго ж напісанай жыва і дынамічна, бадай, не было яшчэ ў сучаснай айчынным мемуарыстыцы. Дый зямля, на якой нарадзіўся Васіль Сокал, вартая гэтае ўвагі і любові: Ляхавіччына дала Беларусі Хведара Еўлашэўскага, Анатоля Бярозку, Напалеона Чарноцкага, Фларыяна Бохвіца, Тадэвуша Рэйтана, братоў Касакоўскіх, Сяргея Пясэцкага... На кожным кроку тут спатыкаюцца памяткі гісторыі нашага Краю.

Васіль Сокал нарадзіўся ў 1921 г., і ягоны лёс шмат у чым тыповы: жыццё «пад Польшчай», нямецкая акупацыя, у 1944 г. служба ў савецкім войску, фронт, вучоба ў Баранавіцкім настаўніцкім інстытуце і на філфаку БДУ, праца настаўнікам, а потым завучам і дырэктарам у вясковых школах. Уся біяграфія яго, крок за крокам, адбілася ў Летапісе.

Кожную вольную хвіліну Васіль Сокал прысвячаў краязнаўчым пошукам, журналістыцы, публіцыстыцы. Яго добра ведалі на Ляхавіччыне, ягоныя артыкулы друкавалі мінскія газеты. Удзячнасць да выдатнага настаўніка захаваў некалькі пакаленняў ягоных вучняў.

Летапіс — гэта не навуковы трактат, не погляд з вышыні «аб’ектыўнага» даследчыка. Фіксуючы падзеі ў родным наваколлі, летапісец сапраўды быў «на хвалях часу», у плыні жыцця. Яго погляд не абьякавы, ён хвалюецца, радуецца ці абурецца, а часам нават злуецца разам з сваімі землякамі. Ягоная ацэнка людзей і падзеяў месцамі вострая, нават жорсткая, але гэтак іх і ўспрымалі многія яго аднавяскоўцы, многія жыхары Заходняй Беларусі. Як і ўсе мы, Васіль Сокал не аднойчы памыляўся ў сваім жыцці — і шчыра пра гэта піша. Верыў у «ідэалы» камунізму, быў «партактывістам», дапамагаў праводзіць калектывізацыю. Але з цягам часу ўсё больш разумеў, куды вядзе «светлы шлях», і як мог адстойваў праўду.

Магчыма, у ягоным Летапісе можна знайсці недакладнасці, супярэчнасці. Але каштоўнасць яго ад гэтага не малее. Такі ўжо жанр — гісторыя вачыма яе жывога сведкі. І з публікацыяй гэтага твора ў мазаіку беларускай гісторыі будзе ўкладзены яшчэ адзін непазбыўны кавалак. Упэўнены, што кніга «На хвалях часу» будзе цікавая не толькі прафесійным беларусазнаўцам. Бадай, кожны жыхар Ляхавіччыны знойдзе ў ёй знаёмыя назвы, імёны і важныя для яго згадкі. А для ўсіх нас, беларусаў, гэта яшчэ адзін крок у пошуках адказаў на адвечныя пытанні: «Хто мы? Адкуль і куды ідзем?»

Сваю працу Васіль Сокал перадаў у 2002 годзе сябрам Грамадскага аб’яднання «Дыярыуш» з мэтай падрыхтоўкі да друку. Цяпер ягоная воля спаўняецца, і «Летапіс» трапляе да чытача. Мы шчыра ўдзячныя сям’і Васіля Сокала, гісторыку Віталю Скалабану і ўсім, хто спрыяў таму, каб гэта нарэшце адбылося.

Вацлаў Арэшка

НА ХВАЛЯХ ЧАСУ (летапіс)

*Тут пахаваны мае пачуванні — калісьці жывыя.
Можа палюбіце Вы могілкі іх навяшчаць.
Максім Багдановіч.*

Тут занатаваны мае аб’ектыўныя назіранні за падзеямі, што адбываліся ў вёсцы Зубелевічы, у навакольных вёсках, у мястэчку Ляхавічы і ў Ляхавіцкім раёне ў 1926–1986 гадах. Усё заснавана на канкрэтных фактах, сведкам якіх я быў, нават часам актыўным удзельнікам, а таксама на дэталёва правераных аповядках маіх аднавяскоўцаў і некаторых жыхароў раёна.

Летапісец Васіль Сокал

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

ПАД ПОЛЬСКОЙ УЛАДАЮ (1928–1939)

Хто ты гэtki? — Свой, тутэйшы.

Чаго хочаш? — Долі лепшай.

Якой долі? — Хлеба, солі.

Чаго болей? — Зямлі, волі.

Янка Купала

Яркія вобразы падзей і перажыванняў далёкага дзяцінства і юнацтва захавала скарбонка маёй памяці. Калі адкрыць яе чароўным ключыкам успамінаў, вобразы ажываюць і праплываюць перад вачыма на хвалях часу яркай стужкай, сатканай у сюжэтнай канве навакольнага асяроддзя, з'яў і людскіх лёсаў. Памяць захавала і светлыя моманты, і журботныя, і нават трагічныя. Гэта не мроі, не сон, а суровая рэчаіснасць, якая праяўлялася ў штодзённых буднях, якія адыходзілі ў нябыт і становіліся гісторыяй, непадуладнай часу, бо кола гісторыі не павернеш назад, яе шляхі, зігзагі не выпрастаеш. Мы можам з вышні гадоў па-свойму бачыць падзеі мінулага, гіпатэтычна ўносіць свае карэктуры, але па-сапраўднаму асэнсоўваць мінулае мы можам толькі зыходзячы з рэалій таго часу.

У вёсцы Зубелевічы ў 1928 годзе налічвалася 96 хат, у якіх пражываў 421 чалавек. Хаты паводле традыцыі называлі па гаспадары. Часам аднолькавую назву насілі некалькі хат. Так, напрыклад, дзве хаты называлі «Монікавыя», чатыры — «Цвіковыя», дзве — «Масялёвыя», тры — «Лаўрынавы», дзве — «Котрынавыя», чатыры — «Баўтруковыя». Былі Шахнікавыя, Кактышовыя, Хвалісёвыя, Кавэцкія, Язэпавыя, Кавалёвыя, Адамцовыя, Казімеравыя, Габрэлявыя, Раманавыя, Міхасевыя, Яськавыя, Саладніковыя, Дзядкавыя, Маліхтаровічавыя, Канюшковыя.

Па веравызнанні жыхары збольшага былі праваслаўныя. У вёсцы было некалькі хат католікаў, якіх вяскоўцы называлі палякамі, дакладней, «польскай веры». Аднак гэтыя палякі размаўлялі па-беларуску не толькі з вяскоўцамі-праваслаўнымі, але і ў сям'і. Падворкі католікаў называлі звычайна па прозвішчы. Гэта былі Кудзіновічы, Сіліцкія, Вярбіцкія, Плаўскія, Саланевічы.

Самыя пашыраныя ў вёсцы прозвішчы — Коктышы і Шклянкі. Былі Пятухі, Бецькі, Сокалы, Маслоўскія, Гайдукевічы, Маліхтаровічы.

Самымі пашыранымі імёнамі былі Яська, Ясь, Ян, рэдка Іван. Затым ішлі імёны Міхась, Пятрусь, Мікалай (Коля), Алесь, Алёша, Аляксей, Аляксандр, Якуб, Юзік. Было чатыры Раманы, два Гальяшы, адзін Ільюк, тры Сцяпаны, чатыры Мікодымы, два Тамашы, адзін Караль, два Вінцэсі, адзін Захар, два Вінцусі, два Варфаламеі (аднаго звалі Баўтрук), адзін Юлік, адзін Ігнасі, адзін Сымон, чатыры Хведары, адзін Рыгор, адзін Лаўрэн, тры Піліпы, адзін Мацей, тры Данілы, чатыры Максімы, адзін Дзям'ян, адзін Павэлак, адзін Ігналь, тры Костусі, два Андрэі.

З жаночых імён найбольш пашыраныя былі Мар'я, Марыся, Маня, Зося, Соня, Ганна, Воля, Надзя, Надзея, Антоля; былі імёны Юля, Аксеня, Стэпа, Алесь, Жэня, Палуся, Таня, Хвядора, Аўдоля, Вера (Верка), Настуля, Ева, Магда, Каруся, Альжбэта, Анеля, Аўдоцця, Алена, Барбуса.

Калі прыйшлі браты з Усходу — балшавікі, то ўнеслі свае карэктуры: замест Янкі — усе сталі Іванамі, Міхасі — Міхаіламі, Кастусі — Канстанцінамі, Гальяшы — Іллямі, Юзікі — Іосіфамі, Якубы — Якавамі, нават Васілі атрымалі дадаткова «й». Мар'яў, Маняў, Марысь перахрысцілі ў сельсаветах, ЗАГСах і іншых балшавіцкіх установах на Марый, Зосяў — на Сафій, Ганнаў і Ганькаў — на Аннаў. Але вяскоўцы, насуперак афіцыйнаму, называлі сваіх мужчын і жанчын па-свойму, па-даўнейшаму.

Землі, якія акалялі вёску Зубелевічы і належалі яе жыхарам, мелі свае назвы, у адрозненне ад зямельных кадастраў. Гэтыя назвы склаліся, відаць, у сіваю мінуўшчыну. Так, напрыклад, ворыўны масіў на паўднёвы

ўсход, адразу за вясковымі агародамі, называлі Загароддзе, другі бок вёскі, на поўнач — Засаддзе. Недалёка ад вёскі, на паўночны захад, 14 гектараў ворыўнай зямлі, якая належала польскаму асадніку, капітану-легіянеру Пілсудскага, вяскоўцы называлі Двор. Далей, у напрамку з захаду на поўнач, залягаў Крышыннік, затым Яловец — масіў, зарослы кустамі ядлоўцу. Паміж Ялоўцам і Засаддзе былі дзялянкі сенакосаў, якія называліся Падгай. Ад Ялоўцу, далей на ўсход, былі надзелы для пашы, якія вяскоўцы называлі Шырокімі. Шырокія межавалі з падлескай зямлёй, якая называлася Камяні. На левы бок тракту, які вядзе з Клецка праз Жарабковічы на Ляхавічы, ворыўны масіў называўся Шырокія, а крыху вышэй, на мяжы з Канюхоўскай зямлёй, меў назву Гара, або Акопы (сапраўды, там калісьці пасля Першай сусветнай вайны засталіся акопы, якія былі зруйнаваныя толькі пасля стварэння калгасаў). Ад Гары направа землі мелі назву Зубелеўшчына. Дарэчы, паводле аднаго падання ў Зубелеўшчыне быў пасяліўся нехта Зубель, ад якога і атрымала назву вёска Зубелевічы. Далей Зубелеўшчыны на захад працягнуўся Равок. Крыху вышэй ад Раўка былі дзве Дуброўкі з пасадкай бярэзніка, крыху вышэй на поўдзень — Дубняк, затым — Горка. Упрытык да Раўка залягалі сенакосы, праз якія працякаў на поўнач ручай, парослы абапал кустоўем лазы. Гэты абшар называлі Лагі. Лагі цягнуліся на поўнач і ўтыкаліся ў балоцістую мясцовасць, якая мела назву Вілкі. Жыхары вёскі Зубелевічы і цяпер маюць свой уласны лексікон у тапаніміцы, калі заходзіць размова пра палеткі, якія акружаюць вёску. Старыя традыцыі захоўваюцца ў памяці нашчадкаў, перадаюцца з пакалення ў пакаленне.

22 кастрычніка (старага стылю) 1921 года па волі лёсу і прыроды і са згоды бацькоў у сям’і Міхася Сокала, сына Гаўрылы і Агнешы (дачкі Міхася Габрэлявага) і Ганны Сокал, дачкі Язэпа, з’явіўся яшчэ адзін член сям’і, па ліку восьмы, якому праваслаўны святар ляхавіцкай царквы па прапанове бацькоў у прысутнасці кумоў Аляксея Шклянніка, швагра бацькі, і Зосі Бецкі, пляменніцы бацькі, надаў імя

Васіль і занатаваў у царкоўнай кнізе факт з’яўлення на свет «раба Божага». Тут я мушу ўдакладніць адзін факт: мая маці была другой жонкай у бацькі. Першая памерла ў год кастрычніцкага перавароту, пакінуўшы бацьку «ў спадчыну» пяць сыноў і дачку.

Мой бацька быў малапісьменны, з прыроджанай сялянскай жылкай працавітасці. Ён глядзеў на рэчы не праз каларовыя шкельцы, а сваім розумам спасціг суровую праўду, што толькі працаю можна дасягнуць дабрабыту. Зямельны надзел не даваў яму магчымасці звесці канцы з канцамі, каб пракарміць дзесяць душ, таму бацька самастойна авалодаў многімі рабочымі прафесіямі: быў цесляром, столярам, мулярам, засвоіў кавальскую справу, пабудаваў уласную кузню. Высякаў сталёвымі зубіламі надмагільныя пліты, рабіў шліфаваныя помнікі з граніту, быў хатнім шаўцом. Па сваім светапоглядзе бацька быў чалавек рэлігійны, у вольны час чытаў Евангелле. Кожным ранкам і вечарам упаўголаса размаўляў з Богам, стоячы на каленях перад абразамі, паўтараючы цэлы комплекс малітваў, пачынаючы з «Ойча наш» і канчаючы «Божа, цара храни», ад якой не адмаўляўся да самай смерці, хаця цары даўно зніклі з маскоўскага трону. Да праваслаўнага духавенства ставіўся крытычна, падкрэсліваючы, што духавенства парушае Боскія законы і вядзе распуснае жыццё. З гэтай прычыны рэдка калі наведваў царкву. Да іншых рэлігійных канфесій ставіўся цяроўна, кажучы, што кожны мае права маліцца таму богу, якому хоча. Бацька быў далёкі ад вялікай палітыкі, таму газет не чытаў.

Па сваім характары бацька быў чалавек разважлівы, сумленны, справядлівы, спагадлівы, чым і заслужыў павагу ў аднавяскоўцаў, якія ішлі да яго на параду з любой жыццёвай нагоды.

Маці была непісьменнай жанчынай, фанатычнай верніцай. Яна жыла па законах рэлігійнай маралі, выкладзеных у дзесяці заветах, не цяроўна хлусні, падману, брыдкаслоўя. У яе, відаць, ад прыроды было пачуццё суперажывання, асабліва да тых, у каго было вялікае гора, — іх боль быў яе болем.

Бацька прывучаў сваіх сыноў да працы з самага маленства, засцерагаў ад дрэнных звычак, палення. Бацька сам не курыў, і сыны былі пазбаўлены гэтай заганы. Калі сыны падраслі, бацька паклапаціўся, каб даць ім адпаведную прафесію. Старэйшы сын Максім наведваў ляхавіцкую царкоўна-прыходскую школу і праявіў пэўныя схільнасці да інжынернай справы. Перад вайной 1914 г. быў прызваны на вайсковую службу ў царскую армію. Забягаючы наперад, мушу паведаміць, што Максім прымаў удзел у баявых дзеяннях на петраградскім фронце, патрапіў у палон. З палону быў вызвалены ў 1922 г. і застаўся ў Петраградзе. У 1924 г. ўступіў у бальшавіцкую партыю, працаваў на заводзе імя Кірава, скончыў вечаровае аддзяленне інжынернага інстытута, стаў інжынерам. Далейшы лёс падрыхтаваў яму неспадзяванку, трагічна абарваўшы жыццё, але пра гэта крыху пазней...

Малодшы брат, Іван, набываў прафесію каваля ў бацькавай кузні. Праз пэўны час бацька аддаў сына Мікалая да габрэя ў вёску Падлессе — вучыцца на краўца. Мікалай аказаўся здольным вучнем: хутка авалодаў кравецкім майстэрствам і вярнуўся дадому. Бацька купіў сыну швацкую машынку «Зінгер», узяўшы ў ляхавіцкім зямельным банку пазыку ў трыста злотых (у пераліку на зерне — трыста пудоў жыта). Час паказаў, што вучань значна пераўзышоў свайго настаўніка і стаў знакамітым майстрам сярод тутэйшых краўцоў. Дарэчы, былы яго калега па вучобе, хлопец з Падлесся, крыху пазней ажно шэсць месяцаў удасканалваў сваё кравецкае майстэрства пры Мікалаі. Мікалай шыў касцюмы памешчыкам і фальваркоўцам, сярод якіх былі знакамітасці: пан Чарноцкі з маёнтка Нача, пасол польскага Сойма; пан Крагельскі з маёнтка Мазуркі, былы ваявода Навагрудскага ваяводства, былы сенатар Рэчы Паспалітай. Пан Крагельскі запомніўся мне не толькі сваёй мажнай фігурай, але і тым, што размаўляў у нашай хаце на чыстай беларускай мове з польскім акцэнтам. Пазней, ужо ў сталым узросце, калі я збіраў матэрыялы пра камуністычнае падполле ў Ляхавіцкім раёне, даведаўся ад сялян вёскі Мядзведзічы, што пан Крагельскі размаўляў з сялянамі толькі па-беларуску. Ад жыхароў

Мядзведзічаў мне сталі вядомыя і іншыя факты з жыцця і дзейнасці гэтага, паводле камуністычнай літаратуры, «польскага прыгнятальніка». Пан Крагельскі ў свой час унёс у польскі Сейм праект закона, паводле якога беларуская мова і літаратура павінны былі выкладацца як прадмет у польскіх школах, а таксама поруч з польскімі павінны былі адкрывацца беларускамоўныя школы. Пан Крагельскі ўнёс на разгляд Сейма Рэчы Паспалітай праект закона аб абмежаванні зямельных уладанняў абшарнікаў да сарака гектараў, за што абшарнікі і зненавідзелі пана Крагельскага. Сястра Крагельскага Люцыя збірала сярод сялян беларускі фальклёр і рыхтавала да друку зборнік беларускіх народных песень, казак і прымавак.

Для далейшага асвятлення ролі майго брата Мікалая ў культурніцкай і палітычнай дзейнасці ў Зубелевічах мушу крыху прыгадаць некаторыя моманты з яго біяграфіі. Два гады Мікалай вучыўся ў палітычнага ссыльнага, які жыў у Падлессі. Прафесар вучыў сваіх падапечных рускай мове і літаратуры, сусветнай гісторыі, французскай, нямецкай і лацінскай мовам, прыродазнаўчым і дакладным навукам, а таксама жывапісу. Ён паўплываў на далейшае фармаванне светапогляду Мікалая, што пазней і прывяло да трагедыі. Дарэчы, калі бальшавікі ішлі на Варшаву, прафесар найшоў з імі, атрымаўшы вайсковы чын камісара дывізіі. Пасля паразы, якую атрымалі бальшавікі пад Варшавай, ваякі павярнулі назад, з імі вяртаўся і вучоны-прафесар. Па дарозе на ўсход прафесар завітаў да майго бацькі і вельмі прасіў аддаць яму Мікалая для ўсынаўлення і выхавання. Бацька катэгарычна адмовіўся. Але на схіле гадоў шкадаваў, што не паслухаў прафесара. Магчыма, гаварыў бацька, не было б трагедыі...

Навучанне Мікалая ў прафесара садзейнічала развіццю ягоных здольнасцяў і эстэтычнага густу. Мікалай добра маляваў, выразваў з дрэва розныя фігуркі чалавечкаў і жывёл, граў на балалайцы, скрыпцы, пазней — на гармоніку. Сам змайстраваў скрыпку і балалайку, якія мала чым адрозніваліся ад інструментаў, зробленых майстрамі-прафесіяналамі.

Менавіта Мікалай аказаў вялікі ўплыў на фармаванне майго светапогляду, абудзіў жаданне да развагаў аб розных з’явах і крытычнага іх асэнсавання. У свае пяць гадоў я ўжо свабодна чытаў па-беларуску, граў на балалайцы, а затым і на гармоніку, праўда, скрыпку не адолеў.

У дзяцінстве я выходзіўся ў супярэчлівых умовах: з аднаго боку, пад уплывам матэрыялістычнага светапогляду брата Мікалая, з другога — пад пільным наглядом вельмі рэлігійнай маці, з прычыны чаго меў шмат непрыемнасцяў. Маці кожным ранкам і ўвечары прымушала мяне паўтараць розныя малітвы, стоячы перад абразамі на каленях, — пачынаючы ад «Ойча наш» і канчаючы рознымі ўрыўкамі з трапароў. З дапамогай штурханцоў і вярочакі, што ляжала напашэўку на паліцы, яна «па Боскай волі» прымушала мяне, раба Божага, размаўляць уголас з Богам, Святым Духам, Маці Боскай і анёламі-ахоўнікамі. Калі я часам ад неахвоты супраціўляўся, маці прыступала да вярочанай інквізіцыі, у выніку чаго на маіх плячах красаваліся па некалькі дзён пячаткі «Боскай кары». Дарэчы, бацька ў гэтай справе быў больш памяркоўны і гаварыў, што такія метады не спрыяюць выхаванню любові і павагі да Бога, бо ёсць іншыя, а якія, ён, відаць, сам не ведаў. Разважаючы аб Боскай дабрыні і міласэрнасці, я сваім наіўным розумам адкрыў супярэчлівыя адносіны маёй маці да Бога. З аднаго боку, маці казалася, што Бог добры, міласэрны, ён даруе людзям грахі, а з другога боку, калі я свавольнічаў, — пагражала мне Боскай карай. Як бы там ні было, я верыў у Бога, любіў яго і заўжды насіў яго ў сваім дзіцячым сэрцы. Я вельмі баяўся чорта, якога маці называла па-свойму — Люцшпар, і рознага калібру чарцянят. Часам маці называла мяне страшным імем, калі я рабіў нейкую шкоду. Яна казалася: «Ты проста Люцшпар». Апроч чарцей, я ў дзяцінстве баяўся цемры, нябожчыкаў і грому. Пазней я адкрыў тайну — маці таксама баялася гэтых з’яваў. Увечары і ноччу я баяўся выйсці адзін у сені альбо ў двор і хадзіў у суправаджэнні бацькі. У думках я лічыў бацьку сваім анёлам-ахоўнікам. Часам, калі бацькі не было дома, я прасіў маці, каб яна мяне суправаджала, але маці аднеквалася і казалася: «Прыйдзе

бацька і выведзе цябе». Адсюль я зрабіў выснову, што яна баялася таго, чаго і я. А калі надыходзіла навальніца, я ўцякаў у хату, зашываўся на печ, клаўся ўздоўж бэлькі, мяркуючы, што маланка не праб’е бэлькавай таўшчыні, калі трапіць у нашу хату. Калі пачыналіся бліскавіцы і грымоты, я затыкаў пальцамі вушы, шчыльна заплюшчваючы. Маці ў гэты час запальвала грамнічную свечку, кленчыла перад абразамі і прасіла Бога, каб засцярог людское жытло ад буры і агню. Бацька не баяўся ні буры, ні грому, толькі ўглядаўся ў акно, пільнуючы, каб часам бліскавіца не ўляпіла ў сваю ці суседскую будыніну. Маці часам дакарала бацьку за такія свавольствы, перапыняючы размову з Богам, упаўголаса казалася: «Ты, стары, адышоўся б хоць ад акна, а то ўпёрся, як слуп».

Брат Мікалай лічыўся ў вёсцы самым адукаваным хлопцам. Ён выпісваў з Вільні беларускія газеты і часопісы, беларускія календары, а таксама польскую дэмакратычную перыёдыку: орган ППС «Работнік» і орган Польскай рабочай партыі «Дзённік папулярны».

Трэба сказаць, што газет і часопісаў ніхто з вяскоўцаў больш не атрымліваў. Таму ў нашай хаце восеньскімі і зімовымі вечарамі збіралася шмат моладзі і сталага веку мужчын, каб даведацца пра падзеі ў Заходняй Беларусі, Польшчы і ва ўсім свеце. Вясковыя дамарослыя палітыкі вялі размовы на палітычныя тэмы, давалі ацэнкі палітычным падзеям. Я па-свойму ўспрымаў гэтыя размовы, але заўсёды быў на баку тых, хто славесна граміў буржуяў і памешчыкаў і ў душы руйнаваў польскі жонд. Такім чынам наша хата ў вёсцы Зубелевічы была культурна-асветніцкім цэнтрам, дзе вяскоўцы маглі атрымаць інфармацыю.

Часта суразмоўцы прыгадвалі падзеі недалёкага мінулага — кастрычніцкі пераварот і грамадзянскую вайну. Тады я ўпершыню даведаўся пра Арлоўскага, пра якога жыва распяваў пастаянны наведвальнік «святліцы» Язэп Коктыш (па-вулічнаму Шахнікаў Юзік). У сваім апошнім Юзік маляваў Арлоўскага ў асобе польскага афіцэра-пілсудчыка, які меў нават у засценку Зубелевічы каханку, прыгожую маладую дзяўчыну. Кастусь Вярбіцкі, вясковы

фельчар, які скончыў медычныя курсы ў царскай арміі, бываючы ў нас, распавядаў, што Арлоўскі часта бываў ноччу ў іхняй хаце і тады, калі на Крэсах Усходніх усталявалася польская ўлада. Кастусь характарызаваў асобу Арлоўскага, як нейкага Робін Гуда, які з'яўляўся ў іхняй хаце з маўзерам і гранатамі за поясам.

Шахнікаў Юзیک не раз распавядаў пра партызанскі атрад Кухарчыка і ягоную гібель. Аповяд Юзіка, які асабіста бачыў, як адбываўся бой, значна адрозніваецца ад версіі, якая надрукавана ў кнізе «Памяць. Ляхавіцкі раён». Са словаў Юзіка, ён пачуў летнім ранкам 1919 года стрэлы ў кірунку фальварка Нача. Юнак выбег на загараддзе і ўбачыў, як з лесу несліся па палях да вёскі Зубелевічы коннікі і стралялі. Раптам з Зубелевіч у адказ пачуліся таксама стрэлы з вінтовак — гэта стралялі польскія легіянеры з зямлянкі, якая знаходзілася ў агародзе Венцэля. У зямлянцы было толькі чатыры польскія жаўнеры. Раптам Юзیک убачыў, як зваліўся адзін коннік, затым другі, трэці... Астатнія павярнулі назад у напрамку фальварка Нача. Калі сціхлі стрэлы, Юзیک убачыў, як адзін, відаць, паранены падпоўз пад мяжу і там прытуліўся. Неўзабаве з засценку Зубелевічы прыйшла дапамога. Легіянеры выстраіліся ў рад і пайшлі да таго месца, дзе пападалі партызаны. Параненага застрэлілі — ім аказаўся сам камандзір атрада Кухарчык. Адтуль, адкуль з'явіліся партызаны і раптам жа зніклі, не было чуваць стрэлаў. Легіянеры злавілі коней і вярнуліся ў вёску з трафеемі. Узнікае пытанне, ці маглі партызаны выратаваць свайго параненага камандзіра? Хіба так, калі б захацелі, але большавікі заўсёды ўмелі цаніць сваю скуру... Як потым распавядалі жыхары вёскі Канюхі, партызаны праводзілі ваенную аперацыю на добрым падпітку.

У час размоў пра рэвалюцыю і грамадзянскую вайну я чуў і аповяд пра тое, як канюхоўскія рэвалюцыянеры па-зверску расправіліся з панам Чарноцкім падчас рэвалюцыі. Але, калі вярнуліся палякі, сын Чарноцкага не стаў помсціць, а заявіў, што варажнеча паміж сялянамі і маянткоўцамі павінна на гэтым скончыцца. У маёй памяці застаўся яшчэ адзін эпізод, як у вёсцы Зубелевічы ў час

прыходу большавікоў нечакана аб'явіліся мясцовыя ваяўнічыя атэісты, якія, пазычыўшы ў чырвонаармейцаў вінтоўкі, расстралялі фігуркі Хрыста, прымацаваныя да крыжоў у канцы вёскі. Дарэчы, чырвонаармейцы адмовіліся самі страляць у фігуркі. Гэта для атэістаў не прайшло дарэмна. Калі ў вёсцы Зубелевічы пасля ўцёкаў большавікоў на Усход ізноў з'явіліся легіянеры, то дазналіся пра дзікунскі ўчынак «ваяўнічых атэістаў». Легіянеры ўчынілі публічную экзекуцыю: сабралі вясцоўцаў у агародзе аднаго атэіста, загадалі спусціць порткі ніжэй за калены, легчы на заслоны і пачалі ёмкімі лазовымі дубцамі выганяць дух ваяўнічага атэізму. Пасля экзекуцыі атэістам было над чым паразважаць амаль месяц, ды і сораму на ўсё жыццё.

Падчас вечаровых дэбатаў у святліцы актыўна абмяркоўваліся і сучасныя падзеі, напрыклад, пераварот Пілсудскага ў 1926 г. Слухаючы гэта, я ўяўляў Пілсудскага нейкім вусатым страшыдлам (накшталт карыкатуры ў беларускіх газетах) з шабляй пры боку, якой ён збіраўся пасекчы галовы чырвоным камісарам. А я іх так любіў, бо яны будавалі рай на зямлі — СССР, і я так хацеў, каб савецкія чырвоныя камісары хутчэй з'явіліся ў Заходняй Беларусі і тут будавалі свой рай. Бязмежную любоў да камісараў прывіў мне брат Мікалай, апавядаючы пра бясстрашных змагароў з буржуямі ў скураных куртках і з маўзерам пры боку.

Горача абмяркоўваўся разгром Грамады ў 1927 г. Я тады ўпершыню пачуў прозвішчы вядомых беларускіх дзеячоў — Тарашкевіча, Рак-Міхайлоўскага, Валошына, Мятлы і іншых. Я па-дзіцячы шкадаваў іх і крыўдаваў, што я не дарослы і не магу быць поруч з імі. З таго часу ў маёй памяці захаваўся факт існавання і разгрому гурткоў Грамады ў Жарабковічах і Канюхах.

У 1927 г. пайшлі чуткі, што будзе праводзіцца перадел зямлі і хутарызацыя. Былі розныя меркаванні вясцоўцаў: адны ўхвалялі перадел, жадаючы атрымаць большы надзел, іншыя ставіліся да гэтай акцыі падазрона і скептычна. Як бы там ні было, але напрудвесні з'явіліся ў вёсцы землеўладкавальнікі, якія дэталёва абмералі і ацанілі зямельную плошчу. Вясною 1928 г. пачаўся сам

перадзел. Першую скрышку граў у гэтай справе Аляксандр Варфаламеевіч Коктыш, або Санька, як звалі яго вяскоўцы. Бацькі Санькі пераехалі ў гады грамадзянскай вайны ў свае мясціны, у вёску Зубелевічы, дзе калісьці пражывалі. Санька ў Расіі скончыў рэальнае вучылішча і лічыўся адным з адукаваных хлопцаў. У Санькі быў брат Мікалай, які таксама вучыўся ў рэальным вучылішчы, але пра яго пазней... Санька пры перадзеле зямлі не пакрыўдзіў сваіх бацькоў, выдзеліўшы ім надзел зямлі першай катэгорыі на Засаддзі: 6 гектараў ворыва і 2 гектары пашы і сенакосу. Як вынікала з размоў, не абыйшлося без подкupu землеўладальнікаў, вядома, праз пасрэдніцтва Санькі. Некаторыя вяскоўцы, каб атрымаць большы надзел, запісваліся на знос, гэта значыць — на хутар. Зямельныя надзелы вагаліся ад двух да дзесяці гектараў. Гаспадаркі ў большасці мелі надзелы па 4–5 гектараў, былі толькі дзве з надзеламі па 20 гектараў.

Хутарызацыя хутка вырашыла лёс Санькі, перад ім адкрылася чыноўніцкая кар’ера. Неўзабаве ён быў прызначаны сакратаром у Востраўскую гміну, дзе прыняў каталіцкую веру і польскую нацыянальнасць, верна служыў Рэчы Паспалітай аж да 1939 г. Пасля вераснёўскіх падзей быў арыштаваны органамі НКУС і вывезены ў Сібір, дзе і памёр.

У маёй дзіцячай памяці назаўсёды захаваліся яркія адбіткі вясковага краявіду, побыту і духоўнага складу маіх аднавяскоўцаў. Нізкія, шэрыя хаты, пазелянелыя ад імху, накрытыя ржавай саломай стрэхі, маленькія акенцы, праз якія ледзь пранікала святло. Зімою шыбы пакрываліся тоўстым ільдом. Для таго каб убачыць, што адбываецца на вуліцы, дзятва хукала ў шыбіны, расплаўляючы ледзяное покрыва. Маленькія вясковыя хаткі часам стаялі адна каля адной, утвараючы так званыя суткі. Гэта было вельмі небяспечна ў час пажараў. Як помніцца, у той час былі вельмі снежныя зімы са сцюжамі і заваямі. Часам за ноч намятала столькі снегу, што раніцаю няможна было прайсці па вуліцы. Былі выпадкі, што замятала некаторыя хаты, і тады аднавяскоўцы раніцаю вызвалілі жыхароў са снежнага палону.

У пераважнай большасці хат падлога была з глінянага насцілу, дашчаныя падлогі былі толькі ў заможных гаспадароў. Сцены і столь вяскоўцы бялілі перад вялікімі рэлігійнымі святамі вапнай альбо мелам. Пазней па загадзе польскіх мясцовых уладаў вяскоўцы мусілі бяліць свае хаты знадворку. Хто не выконваў гэты загад, падвяргаўся кары з боку паліцыянтаў, якія мелі на гэта паўнамоцтвы.

Мэбля сялянскіх хат складалася з прымітыўнага стала, часта спаражналага ад часу, каля сцен — лавы, змайстраваныя з дыляў (сараковак), а для пераносу — заслоны і заслончыкі. У некаторых, больш заможных, былі самаробныя табурэткі. Крэслаў у сялянскіх хатах не было. Спальную «мебель» складалі дашчаны пол і нары на козліках, якія на дзень прыбіраліся. На поле на ноч клалі сеннікі, набітыя саломай, а на нарах расцілалі кулявую салому. Пакрываламі служылі звычайныя дамацканыя дзяружкі, зімой накрываліся коўдрамі (дзве дзяружкі, паміж якімі было падшыта зрэб’е). Навалочкі і прасцірадлы былі таксама самаробныя, сатканыя з кужалю. Самаробная была таксама і нацельная бялізна, якую звычайна шылі самі жанчыны з тонкага, выбеленага летам палатна без кравецкай дапамогі.

Што датычыць абутку, то мужчыны вясною і летам насілі сырамятныя хадакі, а зімой — «дзеравяшкі». Змайстраваць дзеравяшкі мог амаль кожны вясковец: звычайна бралі халавы з апоркамі з паношаных ботаў, майстравалі драўляную падэшву і да яе прыбівалі апоркі. У вёсцы было некалькі майстроў, якія займаліся гэтай вытворчасцю. У мужчын былі і боты, ялавья, якія надзяваліся толькі ў святы ці калі ішлі ў госці. Звычайна вясковыя мужчыны, хлопцы, тым больш дзятва, з вясны да восені хадзілі басанож. Жанчыны і дзяўчаты таксама не насілі ў гэтую пору абутку. Дзяўчаты вясною і летам у святочныя дні хадзілі ў туфлях, восенню ў чаравіках, зімой — у снягоўцах, змайстраваных з фільцу і гумовай падэшвы, зверху акаймаванай гумовай стужкай. Вядома, старыя і паджылыя вяскоўцы хадзілі ў самаробных валёнках з гумовымі галёшамі. Адзенне дзятвы — верхнія кашулі і

порткі — былі саматканья. Для пашыву портак жанчыны ткалі адмысловую тканіну ў палоску з чаргаваннем белых і чорных нітак. Гэтая тканіна называлася шарака. З шарака шылі сабе штаны нават і дарослыя дзецюкі. Вядома, у дарослых хлапцоў і дзяўчат былі святочныя ўборы фабрычнай выпрацоўкі, купленыя ў крамах. Для дзяўчат было модным насіць вышываныя блузы з белага паркалю і чорныя спадніцы з нашытымі рознакаляровымі каснікамі. Зімою вопраткай для мужчын і хлопцаў служылі паўшубкі з авечых скур і паўбукешы з сукна, падшытыя ватай. Дзяўчаты насілі зімой паўпаліто з паўваўнянай тканіны ды з каўнерыкам з таннага футра. Некаторыя больш заможныя дзяўчаты шылі сабе аўчынныя паўшубкі, вышываныя рознымі ўзорамі. Словам, адзенне вяскоўцаў было стракатым.

Харчаванне вяскоўцаў у той час не было разнастайным — у асноўным бульба, хлеб, малако і гародніна — амаль вегетарыянскае. Вяскоўцы ў той час мала спажывалі мясных прадуктаў, асновай якіх была свініна, кілаграмаў дваццаць на душу ў год. У сярэднім кожная сям'я трымала па два парсюкі: аднаго для сябе, другога — каб прадаць і разлічыцца з рознымі падаткамі. Многія трымалі авечак, але авечага мяса амаль не каштавалі, а прадавалі на кірмашы, каб набыць такія-сякія абновы і сельскагаспадарчы інвентар. Не каштавалі вяскоўцы і цяляціны, бо збывалі яе гандлярам-габрэям, якія ездзілі па вёсках у час масавага ацёлу. Не ласаваліся і курацінай, яйкамі, маслам і сырам — усё гэта ішло на продаж у Ляхавічы габрэям і польскім урадоўцам. Хлеб вяскоўцы пяклі ў печах на падсцілцы з дубовага ці кляновага лісця, з запасам — на два тыдні. Пірагі з пшанічнай мукі з'яўляліся на сталае толькі ў вялікія святы, і то не ва ўсіх сем'ях. Жаданым ласункам для дзятвы былі абаранкі, якія вельмі рэдка прывозілі бацькі з мястэчка Ляхавічы. Вельмі эканомілася мяса і сала падчас хрысціянскіх пастоў: сем тыдняў перад Велікаднём і пяць тыдняў перад Спасам. Старыя жанчыны ў час посту ў пятніцу і сераду пасціліся так званым шчырым постам. Вяскоўцы ў час посту не спажывалі мясных прадуктаў, а толькі малочныя, а ў сераду і пятніцу і малочных не

ўжывалі. Гаспадары сем'яў перад каляднымі і велікоднымі пастамі рыхтавалі алей з ільнянога семя, для чаго вазілі семя ў вёску Шавялі. Льняны алей лічыўся падчас посту далікатэсам. Алей налівалі ў плыткія сподкі, пасыпалі зверху соллю і макалі паранай бульбай пад пільным наглядом гаспадыні. Далікатэсам тады быў і звычайны селядзец, які з-за дарагавізны куплялі вельмі рэдка. Затое можна было досыць ласаватца гэтак званым лёкам, або расолам з-пад селядцоў, які ўхітраліся прадаваць асобныя местачковыя гандляры. Праўда, некаторыя праяўлялі «філантропію» да вяскоўцаў і адпускалі сваім знаёмым лёк задарма.

На снеданне звычайна быў камяк з кіслым малаком, зацірка, завараная з ячневых ці грэцкіх крупаў, забеленая малаком. На абед гатавалі боршч з капусты або буракоў, часам крупнік з пярлоўкі, бульбяную бабку, на вячэру ўжывалі часам страву, што засталася з абеду. Восенню і зімой варылі суп з гарбузоў і бручкі. Адмысловае меню было ў святочныя дні: на снеданне аладкі, якія мазалі здорам — авечым лоем, перапушчаным нутраным свіным тлушчам, часам гатавалі пірог са смятанай. Масла і смятану рэдка ўжывалі. На абед звычайна была мачанка са скваркамі, якую макалі аладкамі з глінянай лаханкі. Гаспадар хаты даставаў з лаханкі невялікія скваркі і клаў перад кожным з едакоў на аладку. Пасля мачанкі звычайна быў забелены крупнік. На вячэру было тое, што засталася пасля абеду. У дні посту гатавалі саладуху, якую елі з паранай бульбай.

Жаданымі і чаканымі былі хрысціянскія святы. Дзятва чакала, бо ў гэтыя дні можна было паласаватца мяснымі прысмакамі, а дарослыя апрача гэтага маглі адпачыць ад нялёгкай сялянскай працы. Дзятва і юнакі з замілаваннем чакалі Калядаў і рыхтаваліся старанна, каб сустрэць пераднавагоднюю ноч — шчадрэц. Яшчэ за некалькі тыдняў да шчадраца яны старанна майстравалі або рамантавалі мінулагаднія гвязды і ліхтары. Суботнімі і нядзельнымі вечарамі перад шчадрацом збіраліся на рэпетыцыі, спявалі старыя калядныя песні і развучвалі новыя. Гэта былі незабыўныя вечары нейкага радасна-трывожнага чакання ўдачы на калядаванні. Пераднавагоднія вечары, або

шчадрацы, праходзілі ўзнёсла, нібы ў чароўнай казцы. Калі шэры змрок краўся па вясковай вуліцы, пад вокнамі з'яўляліся першыя калядоўшчыкі — дзятва, якая пачынала праэдуру калядавання дасканала завучанай фразай: «Добры вечар, шчодры вечар, пане гаспадару, ці песню спяваць, ці так калядку падаць». Калі за акном чулася: «Спявайце», — дзіцячыя галасы ў сваіх песнях славілі Бога, Хрыста, дзеву Марыю, і анёлаў, і, нарэшце, гаспадаровых дачок, жадаючы ім хуткага шлюбу і шчаслівай долі. Крыху пазней выходзілі юнакі калядаваць з гвяздамі і ліхтарамі. У гэты час вуліца ўпрыгожвалася ў рознакаляровыя гірлянды «гвяздаў» і ліхтароў. А ўжо апоўначы дарослыя дзяўчаты і юнакі бралі ў падлеткаў «гвязды» ў эксплуатацыю і спявалі пад вокнамі дружным хорам. Калі дзятве гаспадары даравалі спецыяльна спечаныя маленькія аржаныя булчкі, то дарослым выносіліся цэлыя боханы. Больш заможныя вяскоўцы давалі шчадрацам нават кілбасы, кавалак сала або дайніцу зерня. Калі канчаўся шчадрэц, на душы рабілася сумнавата: такога чароўнага вечара трэба было чакаць аж цэлы год! На Новы год раніцою дарункі — хлеб, зерне — калядоўшчыкі прадавалі каму-небудзь з вяскоўцаў, а кілбаса і сала ішлі на навагодняе ігрышча, якое ладзіла моладзь. Супольна для сваіх дзетак-малалетак спраўлялі своеасаблівыя ігрышчы, на якіх дзятва піла згатаваны з бурачнага квасу засалоджаныя напоі і ласавалася рознымі прысмакамі, вырабленымі вясковымі кулінарамі. Ігрышча дзяцей заканчвалася імправізаванымі сцэнкамі і танцамі пад грабенчык і каляднымі песнямі.

З нейкай шчымлівай асалодай і нясцерпным хваляваннем чакаліся велікодныя святы. Змораныя Вялікім постаем, вяскоўцы чакалі Вялікадня, як збавення. Для падлеткаў, дарослых хлопцаў, нават сярэдняга веку мужчын самым важным быў другі дзень Вялікадня: у гэты дзень адбывалася цырымонія гульні ў «біткі». Гэтая гульня была выключна мужчынская. Да яе рыхтаваліся загадзя, набываючы яйкі-мацакі. Некаторыя, наадварот, запасаліся яйкамі з рыхлай шкарлупінай, а затым на Вялікдзень выкарыстоўвалі адзін са спосабаў прысваення чужога: у час гульні ў біткі мяняліся

яйкі і атрымлівалі біткі. Звычайна гульня канчалася да абеду, а пасля гульцы падлічвалі свае трафеі і страты.

Незабыўным, чароўным па сваёй красе, застаўся ў маёй памяці і дзень Святога Духа, або Сёмуха. Сёмуха звычайна праходзіла пасля сямі тыдняў ад Вялікадня. У гэты час заканчваліся палявыя работы, і сяляне маглі крыху расслабіцца. Да Сёмухі вяскоўцы таксама рыхтаваліся старанна: жанчыны прыбіралі ў хатах, мужчыны клапаціліся пра ўпрыгожванне жылля знадворку. Яны ездзілі ў лес, дзе запасаліся бярозавымі дрэўцамі, а таксама бярозавым галлём. Бярозкі ўтыкалі каля веснічак, каля ўваходу ў сені, а зялёным галлём упрыгожвалі столь, затыкаючы галінкі пад бэлькі. Духмяны водар зеляніны напаўняў хату, падвора, усё гэта навейвала нейкія дзівосныя чары з казачнай краіны.

А ці можна забыць купальскія ночы з вогнішчам, песнямі і жартамі, якія доўжыліся да світанку? Хлопцы і юнакі рыхтаваліся да Купалля загадзя: збіралі галлё, непатрэбныя гаспадарчыя прылады, якія вечарам зносілі на прызначанае месца. Звычайна купальскае вогнішча раскладалі на скрыжаванні дарог, але нашыя вясковыя хлопцы парушылі гэтую традыцыю. Зазвычай вогнішча распальвалі на абочыне грэблі, што паміж вёскай Зубелевічы і Засценкам. Часам хлопцы ўчынялі самаробныя феерверкі, што ўтварала надзвычай цудоўнае відовішча! Постаці і твары дзецюкоў выглядалі падобнымі да казачных герояў. Паволі вогнішча тлела, гасла, а купальская ноч адыходзіла ў нябыт ажно на цэлы год.

Што ні кажы, а рэлігійныя святы для дзятвы (думаю, што і для дарослых) былі самымі шчаслівымі, светлымі і радаснымі: дзятва ў святочныя дні ладзіла розныя імправізаваныя гульні, вясковыя хлопцы — вечарыны з танцамі, песнямі. А мужчыны сярэдняга веку збіраліся групкамі пасярод вясковай вуліцы і жыва абмяркоўвалі свае гаспадарчыя справы. Вясковыя кабеты ў святочныя дні ў яснае надвор'е наведвалі цэрквы ў Ляхавічах і Падлессі або збіраліся групкамі на прызбах і па-жаночы дзяліліся сваімі радасцямі і трывогамі, успамінаючы сваё далёкае дзявоцтва, якое шмыганула так хутка, што не было

нават часу пацешыцца ім і азірнуцца, каб асэнсаваць тыя цудоўныя дні.

А вясковыя вяселлі таго часу, гарэзлівыя, жартаўлівыя, з камедыйнымі сцэнкамі, упрыгожвалі вясковы побыт і мелі непаўторны каларыт, узбагачалі самабытную культуру нацыі, яе адметнасць, яе духоўны скарб. Вяселлі на вёсцы ў той час не былі спантанныя, нечаканыя, не засноўваліся на прымаўцы «каханне з першага погляду». Вяселлі дакладна прагназаваліся вясковымі кабетамі задоўга да дня шлюбу паводле назірання за закаханымі. Вясковых вяселляў чакалі з нецярплівасцю. Звычайна вясковыя дзецюкі і дзяўчаты прыглядаліся адно да аднаго на вячорках, на танцах, на прызбах летам і вясною падчас задорных жартаў, гарэзлівых песень. Нарэшце ва ўзросце дзесяці каля дваццаці гадоў дзецюкі заводзілі сабе каханых, якіх праводзілі дамоў з вячорак і бавілі з імі вольны час. Вясковыя дзецюкі жаніліся звычайна, адслужыўшы ў польскім войску ўстаноўлены тэрмін — два гады. Забіралі ў войска ў 21 год. Для дзяўчат разлука была выпрабаваннем вернасці, і выпадкі здрады былі вельмі рэдкія. Вярнуўшыся з войска, хлопец не спяшаўся ажаніцца, а яшчэ год-два бавіў час з каханай і гадоў у 24–25 вырашаў свой халасцяцкі лёс. Відаць, такі тэрмін выпрабавання быў надзейным гарантам шлюбу. Як помніцца, у часы польскай улады ў Заходняй Беларусі ў вёсцы Зубелевічы не назіралася ніводнага выпадку разводу.

Цікавым і інтрыгоўным быў сюжэт падрыхтоўкі да вяселля, канву якога складала сватаўства. Дамовіўшыся з каханай пра шлюб, жаніх пасылаў сваіх бацькоў да бацькоў нявесты. Калі тыя давалі згоду на шлюб, у наступны суботні вечар жаніх браў свата і ішоў разам у сваты, каб дамовіцца наконт пасагу і дня шлюбу. Часам здараліся спрэчкі за пасаг: бацька маладой не згаджаўся на патрабаванне свата і маладога. У такія моманты ўзнікалі драматычныя калізій, калі будучая нявеста стаяла ў слязах на каленнях перад бацькам і прасіла зрабіць міласць для маладога. Вядома, маці ў такія хвіліны была заўсёды на баку дачкі. Адчуваючы сілу большасці, бацька, крэхчучы, ішоў на згоду. Былі выпадкі,

калі жаніх хадзіў у сваты з прычыны пасажнага непаразумення па некалькі разоў. Калі была згода пра пасаг і дзень вяселля, клікалі бацькоў маладога і дамову замацоўвалі «запоінамі», нявеста абвязвала маладога, свата, а таксама бацькоў маладога падарункамі — адрэзамі тонкага кужэльнага палатна, якое сама рыхтавала да будучага шлюбу.

Пасля сватоў жаніх і нявеста ехалі ў Ляхавічы да праваслаўнага святара і заказвалі богаслужэнне ў царкве, або «запаведзі», як называлі гэты царкоўны рытуал вяскоўцы.

Вяселлі звычайна адбываліся восенню або зімою да каляднага посту. У суботу напярэдадні шлюбу ў маладой збіраліся яе сяброўкі, якія рыхтавалі вэлом для маладой, а таксама кветачкі — адзнакі для братоў. Маці маладой шчодро частавала сябровак дачкі. Сяброўкі ў гэты вечар спявалі вясельныя песні, у якіх зычылі маладой шчасця, радасці, узаемнай любові і сямейнага дабрабыту. Хлопцам прысутнічаць на такіх вечарынах строга забаранялася.

У нядзелю ўжо з самага ранку ў хаце маладога панаваў рух. Дзесяці перад абедам, сабраўшыся ў хаце, госці рыхтавалі маладога, братоў, падсвашак на чале са сватам і свахай у паход да маладой. Калі кілішак тройчы абыходзіў вакол сталоў, бяседа тройчы праходзіла вакол сталоў і накіроўвалася да маладой. Гэтага моманту якраз і чакалі вясковыя дзецюкі. Яны перад уваходам у двор маладой у варотах ставілі стол, на сталае — пляшка гарэлкі і бохан хлеба. Дзецюкі патрабавалі ад маладога выкуп, або «перапой», як называлі ў вёсцы гэты рытуал. Часам таргі адносна ліку пляшак «перапою» зацягваліся. Але нарэшце прыходзілі да скутку: сват ставіў на стол пляшкі з гарэлкаю, сваха клала закуску, а дзецюкі здымалі стол і прапускалі маладога з ягонай світай. Зайшоўшы ў хату і рассеўшыся за сталом на пацэсным месцы, малады са сваёй дружынай чакалі, пакуль прывядуць маладую. Нарэшце з'яўляецца маладая са сваёй світай. Дружкі маладой прымацоўваюць братам маладога, падсвашкам, а таксама свату са сваціяй, затым братам маладой невялікія кветачкі — адзнаку прыналежнасці да вясельнай кампаніі. За стол садзяцца госці. З гэтага моман-

ту ўся каманда вяселлем перадаецца свату. Пасля таго як кілішак тройчы абыдзе застолле, паступае каманда тройчы абысці сталы і світам маладога з маладой падрыхтавацца да паездкі да шлюбу. На дварэ стаяць ужо вазкі, засланыя рознакаляровымі саматканымі дзяружкамі, запрэжаныя коньмі, упрыгожаныя рознакаляровымі стужкамі.

Пасля вяртання вясельнага картэжу з царквы ў хаце маладой пачынаецца вясельная гулянка з песнямі, жартамі, прымаўкамі і гоманам. Крыху выпіўшы і добра закусіўшы, моладзь і музыкі ідуць у суседскую хату, дзе пачынаюцца танцы. У хаце збіраецца вясковая моладзь, а таксама маладыя вясельныя кабеты, каб назіраць за паводзінамі моладзі, а ўжо пасля вяселля даць прастору сваёй фантазіі адносна прagnaзаў наступных вяселляў у вёсцы. Пад вокнамі гуртуюцца вясковыя кабеты, якія таксама цікакуюць за паводзінамі закаханых, вызначаюць найлепшых танцораў.

У хаце маладой тым часам пажылыя мужчыны і кабеты паволі перакульваюць чарачку, ласуюцца закусю і вядуць нетаропкую гаворку на розныя пабытовыя тэмы. Пад вокнамі маладой стаяць вясковыя кабеты. Гаспадыня выносіць ім гасцінцы: запрашае выпіць па чарцы і закусць.

Назаўтра ў хаце маладой збіраюцца гасці і світа маладых. Пасля трэцяе чаркі сват дае каманду ўнесці каравай і прыступіць да яго дзяльбы. Гэта быў самы ўрачысты момант, які суправаджаўся жартамі, прымаўкамі, пажаданнямі, якія сыпалі сват і яго памочнік. Мужчыны клалі на талерку з хусцінкай грошы, а кабеты аддавалі свае дарункі для маладой. Самым цікавым і жаданым момантам для хлапчукоў, якія стаялі ў парозе, быў вынас старэйшым братам века, на якім ляжалі парэзаныя сватам рэшткі каравая і пірага. Рытуал уносу, дзяльбы і вынасу каравая суправаджаўся музыкай. Калі старэйшы брат з'яўляўся з векам у дзвярах, хлапчукі сцягвалі абрус і хапалі кавалкі каравая і пірага.

Пасля абеду вясельная кампанія пераходзіла ад маладой да маладога: наперадзе моладзь, а за імі — прыданыя з куфрам на санях, з каробкай, наладаванай закуссю

і гарэлкай. Куфар быў напакаваны дзявочымі ўборамі, даматканымі палотнамі, пасцельнымі прыборамі і бялізнай. Картэж прыданных зввычайна ўзначальвалі хросныя бацькі маладой. Гэты момант стараліся не прапусціць вясковыя дзецюкі: яны загадзя ставілі ў варотах маладога стол, пакрыты абрусам, на сталае пляшка гарэлкі і бохан хлеба. Дзецюкі прапуськалі маладых, але перакрывалі шлях прыданым, патрабуючы «перапой». Ізноў «таргі», як і каля варот маладой. Калі бакі падыходзілі да скутку, дзецюкі прапуськалі прыданных і ўносілі ў сені «куфар» маладой.

Заклучным акордам вясельнай сімфоніі ў хаце маладога было «хаджэнне цыганоў». Гэта было непаўторнае відовішча — спектакль на вясковай вуліцы. Каб адчуць яго хараство, трэба бачыць на ўласныя вочы. Вясельныя гасці маладога, больш дасціпныя жартаўнікі і выдумшчыкі, апрашалі на сябе розныя лахманы: мужчыны — жаночыя, кабеты — мужчынскія. Грыміравалі свае твары сажай і свежым бурачным сокам. Жанчыны малявалі на сваім твары вусы ды бародкі, бралі з сабой розныя хатнія прылады: пранікі, чыгуны, вёдры, вілкі, качаргу, якія служылі музычнымі інструментамі. Наперадзе ішлі два «цыганы» з чапалой і печнымі вілкамі, нібы дырыжоры ў вясковым аркестры. Музыкі гралі на хатніх «музычных інструментах», барабанілі ў чыгуны, вёдры і заслонкі, за «музыкамі» крочыла ўся цыганская ватага, а працэсію замыкала вясковая дзятва. На вуліцу выходзіла шмат вяскоўцаў, каб падзівіцца гэтым каларытным і непаўторным спектаклем. Больш заможныя вяскоўцы запрашалі «цыганоў» у свае хаты, дзе цыганкі варажылі і гадалі на картах. Гаспадары дарылі цыганам кавалкі сала, каўбасу. Пасля хаджэння «цыганы» ізноў збіраліся ў хаце маладога, скідалі з сябе лахманы, на стол клалі «зацыганенае», уладкоўваліся за сталом, і пачыналася заключнае частанне. Нарэшце, выпіўшы «аглаблёвую», або «чапковэго», гасці разыходзіліся і раз'язджаліся. Вёска ўваходзіла ў свой звычайны рытм, жыла сваімі клопатамі і турботамі, чакаючы новых вяселляў.

За вёскай Зубелевічы, за драўляным мастом праз невялікі ручаёк, які працякаў у «Віль», у напрамку Ляхавіч,

размясціўся Засценак Зубелевічы. Там жыла засцянкавая шляхта, як сябе называлі засцянкаўцы, або «палякі», як іх называлі вяскоўцы. Некаторыя з засцянкаўцаў пахваляліся, што ў іх ёсць граматы на шляхецтва, якія нібыта падаравалі польскія каралі, але ніхто з вяскоўцаў не бачыў на свае вочы тых грамат. Што датычыць побыту засцянкавай шляхты, то ён нічым не адрозніваўся ад побыту вяскоўцаў. Праўда, пераважная колькасць засцянкаўцаў былі больш заможныя. У большасці засцянкаўцаў былі механічныя веялкі, тады як вяскоўцы больш карысталіся пры ачыстцы абмалочанага зерня звычайнымі ручнымі веялкамі-чарпакамі. У некаторых засцянкаўцаў былі ўласныя прывады, якія рухаліся коньмі. Пры дапамозе конных прывадаў засцянкаўцы нарыхтоўвалі сечку для жывёлы, а таксама абмалочвалі збожжа.

Стасункі паміж вяскоўцамі і засцянкаўцамі не былі варожымі, але і не вызначаліся шчырасцю з прычыны фанабэрыстасці засцянкаўцаў. Праўда, засцянкаўцы размаўлялі з вяскоўцамі па-беларуску. Шлюб паміж вяскавай і засцянкавай моладдзю лічыўся мезальянсам і фактычна быў немагчымым.

Фанабэрыстасць і падкрэсліванне свайго шляхецкага паходжання ад бацькоў часта перадаваліся дзецям. Асабліва гэта адчувалася ў вучнёўскім асяродку. Некаторыя маленькія шляхцюкі выхваляліся перад вясковымі хлапчукамі, што ў іх жылах цячэ блакітная кроў. Праз гэта часам адбываліся драматычныя калізій з задзірыстай кульмінацыяй, нават пусканнем крыві, але развязка была мірнай. «Эксперты» з аднаго і другога боку на аснове «візуальнага аналізу» і назірання прыходзілі да згоды, што блакітная кроў проста некім прыдуманая, а кроў шляхцюкоў і вяскоўцаў аднолькава чырвоная. Дзеля справядлівасці трэба сказаць, што сярод шляхецкіх дзяўчынак не назіралася асаблівай «расавай» забабоннасці.

У 1929 годзе я пайшоў у першы клас польскай школы: раней мяне не прынялі, бо не хапала двух месяцаў да сямі год, а ў польскія школы такіх недаросткаў не бралі. Да гэ-

тага дня бацькі і брат Мікалай пастараліся заўчас. Бацька купіў мне на кірмашы скураныя жоўтыя хадакі, маці пашыла новую нацельную бялізну, а брат Мікалай — палатняную белую кашулю, а ў дадатак — шараковыя порткі без галіфе, шараковы пінжачок і шараковую сумку з вышытым надпісам майго імя і прозвішча. Першага верасня бацька адвёў мяне ў школу і здаў настаўніцы з сентэнцыяй, каб не гарэзнічаў і слухаў пані. Так пачалося маё школьнае жыццё.

Польская пачатковая школа ў Зубелевічах была адкрытая ў 1922 г. і месцілася то ў засценку, то ў вёсцы ў дзвюх прыватных хатах. Школа была пяцікласнай, навучалі два настаўнікі: жанчына і мужчына. Мужчына звычайна быў кіраўніком школы, а жанчына — проста настаўніцай. У Патапавічах не было пятага класа, таму дзеці хадзілі ў пяты клас у Зубелевіцкую школу. Паміж зубелевіцкімі і патапавіцкімі пяцікласнікамі адбываліся варожыя канфлікты, якія насілі «ўзброены характар».

Пасля ўрокаў зубелеўскія ваяры праводзілі патапаўцаў у канец вёскі, затым каменнямі гналі ажно за мост. Пасля такой наступальнай аперацыі былі параненыя з аднаго і другога боку. Часам вайсковыя аперацыі вымушаны былі аналізаваць настаўнікі разам з бацькамі, у выніку чаго бацькам вучняў, якія праявілі «асаблівы гераізм», даводзілася плаціць штраф. Былі выпадкі, калі некаторыя лянівыя вучні замест таго, каб наведваць урокі, «партызанілі» ў лазовым кустоў за вёскай. Кіраўнік школы паведамляў аб «партызанцы» ў Ляхавіцкую гміну, дзе прымалі рашэнне аб штрафных санкцыях. Апроч грашовых штрафаў бацькі атрымлівалі па некалькі сутак адсідкі ў ізалятары пры гміне. Праўда, пры адсідцы бацькі не падвяргаліся допытам і катаванням, а выконвалі розныя гаспадарчыя работы пры гміне. Перш чым адправіцца ў ізалятар, бацькі чынілі экзекуцыі над дарослымі партызанамі, у выніку чаго тыя не маглі сядзець на мяккім месцы проста, а сядзелі неяк наўскасяк. Цішжом ад дзяўчынак партызанскія героі паказвалі сваім аднакласнікам сляды экзекуцыі на сваім целе.

У канцы 20-х — пачатку 30-х гадоў польскія настаўнікі не былі зацятымі шавіністамі. Яны не звярталі ўвагі, што школьнікі паміж сабой размаўлялі па-беларуску на перапынках. Нават прапаноўвалі карыстацца на ўроку пры напісанні «ж» праз «рз» параўнальным метадам з беларускай мовай: «рзэч» — рэч, «грzyb» — грыб і да т. п. Польскія настаўнікі лічылі сябе інтэлігентамі і імкнуліся захоўваць этыкет і субардынацыю з вяскоўцамі. Аднак на ўроках некаторыя настаўнікі праяўлялі амаральнасць, нават садызм у адносінах да вучняў. За нявывучаныя ўрокі білі драўлянаю лінейкай па руках. Лінейка заўсёды ляжала на настаўніцкім стале побач са школьным дзённікам. Часам ставілі на калені з паднятымі рукамі аж да канца ўрока, цягалі за вушы, ды так, што былі выпадкі, калі з вушэй цякла кроў. Калі ў хлопца адрасталі валасы і ён не выконваў загад настаўніка пастрыгчыся «пад ноль», настаўнік прыносіў машынку з сабой і пракладваў на вучнёўскай галаве трасу ад ілба да шыі. Назаўтра некаторыя вучні прыходзілі з барознамі і разорамі на галаве пасля матчынай «фрыз’ерні» авечымі нажніцамі. Бывалі і проста дзікунскія ўчынкі настаўнікаў. Адночы настаўніца на ўроку арыфметыкі ў нашым класе стукала вучня лобам у школьную дошку толькі за тое, што ён не мог правільна рашыць арыфметычны прыклад. Здарылася нечаканае: дошка зрушылася з месца, пахіснулася і разбіла аконную шыбу. Настаўніца схпіла вучня за карак, шпурнула на падлогу і пачала біць нагамі. Запомнілася, як настаўнік пераламаў граблішча на галаве вучня чацвёртага класа, таму што той не мог сваю школьную градку давесці да эстэтычнага густу «пана кieroўніка».

Але бывалі настаўнікі ласкавыя і добразычлівыя, якіх вучні любілі і паважалі. Мне назаўсёды запомніўся эпізод развітання кіраўніка школы з дзятой з нагоды пераводу ў іншую школу. Вучняў пастроілі на школьную лінейку, кіраўнік падыходзіў да кожнага вучня і цалаваў яго ў лоб. Калі развітанне скончылася, не толькі дзяўчынкі, але і хлопчкі плакалі наўзрыд.

У пачатку 30-х гадоў са згоды вяскоўцаў і засцяноўцаў быў створаны бацькоўскі камітэт пасадзейнічанні будаўніцтву

новага гмаху школы на грамадскіх пачатках. Пляцоўку вызначылі на заходнім ускрайку вёскі Зубелевічы. У камітэт быў абраны і мой бацька, яму бацькі вучняў даверылі быць скарбнікам. На сходзе была зацверджана квота бацькоўскіх складаў. Будаўніцтва вялося некалькі гадоў з перапынкамі. Па плане будынак мусіў быць двухпавярховы, нават быў узведзены другі паверх, але раптам паверх знеслі і паставілі яго побач. Нарэшце ў 1935 г. будаўніцтва было завершана, завезена новая школьная мэбля, прылады і прыборы. Новы 1935–1936 навучальны год пачаўся ў новым будынку. Але я ў ім ужо не вучыўся, бо скончыў пяць класаў, а шостага не было. Кіраўнік школы прыходзіў да майго бацькі і рэкамендаваў паслаць мяне ў гімназію ў Баранавічах. Але навучанне там было платным, платная была і бурса пры гімназіі, у дадатак трэба было набыць уніформу гімназіста. Гэта каштавала прыкладна пяцьдзсят злотых у месяц, а ў год — пяцьсот. Гадавы бюджэт нашай сям’і складаў дзесьці трыста злотых.

Перад пачаткам навучальнага года адбылося асвячэнне новага будынка. На ўрачыстасць былі запрошаныя пан войт Ляхавіцкай гміны, ксёндз пробашч ляхавіцкага касцёла, пан Чарноцкі, пані Рэйтанава, кіраўнікі пачатковых школ з навакольных вёсак, дырэктар ляхавіцкай сямігодкі ды іншыя. Пасля рэлігійнага цырыманіялу адбыўся банкет, затым танцы да ранку. Вяскоўцы стаялі пад вокнамі і цікавалі, як веселяцца пані. На ўрачыстасць і бал не былі запрошаны камітэтчыкі, каб сваім мужыцкім потам не псаваць пах панскіх парфумаў.

За гэтыя гады адбыліся некаторыя перамены ў знешнім выглядзе Зубелевіч: была пракладзена вясковая брукаваная вуліца, брукаваныя ходнікі, брукаваныя двары, каля хат з’явіліся палісаднікі з кветкамі, пераважна вяргінямі і кустамі бэзу. Вёска набыла больш прывабны выгляд, значна змяніўся вясковы каларыт. Было пабудавана некалькі новых дамоў, пакрытых цынкаваю бляхаю.

Адбыліся некаторыя змены і ў духоўна-культурным жыцці вяскоўцаў. Дзесьці ў канцы 20-х у вёсцы быў створаны драмгурток. Ініцыятарам быў ужо згаданы намі

Мікалай Варфаламеевіч Коктыш, якому вяскоўцы далі мянушку «Барбос». Ён быў і рэжысёр-пастаноўшчык, і мастацкі кіраўнік, і грымёр, і адміністратар. Ягонымі памочнікамі-суфлёрамі былі Сямён Фадзеевіч Коктыш і мой брат Мікалай. Дарэчы, ініцыятарам пракладкі брукаванай вуліцы ў Зубелевічах быў менавіта Мікалай Коктыш, які з вяскоўцаў арганізаваў брыгаду брукароў, трамбоўшчыкаў, шчабёншчыкаў. Брыгада пазней брукавала вуліцы ў Засценку, Патапавічах, Пярэкрысці, Шчаснавічах. Затым зубелевіцкія майстры брукавалі вуліцы ў іншых раёнах і тракт ад павароту з Брэст-Маскоўскай шашы да Баранавіч. Падсобнымі рабочымі ў брукароў былі вяскоўцы, якія адбывалі «шарварак».

Зубелевіцкія гурткоўцы рыхтавалі спектаклі звычайна восенню і зімой, калі заканчваліся гаспадарчыя працы. Рэпетыцыі праводзіліся па суботах і нядзелях, калі дзяўчаты не збіраліся на вячоркі з кудзелямі. Гурткоўцы ставілі п'есы беларускіх аўтараў: Уладзіслава Галубка — «Суд», «Пісаравы імяніны», «Апошняе спатканне», Янкі Купалы — «Паўлінка», «Раскіданае гняздо». Таксама «Парэвізіі» Крапіўніцкага, «Мікітаў лапаць» Кудзелькі (Міхася Чарота), п'есу «Пашыліся ў дурні» Крапіўніцкага ды іншыя. Спектаклі адбываліся ў будыніне, якая стаяла на ўзгорку каля Засценка. Гэтая будыніна была ўзведзена яшчэ пры цары. У будыніне да Першай сусветнай вайны былі засеці, куды ссыпалі зерне, якое прызначалася для матэрыяльнай дапамогі малазямельным сялянам. Вясковыя дзецюкі прыстасавалі будыніну для самадзейнага тэатра: змайстравалі сцэну, лавы, печку для абагрэву. Спектаклі звычайна былі платныя, бо трэба было заплаціць музыкам, пад ігру якіх танчыла моладзь пасля спектакляў. На спектаклях заўжды было шмат народу. Спектаклі зубелевіцкай моладзі карысталіся вялікай папулярнасцю і сярод моладзі навакольных вёсак: Канюхоў, Жарабковічаў, Гулічаў, Яцкаўшчыны, Падлесса, Шавялёў, Патапавіч, Лотвы і іншых.

Перад пачаткам танцаў са згоды прысутных дзецюкоў выбіраўся «рэгент», кіраўнік танцаў, якому на левым ба-

ку пінжака прымацоўвалі вялізную чырвоную стужку. Рэгентамі выбіраліся знакамітыя ў акрузе танцоры. Рэгент кіраваў усёй кампазіцыяй танцаў, уносіў свае карэктуры, праяўляючы сваё майстэрства ў галіне танцаў. Асабліва складанай была кампазіцыя танцаў лявоніхі, мазуркі, кракавяка. Калі ахвотных патанчыць было зашмат, рэгент дзяліў танцораў на два-тры туры. Вясно і летам маладзёвыя танцы часам доўжыліся да світанку, і моладзь разыходзілася пад апошнія акорды аркестра з узыходам сонца.

На спектаклі і маладзёвыя вечарыны наймалі музыкаў з лепшых музычных суполак навакольных вёсак. Ужо ў першай палове 30-х гадоў вялікай папулярнасцю карыстаўся музычны калектыў з Пашкаўцоў, які прызвалі «Трыбушкі». У калектыве былі тагачасныя інструменты: скрыпка, саксафон, акардэон, кантрабас і адмысловы ўдарны інструмент. Музыкі гралі артыстычна і славіліся сваім майстэрствам не толькі ў Ляхавіцкім раёне, але і далёка за яго межамі. Гурт пашкоўскіх музыкаў у другой палове 30-х гадоў прымаў удзел у конкурсе у Варшаве на лепшы самадзейны музычны калектыў Польшчы і заняў першае месца.

Гурткі мастацкай самадзейнасці спантанна ўтварыліся ў большасці вёсак раёна. Імі кіравалі людзі, здатныя ад прыроды. У першай палове 20-х гадоў утварыўся мастацкі калектыў у Вялікай Лотве. Кіраваў ім Мацей Таранда, які працаваў пісарам у Ляхавіцкай гміне. Дапамагаць у авалоданні майстэрствам прыезджалі з Вільні нацыянальна сведамыя беларусы, сярод якіх быў і рэдактар беларускага часопіса «Калоссе» Янка Шутовіч. Сястра Шутовіча вучыла з гурткоўцамі беларускія народныя песні і танцы, дапамагала кіраўніку сваімі парадзімі, як лепш арганізаваць мастацкую самадзейнасць. Польшкім уладам не падабалася захапленне Таранды «хлопскай культурай», і яны звольнілі Таранду з пісарства. Але Таранда і далей працягваў кіраваць мастацкай самадзейнасцю. Тады на ляхавіцкім пастарунку камендант папярэдзіў Таранду, што, калі той будзе займацца «вывратовай акцыяй», ён будзе высланы на пасяленне

ў іншы павет. Таранда апярэдзіў пана каменданта — сам з'ехаў з Баранавіцкага павета ў іншы і там уладкаваўся на працу.

Заслугоўвае ўвагі і асветніцкая дзейнасць у вёсцы Мядзведзічы каталіцкага святара Пятра Татарыновіча. Татарыновіч, працуючы святаром у столінскім касцёле, прыязджаў у Мядзведзічы і праводзіў у мясцовым касцёле набажэнствы на беларускай мове. Ён аказваў і матэрыяльную дапамогу ў пашырэнні беларускасці. Пабудаваў у Мядзведзічах на ўласныя грошы двухпавярховы дом, які перадаў пад асветніцкую ўстанову. За свае грошы выпісваў з Вільні беларускія газеты і часопісы для дома асветы. У доме была і бібліятэка пераважна з беларускіх кніг. Памочнікам Татарыновіча быў вясковец з Мядзведзічаў Янка Сарока. Тут варта зазначыць цікавую дэталю: Татарыновіч быў святаром, а Янка Сарока — сакратар мясцовай ячэйкі КПЗБ у Мядзведзічах. Вось такі прыклад мірнага суіснавання дзвюх ідэалогій на нацыянальнай глебе. Яны рабілі адну справу — пашырэнне нацыянальнай свядомасці сярод вяскоўцаў-каталікоў. За гарачую прыхільнасць Татарыновіча да беларускасці камендант Мядзведзіцкага пастарунку пры аказіі называў святара «большэвік» і казаў, што, калі б яму, каменданту, дазволілі вышэйшыя ўлады арыштаваць святара і адправіць у турму, ён бы зрабіў гэта з задавальненнем.

Добрай хрысціянскай традыцыяй у вёсцы Зубелевічы было штогоднае правядзенне хроснага ходу. Хросны ход праводзіўся звычайна летам, перад жнівом, калі спякота няўмольна засушвала яшчэ недаспелую збажыну і людзі спадзяваліся толькі на Боскую міласць і сілу, якія могуць спыніць свавольствы прыроды. Звычайна хросныя ходы праводзіліся ў будзённым дні. Па дамоўленасці са святаром ляхавіцкай царквы яшчэ зранку некалькі фурманак накіроўваліся ў Ляхавічы. Там ля царквы ладавалі на вазы харугвы, абразы святых, якія паводле паданняў ахоўваюць сялянскія пасевы і жывёлу ад засухі і мору. На мяжы зубелевіцка-засцянкаўскіх палеткаў фурманкі чакаў людскі натоўп, пераважна моладзь. Па-святочнаму

прыбраныя хлопцы і дзяўчаты бралі харугвы, абразы і іншыя царкоўныя рэчы, становіліся ў калону і крочылі па палявых дарогах. Наперадзе ішоў святар у царкоўным уборы. Каля сваіх палеткаў стаялі гаспадары, якія потым далучаліся да працэсіі. Працэсія рухалася з поўдня на ўсход па гэтак званай граніцы. Святар акропліваў «свяцонай» вадой сялянскія палеткі. Затым, павярнуўшы на поўнач, працэсія рухалася да тракту Клецк — Ляхавічы. Па тракце ішлі да вёскі. Праз увесь шлях царкоўныя харысты спявалі рэлігійныя песні. У самой вёсцы хросны ход чакалі пажылыя мужчыны і жанчыны, выставіўшы перад сваімі дамамі накрытыя беласнежнымі абрусамі сталы. Святар спыняўся ля кожнага стала, крапіў «свяцонаю» вадой стол, хату і гаспадароў, а харысты спявалі «Многія лета!». Акрамя малітвы святара і песнапення царкоўнага хору вакол стаяла ўрачыстая цішыня. Гэта была непаўторная карціна, якая сімвалізавала духовае яднанне чалавека з нябёсамі, гармонію Духа і людскіх пачуццяў. За хросным ходам ехала фурманка, на якую вяскоўцы выносілі набыткі свае працы: збожжа, скароміну і іншыя прадукты. Працэсія рухалася пад песні праз Засценак. На мяжы засцянкавых палеткаў з патапавіцкімі ход спыняўся, царкоўныя рэчы ладавалі на фурманкі, якія накіроўваліся ў Ляхавічы. Вясковая моладзь, нягледзячы на стому ад дзённай спякоты і шматкіламетровага ходу, вярталася ў бадзёрым настроі дамоў. Медны сонечны круг паволі апускаўся за гарызонт, пакідаючы на небасхіле яркую палітру дзівосных фарбаў.

Апошні хросны ход прайшоў летам 1938 г. Пры бальшавіках гэтая традыцыя была зліквідавана. Пры нямецкай акупацыі спрабавалі аднавіць хросны ход, але акупацыйныя ўлады не далі дазволу, баючыся, што гэта пераўтворацца ў нейкую палітычную акцыю.

Уся мясцовая ўлада ў вёсцы канцэнтравалася ў руках аднаго чалавека — солтыса. Солтыс выбіраўся на вясковым сходзе адкрытым галасаваннем. Вяскоўцы звярталіся да яго з рознымі пытаннямі ў канфліктных сітуацыях, якія часам паўставалі паміж суседзямі. У солтыса былі і службовыя функцыі: ён уручаў вяскоўцам павесткі аб па-

датках і страхоўцы, ён быў і паштальёнам. Солтыс раз на тыдзень ездзіў у Ляхавіцкую гміну на службовую нараду. Там атрымліваў розныя інструкцыі, якімі кіраваўся ў сваёй дзейнасці. Солтыс выбіраўся на год. У 20-я гады солтысам быў Мікодым Бецька, былы ўдзельнік Першай сусветнай вайны, на якой быў кантужаны і паранены. Чалавек ён быў разважлівы, памяркоўны, не ганарысты, спагадлівы і добры дарадца. У пачатку 30-х, калі польскі шавінізм стаў адкрыта паказваць свае рожкі, гмінныя ўлады прапанавалі выбраць солтысам католіка Юзэфа Сіліцкага. Юзэф, як і папярэдні солтыс, не фанабэрыўся сваёю пальшчызнай, быў просты ў абыходжанні з вяскоўцамі, меў свой гонар і чалавечую годнасць, але не цураўся дармовай чаркі. Вяскоўцы не наракалі на свайго солтыса і давяралі яму гэтую пасаду аж да 1939 г.

У першай палове 30-х польскія ўлады задумалі пагуляць у дэмакратыю — пры гмінах стварылі дарадчую гмінную раду, прадстаўнікамі якой былі вяскоўцы, што выбіраліся на адкрытых сходах.

Аднак, як высветлілася, у гэтай гульні яўна парушаліся дэмакратычныя прынцыпы: кандыдатуры называў сам войт з асобаў заможных вяскоўцаў, лацальных да ўладаў. Калі часам вяскоўцы выстаўлялі альтэрнатыўныя кандыдатуры, войт знаходзіў «аб'ектыўныя» загань, каб адхіліць гэтую кандыдатуру. Вядома, пры адкрытым галасаванні вяскоўцы не адважваліся прарэчыць пану войту і згаджаліся з яго прапановай.

У 20-я гады войтамі Ляхавіцкай гміны былі людзі непадрыхтаваныя для кіравання: яны не мелі належнага вопыту і адпаведнай адукацыі. Скажам, пэўны час войтам быў засцянкевец Альбін Дамашэвіч, чалавек з пачатковай адукацыяй. Потым — нехта месцячковаец Бецька з Венгерскай вуліцы. Але ўжо ў першай палове 30-х гадоў войтам стаў «выкшталцоны паляк», выхадзец з глыбокай Польшчы Юзэф Скішпчыньскі. У знешніх манерах і паводзінах выяўлялася інтэлігентнасць выхаванага чалавека. Ён меў выразны польскі акцэнт — звычку злучэнні «зл» вымаўляць як «зв», напрыклад, замест «злоты» —

«звоты». Але пан войт не выпукляў сваю польскасць, як і сваё чынавенства і недатыкальнасць. Звычайна пан войт ездзіў па вёсках гміны ў брычцы без вазніцы. Калі Юзэф Скішпчыньскі ехаў па вясковай вуліцы, сяляне зычліва віталі яго, здымаючы шапкі, а ён узаемна здымаў капялюш і кланяўся вяскоўцам. Навідавоку ўзаемная павага. Такім дэмакратычным заставаўся ён да трагічных падзей у верасні 1939 г. Калі вяскоўцы звярталіся да пана войта, ён уважліва выслухоўваў, занатоўваў усё ў бланкоце і абяцаў станоўча вырашыць просьбу свайго суразмоўцы.

На тэрыторыі сучаснага Ляхавіцкага раёна пры польскай акупацыі было пяць гмін: Ляхавіцкая, Мядзведзіцкая, Крывошынская, Востраўская, Дараўская. У першыя гады панавання палякаў гмін было значна болей, але іх скарацілі. Чыноўніцкі склад гмін быў наступны: на чале стаяў войт, рада выбіралі яго намесніка, які часта выконваў сваю функцыю на грамадскіх пачатках; у гміне быў пісар і яго памочнік, падатковы секвестатар, землеўладкавальнік.

Што датычыцца побыту вяскоўцаў 20–30-х гадоў, аж да прыходу «таварышаў» у вёсцы панавала добрая традыцыя, якая мела назву Талака. Вяскоўцы дапамагалі адзін аднаму гуртом, гэтак зvanaю талакою. Калі хтосьці з вяскоўцаў будаваў уласны дом, на дапамогу яму прыходзілі не толькі суседзі, але амаль уся вёска. Для вывазкі лесу на будыніну арганізаваліся цэлыя абозы. А калі гаспадар узводзіў будыніну, наймаў толькі аднаго-двух цесляроў, а падсобныя рабочыя былі добраахвотнікі. Калі былі закладзены першыя падваліны, якія называліся вянецом, цесляры і падсобныя рабочыя, якія прымалі ўдзел у закладцы, абвязвалі гаспадара перавясламі з жытняй саломы. Гаспадар, вядома, частаваў рабочых тут жа ў закладзеным зрубце. Талакою дапамагалі не толькі ў будаўніцтве, але і ў вывазцы вясною гною ў поле пад пасадку бульбы.

З цягам часу добрыя традыцыі ва ўзаемнай бескарыслівай дапамозе адышлі ў нябыт. Гэтаму садзейнічалі «калектыўная праца» і пачварны калгасны лад, які знішчаў альтруістычныя памкненні ў падсвядомасці сялянаў.

У самім мястэчку Ляхавічы быў свой орган кіравання, які называўся магістрат, на чале з бурмістрам. Магістрат арэндаваў частку будыніны, якая належала ляхавіцкаму «Банку рольнічому» (сялянскі банк). Магістрат займаўся справамі местачкоўцаў у сферы побыту, культуры, санітарыі і мясцовай экалогіі. Цяпер у гэтым будынку размяшчаецца музычная школа.

У Ляхавічах былі і іншыя дзяржаўныя ўстановы. На вуліцы Татарскай (цяпер стары будынак Райпо) знаходзілася цэнтральная пошта. У цэнтры — медыцынская амбулаторыя і санітарны аддзел. Акрамя дзяржаўнай амбулаторыі былі і прыватныя дактары, лячыліца ў якіх было значна даражэй. Апрача дзяржаўнай аптэкі, быў і прыватны аптэчны склад.

З асветніцкіх устаноў у Ляхавічах была толькі сямікласная школа імя Тадэвуша Рэйтана. Цяпер у гэтай будыніне знаходзіцца Міжшкольны вытворчы камбінат. Школа была пабудавана яшчэ пры цары ўладальнікамі маёнтка Грушаўка ў гонар свайго сlynнага родзіча Тадэвуша Рэйтана. У школе вучыліся не толькі дзеці местачкоўцаў, але і заможных сялянаў з навакольных вёсак. Дарэчы, пры паступленні ў Ляхавіцкую школу бацькі павінны былі плаціць узнос у памеры пяць злотых і адначасова набыць школьную ўніформу сіняга колеру з шапкай-канфедэраткай, упрыгожанай «бялым ожэлкем». Ляхавічы да 1939 г. былі шматнацыянальнымі. Тут жылі беларусы, палякі, яўрэі, татары. Для рэлігійных патрэбаў местачкоўцаў існавалі праваслаўная царква, каталіцкі касцёл, сінагога і мячэць. Паміж вернікамі розных канфесій і паміж духоўнымі асобамі не было непрыязі, было мірнае суіснаванне. Не існавала і моўнага бар'еру, бо амаль усе местачкоўцы размаўлялі паміж сабой па-беларуску, хаця яўрэі і татары дасканалы валодалі польскай мовай. Яўрэі і польскія ўрадоўцы пражывалі ў цэнтры мястэчка, на ўскраінах — беларусы. Многія з іх называлі сябе палякамі, але ў сям'і і з іншымі карысталіся беларускай мовай. Паміж беларусамі і іншымі нацыянальнасцямі не існавала варажнечы на нацыянальнай глебе. Местачкоўцы-акраінцы

займаліся сельскай гаспадаркай, у асноўным вырошчвалі гародніну, якую збывалі яўрэям і ўрадоўцам. Местачкоўцаў вяскоўцы называлі мяшчанамі. Некаторыя мяшчане мелі зямельныя надзелы, якія размяшчаліся вакол мястэчка Ляхавічы. Такія мяшчане, апроч вырошчвання гародніны, займаліся жывёлагадоўляй: гадавалі свінні, авечкі, коні.

Яўрэі займаліся ў асноўным дробным гандлем: мелі свае крамы і спецыялізаваныя магазіны, ездзілі па вёсках і закуплялі ўтыльсыравіну. Такіх скупшчыкаў у вёсцы называлі анучнікамі. Яўрэі займаліся таксама кравецкай, шавецкай справамі і кавальскім рамяством.

Татары выраблялі аўчыны для кажухоў, хром для ботаў, сырамяць для конскае збруі. Некаторыя татары вырошчвалі гародніну для продажу на рынку.

У цэнтры мястэчка, на месцы сучаснага скверыка, была рынкавая плошча, дзе кожную сераду і пятніцу праводзіліся кірмашы. Сюды прыежджалі вяскоўцы са сваімі прадуктамі. У цэнтры былі ларкі, дзе патэнтаваныя гандляры, пераважна вяскоўцы, гандлявалі салам, кілбасамі, шынкай і іншымі мяснымі вырабамі. У цэнтры рынкавай плошчы стаялі ў два шэрагі крамы гандляроў. Яўрэі ветліва запрашалі пакупнікоў наведаць іх крамы, дзе можна было набыць гатовае адзенне, замежнай вытворчасці матэрыял на касцюм, абутак і іншыя рэчы. У суботу і нядзелю крамы былі закрытыя: габрэйскія і хрысціянскія святы.

На ўсходнім ускрайку мястэчка стаяў механічны млын, ці нават невялікі мелькамбінат, які прыводзіўся ў рух ад электрагенератара, што працаваў на мазуце. На млыне местачкоўцы, ды і вяскоўцы, маглі змалоць збажыну, спытляваць пшаніцу, зрабіць крупы. Электрагенератар даваў электрычнасць, якой карысталіся местачкоўцы для асвятлення сваіх кватэраў.

У Ляхавічах не было прамысловых прадпрыемстваў, апроч ваўначоскі, якой карысталіся пераважна вяскоўцы, маслабойні і пякарні, дзе выпякалі з сітняй мукі смачны хлеб пад назвай «сітніца», які прадавалі местачкоўцам. Куплялі сітніцу і вяскоўцы, што прыежджалі на кірмаш. Ляхавіцкая пякарня выпякала славетныя абаранкі, якія

ляхавіцкія гандляры вазілі аж у Клецк. На пякарні выпякалі розныя булчкі, пернікі і іншыя ласункі, якія карысталіся попытам.

Што датычыць архітэктury самога мястэчка Ляхавічы, то яна не вылучалася арыгінальнасцю. У цэнтры мястэчка чатырохкутную рынкавую плошчу акаймоўвалі звычайныя аднапавярховыя драўляныя і цагляныя дамы, толькі паўднёвае акаймленне, дзе цяпер размяшчаюцца рэдакцыя ляхавіцкай раённай газеты, Дом піянераў, а таксама будынак сучаснай пракуратуры і міліцыі, былі двухпавярховыя. Будынкі былі прыватныя. У двухпавярховым будынку (пазней там быў райкам кампартыі) наверху быў рэстаран. Другі рэстаран знаходзіўся ў будынку, дзе цяпер крама «Сельгаспрадукты». Праўда, будынак згарэў падчас вайны. Была і сфера абслугі — прыватная «фрызерня».

У Ляхавічах была свая пажарная ахова, якая знаходзілася на дзяржаўным бюджэце. Будынак пажарнай аховы стаяў у прытык да тагачаснай Мыслабазскай вуліцы.

У будынку «Банку рольнічага» знаходзілася дзяржаўная бібліятэка, дзе можна было карыстацца кнігамі за невялікую абанентную плату. У глядзельнай зале «Рольнічага банку» часам ладзіліся сеансы нямога кіно, а таксама канцэрты мастацкай самадзейнасці і спектаклі гастралёраў. Дарэчы, будынак банка лічыўся на той час самым мадэрным і прыгожым у мястэчку Ляхавічы.

На рагу рынкавай плошчы ў заходне-паўночным кірунку стаяў прыватны газетны кіёск, дзе можна было купіць свежыя штодзённыя польскія газеты і часопісы, а таксама выданні серыялаў фантастычна-сексуальнага зместу і навінкі мастацкай літаратуры, бо кніжнай крамы ў мястэчку не было. Газет і часопісаў на беларускай мове не прадавалі, іх трэба было выпісваць з Вільні.

Грамадскі парадак на тэрыторыі раёна ахоўвалі паліцыянты, або пастарунковыя. Пастарункаў было тады пяць: у Ляхавічах, Мядзведзічах, Крывошыне, Востраве і Дараве. Ляхавіцкі пастарунак размяшчаўся ў будынку, дзе зараз знаходзіцца плябанія каля касцёла. Ляхавіцкі пастарунак лічыўся цэнтральным, камендант ляхавіцкага

пастарунку падпарадкоўваўся баранавіцкаму павятоваму каменданту, а астатнія — ляхавіцкаму. Асабовы склад пастарункаў складалі шараговыя паліцыянты, сярод якіх былі і старшыя. Знакі адрознення пастарунковыя насілі на рукавах у выглядзе нашыўкі з рымскай лічбай «5». Пагонаў не было. У пачатку 20-х гадоў пастарункаў у межах сучаснага Ляхавіцкага раёна было ў два разы больш, але іх скарацілі польскія ўлады дзеля эканоміі дзяржаўных сродкаў. Ва ўсіх тагачасных пастарунках налічвалася каля пяцідзесяці паліцыянтаў. Асабовы склад ляхавіцкага пастарунку вагаўся ад дзесяці да трынаццаці пастарунковых, уключаючы каменданта.

Трэба адзначыць, што маральны стан польскіх паліцыянтаў быў даволі высокі: яны праяўлялі знешнюю інтэлігентнасць, не п'янствавалі, не бралі хабар. У функцыю паліцэйскіх уваходзіла ахова грамадскага парадку і нагляд за санітарным станам у вёсках і Ляхавічах.

Ляхавіцкія пастарунковыя раз або два на тыдзень праводзілі інспекцыйныя рэйды па вёсках гміны, па вызначаных маршрутах. Адзін маршрут пралягаў праз вёскі Патапавічы, Зубелевічы, Канюхі, Жарабковічы, Зарытава, Гулічы, Яцкаўшчына. Дарэчы, калі паліцыянт праходзіў праз вёску Зубелевічы, мы, хлапчкі, здымалі перад імі шапкі, а паліцыянт аддаваў нам «чэсць», прыкладаючы два пальцы да скроні. Звычайна патруль складаўся з двух паліцыянтаў, узброеных карабінамі з надзетымі на версе аголенымі багнетамі. На прадвесні, зімой і позняй восенню паліцыянт хадзіў пешшу, а вясной і летам ездзіў на роварах. Калі часам карысталіся паслугамі вясковых падводаў, дык абавязкова плацілі з уласных грошай. Такімі паводзінамі польскія паліцыянт падкрэслівалі непарушнае права прыватнай уласнасці. Ідучы праз вёску, паліцыянт звычайна заходзіў да солтыса, каб атрымаць інфармацыю аб стане грамадскага парадку ў вёсцы. Завяршыўшы маршрут у Гулічах і вяртаючыся назад, заходзіў да солтыса ў вёсцы Жарабковічы, дзе абедалі. Як распавядаў мне ў свой час брат солтыса, у час абеду паліцыянт прасілі гарачай ежы і філіжанку кавы, за што выкладалі са сваёй кішэні

па адным злотым. Паліцыянты ніколі не ўжывалі падчас службы спіртнога. Відаць, учэпіста трымаліся сваёй службы, бо зарплата шараговага паліцыянта была дзвесце злотых. Польскія паліцыянты ніколі не ўжывалі грубых слоў, не кажучы пра брыдкаслоўе. Калі кагосьці арыштоўвалі ці абкладалі штрафам, то казалі: «Пан арэштаваны, нех пан плаці штраф». Ніхто з вяскоўцаў ніколі не бачыў, каб польскія паліцыянты ўжывалі грубую сілу.

На тэрыторыі Ляхавіцкага раёна не было польскай службы бяспекі, яна знаходзілася ў Баранавіцкім павятовым камісарыяце пад грыфам гэтак званай «двуйкі». Пазней, калі з'явілася «большавіцкая крамола», сачыць за палітычным станам на тэрыторыі раёна было даручана і камендантам пастарунку. Трэба сказаць, што каменданты мелі сваіх палітычных даносчыкаў па ўзоры савецкіх сэксотаў, якіх вяскоўцы называлі па-свойму «панскімі сабакамі».

Тым часам у канцы 20-х і пачатку 30-х гадоў вясковы люд пачаў палітызавацца. Палітызацыя асабліва ахапіла тэрыторыі Ляхавіцкай, Мядзведзіцкай і Востраўскай гмін. Спачатку палітызацыя насіла нацыянальна-адраджэнскі ўхіл. Штуршком паслужыла стварэнне Беларускай Сялянска-рабочай Грамады. Гурткі Грамады ствараліся ў Ляхавічах, Жарабковічах, Канюхах, Востраве. Ствараліся гурткі ТБШ (Таварыства беларускай школы), вёўся збор подпісаў з патрабаваннем адкрыцця беларускіх школ. Пад націскам нацыянальна свядомых сіл польскія ўлады вымушаны былі дазволіць у Жарабковіцкай і Канюхоўскай школах выкладаць беларускую мову і літаратуру як прадмет. Гурток Грамады існаваў і ў Мядзведзічах.

Пасля разгрому Грамады ў Мядзведзіцкай гміне пачалі хуткім тэмпам стварацца гурткі Беларускага інстытута гаспадаркі і культуры (БІГіК). Апрача Мядзведзіч, гурткі былі створаны ў вёсках Гайнін, Гарадзішча, Лапацічы. У канцы красавіка 1927 г. быў праведзены ў Мядзведзічах агульны сход гурткоўцаў БІГіК, на якім прысутнічала сто чалавек з вёсак, дзе існавалі гурткі.

Гурток БІГіК быў створаны і ў мястэчку Ляхавічы, арганізатарам і стваральнікам быў жыхар з вуліцы Венгерскай Чарнецкі, былы штабс-капітан царскай арміі. У гурток БІГіК акрамя местачкоўцаў уваходзілі і вяскоўцы з Малой і Вялікай Лотвы і Зубелевіч. Чарнецкі быў выдатным арганізатарам яднання свядомых беларусаў вакол нацыянальнай ідэі. У хуткім часе ў яго доме была створана прыватная бібліятэка, укамплектаваная пераважна беларускімі кнігамі, а таксама там можна было пачытаць беларускую перыёдыку, якая выдавалася ў Вільні. Аўтарытэт гуртка ў мястэчку рос з кожным днём. Гэта напалохала польскія ўлады, якія апячаталі бібліятэку, а Чарнецкаму прыгразілі, што, калі ён і далей будзе займацца нацыянальна-адраджэнскай дзейнасцю, яго могуць чакаць непрыемныя наступствы. Аднак спадар Чарнецкі не зважаў на пагрозы. Ён распаўсюджваў сярод местачкоўцаў беларускую прэсу і польскія дэмакратычныя выданні.

Далейшая палітызацыя вяскоўцаў мела ўжо выразна ідэалагічны кірунак, які грунтаваўся на сутыкненні польскага нацыянал-шавінізму і савецка-большавіцкага шавінізму, які прыкрываўся флёрам інтэрнацыяналізму і лозунгамі пра аб'яднанне Беларусі ў адзінай савецкай дзяржаве. Носьбітамі першай ідэі былі польскія шавіністы і беларусы-рэнегаты, другія групаваліся вакол КПЗБ і КСМЗБ. Калі польскія ідэолагі не мелі перашкод у распаўсюдзе сваіх ідэяў, то заходнебеларускія камуністы распаўсюджвалі свае ідэі падпольна, праз улёткі, або «большавіцкай бібуль», як іх называлі паліцэйскія ўлады.

Адносіны вяскоўцаў да варожых між сабой ідэалогій былі розныя: адны хвалілі саветы, другія — польскі ўрад, а трэція абьякава ставіліся да палітыкі. Такіх у вёсцы была большасць. Толькі некаторыя вясковыя хлопцы схіляліся на ўсход, але іх было вельмі мала, каб згуртаваць моладзь вакол камуністычнай ідэі, ды і адукацыя была слабая.

Як распаўядалі старажылы вёскі Мядзведзічы, вясной 1927 г. ў саміх Мядзведзічах і ў вёсках Мядзведзіцкай гміны разгарнула кіпучую дзейнасць Польская Партыя сацыялістаў (ППС) і мела даволі салідны поспех. Польскія

сацыялісты праводзілі сваю агітацыю па стварэнні кулэк (ячэяк) ППС і на тэрыторыі Востраўскай гміны. Ужо ў студзені 1927 г. былі праведзены ўстаноўчыя сходы ў вёсках Цыгань, Альхоўцы, Літоўка, Падбарочча, Нівішча, Залужжа, Пад'язаўе, Гукава, Востраў і іншых.

На ўстаноўчых сходах прымалі праграмныя палажэнні і патрабаванні да польскіх уладаў. Так, напрыклад, у вёсцы Гарадзішча была прынята даволі радыкальная рэзалюцыя з патрабаваннямі: вызваленне палітзняволеных; недатыкальнасць сервітутаў; аграрная рэформа без выкупу зямлі; аўтаномія для беларускага насельніцтва.

Вясковыя ППСаўцы актывізавалі сваю палітычную дзейнасць. Вясной 1927 г. прайшла дэманстрацыя ў вёсцы Мядзведзічы, у якой прынялі ўдзел 150 сябраў ППС, да іх далучылася каля 600 вяскоўцаў з Мядзведзіч і навакольных вёсак. Над натоўпам луналі чатыры чырвоныя сцягі, граў аркестр. Каб сачыць за парадкам, з Баранавіцкага камісарыята прыбыў цэлы ўзвод службы бяспекі, але паліцыя не ўмешвалася ў справы дэманстрантаў і не арыштоўвала выступоўцаў.

1 траўня 1927 г. адбывалася дэманстрацыя ППС у Востраве. Правакатар, функцыянер ППС з Баранавіч, заахвоціў дэманстрантаў рушыць калонаю ў Баранавічы, каб там далучыцца да ППСаўскай маніфэстацыі. Востраўскіх дэманстрантаў у Баранавічах сустрэла конная паліцыя, узброеная шаблямі, і пачала дзікую расправу, у выніку якой было шмат параненых.

Пад канец 20-х гадоў на тэрыторыі сучаснага Ляхавіцкага раёна пачалі з'яўляцца камуністычныя ўлёткі КПЗБ і КСМЗБ. Першыя ячэйкі КПЗБ і КСМЗБ паўсталі на тэрыторыі Ляхавіцкай гміны толькі ў 1928 г. ў Жарабковічах і Канюхах. Сімпатыкі камуністаў і камсамольцаў былі і ў вёсцы Зубелевічы.

Своеасаблівым цэнтрам асветніцкай і палітычнай агітацыі была ў Зубелевічах наша хата. На гэта былі свае прычыны: брат Мікалай выпісваў з Вільні беларускія газеты і часопісы, а таксама купляў у кіёску ў Ляхавічах польскія дэмакратычныя выданні. Як я пісаў вышэй,

восеньскімі і зімовымі вечарамі ў нашай хаце збіралася шмат хлопцаў і сярэдняга веку мужчын, каб пачытаць свежыя газеты, падыскупаваць і паслухаць аповяды выдатнага расказчыка Мікалая Варфаламеевіча Коктыша. У будзённых вечары, акрамя суботы, ён пунктуальна з'яўляўся ў нашай хаце. А калі збіралася кола слухачоў, Мікалай, або Коля, як яго называлі ў вёсцы, пачынаў аповяд чарговага рамана. Часам аповяд працягваўся некалькі вечароў запар. Дзякуючы Колю многія вяскоўцы пазнаёміліся з героямі раманаў Сянкевіча «Патоп», «Крыжакі», «Пан Валадыёўскі» і іншымі. У Коля была фенаменальная памяць, і ён дэталёва перадаваў сюжэт твора, даваў аўтарскую характарыстыку героям, што тыя былі, як жывыя. Пазней Коля купляў у кіёску брашуры серыялаў польскіх і замежных пісьменнікаў-фантастаў і пераказваў змест прачытанага. Такім чынам вяскоўцы пазнаёміліся з Тарзанам, Знахарам і іншымі.

Часам, сабраўшыся, абмяркоўвалі прачытанае ў газетах, спрабавалі даць ацэнку падзеям, спрачаліся. Толькі адзін слухач не браў слова ў гэтых дыскусіях. Гэтым слухачом быў я.

Тым часам у Засценку Зубелевічы пачалі кансалідавацца сярод моладзі нацыянал-шавіністычныя сілы. Для прапаганды ідэй «пальшчызны» былі створаны маладзёвыя арганізацыі «Коло млодзежы вейскай» і паўваенная «Стшэлец» («Стралец»). Калі «Коло» выступала пад асветніцкай, дык «стшэльцы» яўна дэманстравалі польскія нацыянал-шавіністычныя погляды. Яны ў нядзелю ў вайскавай уніформе збіраліся за ваколіцай і практыкаваліся ў страявой падрыхтоўцы, спяваючы на маршы свой гімн: «Мы першша брыгада Пілсудскага дзяда, на стос жуцілісьмы свуй жыццалёс, на стос». Праводзіліся і вайсковыя тактычныя заняткі, а таксама вучыліся страляць. «Цір» для стральбы з пнеўматычнай вінтоўкі са згоды кіраўніка школы быў абсталяваны ў класным пакоі. Дарэчы, сам кіраўнік Зубелевіцкай школы быў ідэйным натхняльнікам «стшэлецкай дружыны». Засцялкоўская «стшэлецкая дружына» ўваходзіла ў 78-ы полк рэзервістаў, штаб якога знаходзіўся

ў Баранавічах. На чале дружыны стаяў камендант Юзэф Каранеўскі, былы капрал польскай арміі. Ён быў адыёзнай фігурай і праявіў сваю крыважэрнасць у час гітлераўскай акупацыі, але пра гэта будзе пазней.

Узнікненне яўна прафашысцкіх арганізацый у За-сценку з'явілася штуршком да кансалідацыі моладзі вёскі Зубелевічы і стварэння ў 1934 г. ячэйкі КСМЗБ, сакрата-ром якой стаў мой старэйшы брат Якуб. Хаця ячэйка была малалікай, але вакол яе групавалася вясковая моладзь, гэ-так званыя «сімпатыкі». Вясковыя дзецюкі пад кіраўніцтвам камсамольцаў-падпольшчыкаў вяновымі і летнімі вечарамі арганізавалі штосьці накшталт «паўстанцкага атрада». Узброіўшыся старымі косамі і сярпамі, уваткнуўшы іх у доўгія кійкі, дзецюкі маршыравалі па вяскавай вуліцы і спявалі беларускі нацыянальны гімн «Адвек мы спалі». А затым, на свой лад, гімн Рэчы Паспалітай: «Ешчэ Польшка не згінэла, але згінонць мусі. Гды большэвік не забежэ, то холера вдусі».

Пад уплывам дарослых дзецюкоў мы, хлапчукі-падлеткі, таксама ладзілі летнімі вечарамі «гульні ў паўстанцаў». Мы маршыравалі па вяскавай вуліцы са словамі песні «Гналі з зямлі палачоў». Зрэшты, некаторым падлеткам бацькі, даведаўшыся пра ўдзел у «паўстанні», дзягай выбівалі «паўстанцкі дух», каб, барані Божа, не наклікаць на сябе гнеў уладаў і пазбегнуць ярлыка «пад-бухторшчык».

1935 год. Я скончыў пяць класаў школы, і для мяне пачаліся ўніверсітэты па засваенні працоўных прафесій. У свае няпоўных чатырнаццаць гадоў я дапамагаў бацьку ў майстраванні калёсаў: ездзіў з бацькам у лес для нарыхтоўкі матэрыялу, абсякаў ацурбалкі для закладкі іх у такарны станок, круціў кола самаробнага такарнага станка, ад ча-го ноччу нылі рукі, ды так нылі, што хацелася крычаць ад болю. Маці, чуючы мае стогны, дакарала бацьку, што той бяздушна ставіцца да мяне. Праз год я пачаў працаваць у кузні побач з братам Іванам. Мы дамовіліся, што будзем майстраваць драўляныя бораны, прадаваць іх на кірмашах, а грошы дзяліць папалам. Такая дамова была мне даспа-

добы, бо я мог мець свае ўласныя грошы і распараджацца імі самастойна. Жалеза — чыгуначныя каштылі і пруты — куплялі ў ляхавіцкіх гандляроў. Я рабіў драўляныя асады, кошт якіх брат адлічваў мне пасля продажу бараны. Цяжкавата было падымаць шасцікілаграмовы молат і апус-каць яго на раскаленую галоўку каштыля. У маю функцыю ўваходзіла рабіць уручную нарэзы на металічных зубах і гайках. Апроч нарыхтоўкі барон, я дапамагаў брату Івану і ў іншых кавальскіх справах, паступова засвойваючы ка-вальскае рамяство.

У 1936 г. пры Зубелевіцкай школе пачала дзейнічаць гэтак званая «святліца», дзе можна было пачытаць польскія газеты, часопісы, розныя брашуры, паслухаць лямпавае радыё маркі «Тэлефункен» пад наглядам кіраўніка шко-лы. Перадачы звычайна вяліся з Варшавы. Аднак уклю-чыць Мінск ці Маскву кіраўнік адмаўляўся. Калі часам ён адлучаўся, замыкаў прыёмнік у спецыяльнай шафцы.

У гэты час пачалі назірацца змены ў паводзінах кіраўніка школы. Прыкідваючыся спачатку дэмакратам і прыхільнікам беларускасці (ён развучваў з моладдзю беларускія песні, а жонка — беларускія і літоўскія танцы), ужо ў 1936 г. забараніў вучням размаўляць па-беларуску падчас перапынкаў. Крыху пазней стаў нават вербаваць для пана каменданта даносчыкаў сярод вяскоўцаў.

Дарэчы, у апошнія гады панавання палякаў на Беларусі гэтай ганебнай справай займаліся нават настаўніцы. Па-водле аповяда жыхара вёскі Шчасневічы, былога камі-тэтчыка, у час вераснёўскіх падзей 1939 г., настаўніца Шчаснавіцкай школы перад прыходам бальшавікоў па-спешна ўцякла. Калі камітэтчыкі прагледзелі школь-ныя архівы, наткнуліся на запіскі з тайнымі даносамі на «агрэсіўна настроеных да польскіх уладаў вяскоўцаў». Запіскі былі датаваны і падпісаны псеўданімамі. Адрасат запісак — камендант ляхавіцкага пастарунку.

Узгадваючы мінулае, нельга не закрануць побыт і паводзіны вясковых дзецюкоў, іх уменне арганізаваць вольны час. Выхаваныя на традыцыях агульначалаве-

чай этыкі і маралі, яны з ранніх гадоў спасціглі і засвоілі звычкі і культурную спадчыну сваіх продкаў, іх мудрасць у абыходжанні адзін з адным, узаемную павагу і самапавагу, на якіх грунтуюцца цывілізаваныя адносіны паміж людзьмі, суперажыванне блізім і чужым у цяжкія хвіліны — вось няпоўны пералік якасцяў, якія былі ўласцівы дзецюкам таго часу. Адметнай рысай вясковай моладзі быў цвярозы лад жыцця. Хлопцы ўмелі арганізоўваць вечарыны з гарэзлівымі песнямі і танцамі без спітнага. Нават на маладзёвых ігрышчах не дазвалялі сабе ўжываць напой ўзвыш меры, а ладзіць выпіўкі ўскладчыну ў будзённым дні лічылася агідным. Сярод дзецюкоў панавалі таварыскасць, узаемная павага, не было фанабэрыстасці і выхвалення маёмасцю або якой-небудзь асабістай перавагай. Далікатнымі і тонкімі былі адносіны дзецюкоў да дзяўчат, да іхняе цноты. За ўвесь «польскі» час у вёсцы Зубелевічы не было ніводнага выпадку, каб дзяўчына засталася маці-самотніцай. Паважнымі і чулымі былі адносіны вясковай моладзі да старэйшых людзей. Да іх звычайна звярталіся са словамі «дзядзька», «цётка», слова «дзед» ужывалі толькі ўнукі да сваіх дзядуляў. Сярод вясковых дзецюкоў адсутнічала брыдкаслоўе. Рэдкія яго праявы выклікалі агіду ў присутных.

У пачатку другой паловы 30-х гадоў у Зубелевічы пачалі пранікаць кволяы парасткі кааперацыі, у выніку чаго быў адчынены кааператыўны магазін пад шыльдай «Сполэм» («Супольнасць»). Кааператыўнай крамай кіравала рада ў складзе: рэвізор, скарбнік, справавод, якія выконвалі свае абавязкі на грамадскіх пачатках. Раду выбіралі сябры кааператыва на агульным сходзе. Сябры кааператыва ў канцы года атрымлівалі дывідэнды за свае складкі.

Заможныя засцянкаўцы і вяскоўцы ды падляшане стварылі кааператыў па збыце малака і малочнай прадукцыі. Для гэтай мэты за ўласныя грошы пабудавалі ў Падлессі «малачарню» — невялікі малочна-маславы заводзік. Кааператыў з кожным годам папаўняўся новымі сябрамі з вёсак Улазавічы, Шавялі. Вяскоўцы на свае вочы ўбачылі, што кааператыўная справа прыносіць ім да-

брабыт, што ў яднанні — сіла. Незадоўга да вераснёўскіх падзей кааператыў арганізаваў закуп збожжа ў вяскоўцаў, якое збываў па кантракце для польскага войска.

Кааператыўныя крамы па гандлі прадметамі першай неабходнасці ствараліся і ў іншых вёсках Ляхавіцкай гміны. У вёсках Жарабковічы, Канюхі, Перахрэсце, Шчаснавічы, Пашкоўцы, Рачканы былі гэтак званыя «беларускія кааператывы», дзе справаводства вялося на беларускай мове. Арганізатарам беларускай кааператыўнай справы быў вядомы ў Ляхавіцкай гміне выхадзец з Рачкан Янка Патаповіч, які ў свой час вучыўся ў Віленскім універсітэце імя Баторыя, адкуль быў выключаны за палітычную дзейнасць і асуджаны польскімі ўладамі на зняволенне. Выйшаў па амністыі і займаўся культурна-грамадскай справай.

Вяскоўцы пачалі разумець, што без авалодання аграгратэхналогіяй апрацоўкі глебы нельга падвысіць ураджай, а ў выніку і свой дабрабыт. Для гэтай мэты засцянкавая шляхта стварыла «кулко рольнічэ», якое арганізавала шасцімесячныя аграгратэхнічныя курсы. Курсы былі створаныя за кошт дзяржавы. На курсах выкладалі аграгратэхнічныя прадметы і асновы хіміі два «прафесары» з Варшавы. Заняткі праводзіліся вечарамі пяць разоў на тыдзень у памяшканні Зубелевіцкай школы. На курсы запісаліся некаторыя больш пісьменныя і заможныя вяскоўцы. Пасля заканчэння курсаў слухачам выдавалі адпаведныя пасведчанні. Прайшоўшы аграгратэхнічныя курсы, курсанты пачалі апрацоўваць глебу на навуковай аснове, выкарыстоўваючы неарганічныя ўгнаенні, у выніку чаго атрымлівалі значна большы ўраджай, чым іхнія суседзі па зямельных надзелах.

Летам 1936 г., пасля абвастрэння канфлікту на польска-савецкай мяжы, у прыгранічнай паласе і прылеглай да яе тэрыторыі былі праведзены вайсковыя маневры. Дзеля гэтага былі сцягнуты значныя вайсковыя сілы. У вёсках на трасе Ляхавічы — Клецк быў раскватараваны полк польскіх уланаў. Адна рота кватаравалася ў Засценку і Зубелевічах. Для вясковых хлапчукоў гэта была радасць, бо польскія афіцэры давалі дзецям па некалькі дзесяткаў

грошаў за нязначныя паслугі, а то і за так. Для салдацкай кухні пасля кармлення салдат увіхаліся вясковыя хлапчукі, атрымліваючы ў свае міскі сыты, са шкваркамі, салдацкі суп. Хлапчукі любілі назіраць, як уланы ліха мчалі на конях і спрытна секлі ўваткнутыя ў зямлю галінкі дрэў. Іяшчэ адна радасць была хлапчукам ад уланаў — салдацкія вогнішчы, што ладзіліся вечарамі кожную нядзелю. На вогнішчах уланы спявалі вайсковыя песні і ладзілі інсцэніроўкі салдацкай самадзейнасці. Доўжыліся яны амаль да світанку.

З пагаршэннем міжнароднага становішча праз канфлікт за гданьскі калідор вясной 1937 г. польскі ўрад прызваў у войска частку «рэзервістаў». З вёскі Зубелевічы былі прызваныя два чалавекі, адным з іх быў мой брат Якуб. Нервознасць польскіх уладаў адчувалася ва ўсіх сферах грамадскага жыцця. Актывізавалі сваю дзейнасць польскія патрыёты, умацніўшы ідэалагічную апрацоўку насельніцтва. Асабліва ўвага надавалася паўваенным арганізацыям «Стшэлец» і «Федэраты». Два разы ў год — у дзень 3 траўня (Дзень Канстытуцыі Рэчы Паспалітай) і 11 лістапада (Дзень незалежнасці Польшчы), «Стшэльцы» і «Федэраты» ў вайскавай уніформе дэманстравалі сваю моц на рынкавай плошчы ў Ляхавічах, гарлапанячы «Ешчэ Польшка не згінэла» і «Мы перша брыгада Пілсудскаго дзяда». У гэтыя вечары вясковыя дзецюкі ў Зубелевічах маршыравалі па вуліцы з песняй «Адвеку мы спалі» і на свой лад карабцілі польскі гімн.

У канцы 30-х наступ на дэмакратычныя правы грамадзян значна ўзмоцніўся. Адначасова з рэпрэсіўнымі мерамі польскія ўлады ўзмоцнілі арганізацыйна-палітычную работу па яднанні наяўных нацыяналістычных групавак і стварэнні новых. Так, у 1937 г. ствараецца шавіністычная арганізацыя ОЗН (Обуз з'ядночэння народоваго — лагер нацыянальнага аб'яднання), хросным бацькам якой быў міністр замежных спраў Польшчы палкоўнік Бэк. Сябрамі гэтай арганізацыі ў абавязковым парадку павінны былі быць усе ўрадоўцы, сельскія солтысы і «Федэраты». Першасная арганізацыя ОЗН была створана ў Засценку і Зубелевічах, налічвалася ў ёй каля дзесяці чалавек.

Пачынаючы з 1938 г. на тэрыторыі Заходняй Беларусі фактычна было ўведзена надзвычайнае становішча. Гэта яўна адчувалася і на тэрыторыі Ляхавіцкай гміны. У вёсках пачалі часта з'яўляцца начныя паліцэйскія патрулі. Адчуваліся перамены і ў паводзінах саміх паліцыянтаў: іх усё болей цікавіла «бальшавіцкая крамола». У ляхавіцкім пастарунку пасяліўся афіцэр Баранавіцкай «офензівы», вядомы ў той час сваімі агрэсіўнымі адносінамі да дэмакратызму і беларускасці, пан Маеўскі. Ён праводзіў інструктажы з паліцыянтамі адносна поўнай ліквідацыі падполля на тэрыторыі Ляхавіцкага раёна. Ён асабіста прымаў удзел у начных паліцэйскіх рэйдах. У вёсках Жарабковічы і Канюхі, дзе было засілле камуністычнага падполля, ляхавіцкія пастарунковыя з дазволу баранавіцкага старасты перад днямі 1 траўня і 7 лістапада праводзілі прэвентыўныя арышты падазроных у камуністычнай дзейнасці і гналі іх ноччу на ляхавіцкі пастарунак гуртам. Праходзячы праз Зубелевічы, Засценак, Патапавічы, арыштаваныя спявалі рэвалюцыйныя песні. Паліцыянты крыкамі патрабавалі не свавольнічаць, але фізічнай сілы не ўжывалі.

Гэта была генеральная рэпетыцыя перад канчатковай ліквідацыйнай камуністычнага падполля ў Заходняй Беларусі.

У снежні 1937 г. і студзені 1938 г. былі праведзены масавыя арышты падпольшчыкаў на тэрыторыі сучаснага Ляхавіцкага раёна. Актыўныя падпольшчыкі апынуліся ў Баранавіцкім павятовым камісарыяце. Пачалося следства. За кратамі апынуліся і два падпольшчыкі з вёскі Зубелевічы. Мой брат Якуб пазбег арышту толькі таму, што быў мабілізаваны ў войска польскае як рэзервіст вясною 1937 г. Але яго ўсё ж такі выклікалі ў суд па справе падполля, які праходзіў у канцы 1938 г. ў Наваградку. Якуб атрымаў два гады «з завязаннем» (умоўна). Ён пазбавіўся ад турмы, дзякуючы характарыстыцы, якую даслаў у суд камандзір роты, у якога Якуб быў ардынарцам.

Пасля сканчэння пяці класаў польскай школы я заняўся самаадукацыяй, асабліва пашырэннем сваіх ведаў у

галіне беларускасці. Перш за ўсё я выпісаў кніжкі з Вільні, з беларускай друкарні «Пагоня». Гэта былі хрэстаматыі па беларускай літаратуры для старэйшых класаў беларускіх гімназій, «Гісторыя беларускай літаратуры» Максіма Гарэцкага, «Геаграфія Беларусі» Аркадзя Смоліча, «Нарысы па гісторыі» Ігнатоўскага ды іншыя віленскія выданні. Выпісаў творы Я. Коласа «У палескай глушы», «У глыбі Палесся», «Новая зямля», «Сымон-музыка», зборнік аповяданняў; зборнік вершаў Янкі Купалы «Шляхам жывага», а таксама зборнікі вершаў паэтаў нашаніўскае пакры. Выпісваў з Вільні беларускія газеты, часопісы і кнігі сваім сябрам. Выпісваў з Вільні адрывы календары і распаўсюджваў сярод вяскоўцаў. Нечакана для сябе я стаў сярод сваіх аднагодкаў прызнаным лідэрам. Мая грамадская дзейнасць у Зубелевічах кінулася ў вочы каменданту ляхавіцкага пастарунку. Хутчэй за ўсё, гэтаму паспрыяў данос вясковага «сікафанта». І вось у жніўні 1938 г. неяк раніцою завітаў у нашу хату солтыс і паведаміў, што пан камендант Дубовік «хоча са мною пазнаёміцца». Размова вялася ў кабінце каменданта пры закрытых вокнах. Камендант раіў мне адмовіцца ад заняткаў беларушчынай і ад беларускіх газет і часопісаў і не дурманіць імі вяскоўных хлопцаў. Я паспрабаваў перагледзець каменданту, што Канстытуцыя Рэчы Паспалітай не забараняе выпісваць і чытаць беларускія газеты. Пасля размовы камендант пачаў штосьці пісаць. Гэта была заява да павятовага староасты з просьбай высласць мяне на пасяленне ў Сувалкі, аб чым я даведаўся, калі пан камендант прачытаў мне напісанае. Далей камендант сказаў, што, пакуль я не дасягну васемнаццаці гадоў, гэтая заява будзе ляжаць у яго. Магчыма, за гэты час я перагледжу свае адносіны да беларускасці. Тут мушу сказаць, што паліцыя не арыштоўвала і не падвяргала рэпрэсіям непаўнагадовых. Пад канец прафілактычнай гутаркі пан камендант нечакана выпаліў: «Твой брат Якуб згіне ў вензеню, і ты згінеш!» Пан камендант сваім розумам не мог прадбачыць будучыні, і тое, што прарочыў мне, давялося паспрабаваць самому: у час вераснёўскіх падзей ён не паспеў уцячы і быў апазнаны

ў Наваградку, дастаўлены ў Баранавічы ў рукі НКУСаўцаў. Але размова аб гэтым будзе ў наступнай частцы летапісу.

1939 г. пачаўся ў чаканні нечага трывожнага. Ужо было відавочна, што фашыстоўская Германія нападзе на Польшчу. Польскія ўлады гарлапанілі: «Не дадзімы ні аднаго гузіка!» — і адначасова праводзілі розныя акцыі для ўмацавання дзяржавы, збіраючы грошы з насельніцтва на закуп самалётаў і зброі для войска польскага. Паспешна праводзілі вайсковое абучэнне ў лагерах «юнакув». Польскія газеты пісалі аб запісах ахвотнікаў у атрады смяротнікаў для кіравання тарпедамі ў падводных лодках.

Яшчэ ў пачатку 1938 г. паліцэйскія ўлады пазабіралі ва ўсіх жыхароў гміны лямпавыя радыёпрыёмнікі на пастарунак. Некалькі радыёпрыёмнікаў забралі і ў засцяноўцаў, нават прыёмнік са «святліцы» апынуўся ў пастарунку. Цяпер жыхары гміны не мелі магчымасці слухаць перадачы з Мінска і Масквы, а толькі Баранавіцкую радыёстанцыю на самаробных прымітыўных прыёмніках з навушнікамі. Адзін вясковец, дасведчаны слесар, абсталяваў высокую радыёантэну і самаробны радыёрупар. Вечарамі калі ягонай хаты збіраліся вяскоўцы і слухалі праграмы з Баранавіч. Сціплыя перадачы чаргаваліся з бравурнымі ваеннымі маршамі.

Сярод вяскоўцаў размовы аб магчымым «вызваленні Заходняй Беларусі ад панскага прыгнёту» амаль не вяліся. Калі сказаць шчыра, то пераважная колькасць вяскоўцаў не надта прыхільна ставілася да «братоў з Усходу». А тым часам на Захадзе пахла порахам, лілася людская кроў, і ніхто не мог прадбачыць, што гэта быў пачатак Другой сусветнай вайны па ажыццяўленні злачыннай змовы «Молатава — Рыбентропа» і гітлераўскага злавеснага «Плана Барбароса».

Верасень — снежань 1995 г.

ЧАСТКА ДРУГАЯ

«ВЫЗВАЛЕННЕ» ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ, АБО ЗМЕНА АКУПАЦЫЙНАЙ ДЭКАРАЦЫІ

*Багі другія верх бяруць,
Суды вядуць над нашым краем,
Свяцільні ж нашыя замруць,
Што ў сэрцах вольных рассятляем.
Я. Купала, з паэмы «На куццю»*

Рашэння Савецкага ўрада аб «аказанні братняй дапамогі» працоўным Заходняй Беларусі ад 17 верасня 1939 г. жыхары вёскі Зубелевічы не чулі, бо не было ў вяскоўцаў лямпавых радыёпрыёмнікаў, толькі адзін дэтэктарны, на якім можна было прымаць Баранавіцкую радыёстанцыю, што на той час ужо маўчала. Вяскоўцы толькі на другі дзень візуальна ўбачылі чырвоныя зоркі на крылах самалётаў, што ляталі на нізкай вышыні і неслі з Усходу «братнюю дапамогу, свабоду, роўнасць і братэрства, радасць і шчасце сацыялізму». Вяскоўцы ўспрынялі навіну аб «вызваленні» па-рознаму: адны радаваліся, другія паставіліся насцярожана, іншыя, якіх была большасць, загадкава маўчалі.

Тым часам з Усходу па тракце Клецк — Ляхавічы — Баранавічы ехалі фурманкі, наладаваныя рознымі пажыткамі. На фурманках сядзелі дзеці і дарослыя. Гэта былі сем'і польскіх урадоўцаў, асаднікаў, фальваркоўцаў, якія не проста баяліся патрапіць у абдымкі братаў з Усходу, тым больш, братаў ва ўніформе НКУС, але страшэнна імкнуліся пазбегнуць гідлівых «братэрскіх пацалункаў». Інтуіцыя іх не падвяла.

Жывых «вызваліцелей» у вёсцы Зубелевічы ўбачылі дзесьці на трэці ці на чацвёрты дзень. Дзень быў пахмурны, імглісты, прырода нібыта прадвяшчала будучую «асалоду»

вызвалення. З'явіліся «вызваліцелі» нечакана, не на тракце Клецк — Ляхавічы, а на палявой дарозе, якая вяла з Падлесса на Зубелевічы. Гэта былі вайскоўцы-разведчыкі на танкетках. Разведчыкі запыталіся ў вяскоўцаў, ці няма дзе-небудзь у наваколлі польскіх жаўнераў. Вяскоўцы адказалі, што польскіх салдат не было. Нечакана каля «вызваліцелей» з'явілася купка хлапчукоў, якія пільна ўзіраліся ў твары камандзіраў з надзеяй, што тыя надзеяць іх дарункамі і ласункамі, як калісьці польскія афіцэры, якія кватараваліся ў вёсцы Зубелевічы падчас манёўраў 1936 г. і шчодро дарылі вясковай дзятве польскія манеткі з «ожэлкам», за якія хлапчукі набывалі ў кааператыўнай краме розныя ласункі. Толькі дарэмныя былі спадзяванні хлапчукоў: камандзіры «краіны багацця і дастатку» не мелі такой магчымасці, як польскія афіцэры, каб траціць грошы на падарункі. Тым часам вяскоўцы вялі з камандзірамі размову аб жыцці-быцці ў краіне Саветаў. Камандзіры ўхіляліся ад адказаў на канкрэтныя пытанні сацыяльна-пабытовага характару, а «рэзалі» толькі добра завучанымі фразамі, засвоенымі на палітзанятках і інструктажах паліткамісараў. Некаторыя вяскоўцы скардзіліся камандзірам, што палякі дужа марылі іх голадам. Камандзіры маўчалі, а чырвонаармейцы загадкава ўсміхаліся. Некаторыя гультаяватыя дзядзькі вельмі дзякавалі прышэльцам за вызваленне і выказвалі спадзяванні, што цяпер усе ў Заходняй Беларусі будуць роўныя. Адносна іх спадзяванняў і надзей усплывае ў памяці радок з «Боскай камедыі» Дантэ, дакладней, надпіс на браме пекла: «Входящие, оставьте упования». Як паказаў час, толькі роўнасць у жабрацтве спадарожнічала ім аж да адыходу ў іншы свет. Прысутнічаючы на сустрэчы і слухаючы агучаныя думкі некаторых вяскоўцаў аб сацыяльнай роўнасці, я міжволі ўспомніў колішні аповяд майго бацькі. У час бальшавіцкага паходу на Варшаву адзін з чырвонаармейцаў «парадаваў» майго бацьку наступнымі словамі: «Отец, теперь все будут равны». А бацька без дыпламатычнай прыхованкі адказаў: «Сыноч, паглядзі на лес: не параўнаваў Бог лесу, не параўнуе і людзей». (У той час амаль за вясковымі агародамі цягнулася лясная паласа.)

Абураны бальшавіцкі змагар за роўнасць хацеў застрэліць бацьку на ягоным двары і папрасіў дазволу ў камандзіра, які праходзіў міма. Камандзір паглядзеў на бацьку, які стаяў перад ім у даматканым адзенні і лапцях, і сказаў: «Да брось ты это дело, разве не видишь, что перед тобой несознательный мужик, а не сознательная контра».

Разведчыкі падаліся на Ляхавічы і хутка былі ў мястэчку. Чырвоныя камандзіры, а таксама розная навалач, якая пацягнулася ў абозе з усходу, каб заняць цёплыя пасады, якія пакінулі для іх «крывасмокі польскага жонду», у хуткім часе заняліся вызваленнем яўрэйскіх крамаў ад замежных тавараў, вядома, без экспрапрыяцыі, а за рублі. «Таварышы» так пашчыравалі на мірным фронце, што праз тыдні два крамы апусцелі ад «буржуазнай спадчыны». Затое пасылкі «вызваліцелей» з мануфактурай, адзеннем, абуткам і іншымі прамысловымі таварамі плылі па палявой пошце з «жабрачнай Заходняй Беларусі» на Усход, у краіну «багацця, дабрабыту і людскага шчасця».

Хутка ў мястэчка Ляхавічы прыбыў з Мінска ўпаўнаважаны, пры якім было створана «Упраўленне па кіраванні грамадскім парадкам» і адначасова «Чырвоная Гвардыя для аховы грамадскага парадку». «Часовае ўпраўленне» і «Чырвоная Гвардыя» камплектаваліся выключна з былых падпольшчыкаў КПЗБ — Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі — і КСМЗБ — Камуністычнага саюза моладзі Заходняй Беларусі. Спачатку ўзначаліў «Упраўленне» Янка Патаповіч, жыхар вёскі Рачканы. Патаповіч паходзіў з заможнай сялянскай сям'і — у бацькі пры Польшчы быў вялікі надзел зямлі, уласны паравы млын, розныя механізаваныя сельскагаспадарчыя прылады. Янка вучыўся ў Віленскай беларускай гімназіі, затым — ва ўніверсітэце імя Стэфана Баторыя ў Вільні. Патаповіч пісаў вершы, некаторыя з іх друкаваліся ў заходнебеларускай перыёдыцы. За актыўны ўдзел у камуністычным падполлі быў арыштаваны і асуджаны на пяць гадоў турмы. У 1935 г. быў вызвалены па амністыі у сувязі са смерцю Пілсудскага дэкрэтам прэзідэнта Рэчы Паспалітай. Вярнуўшыся ў сваю вёску Рачканы, Патаповіч

актыўна займаўся арганізацыяй беларускіх спажывецкіх кааператываў у Ляхавіцкай гміне. «Чырвоную Гвардыю» ўзначаліў Сцяпан Праневіч, былы сакратар камуністычнай ячэйкі з вёскі Жарабковічы.

Нечакана для членаў «Упраўлення» Янка Патаповіч быў арыштаваны баранавіцкім НКУС і адпраўлены ў баранавіцкую турму. Стыршынёю «Упраўлення» быў прызначаны Барыс Махляр, былы арганізатар ячэйкі КПЗБ у вёсцы Вялікая Лотва, былы сакратар Ляхавіцкага райкама КПЗБ. Барыс Махляр з членам «Упраўлення» Віктарам Чарапавіцкім, былым сакратаром ячэйкі КПЗБ з вёскі Перахрэсце, паехалі ў Баранавічы ва ўпраўленне НКУС і прасілі, каб Патаповіча выпусцілі з турмы, пры гэтым раскажаўшы, што яны добра ведаюць Янку як актыўнага падпольшчыка, сумленнага і шчырага чалавека. Нкусавец спытаў тады ў Махляра і Чарапавіцкага, ці яны добра ведаюць почырк Патаповіча. Тыя пацвердзілі. Тады нкусавец моўчкі дастаў з сейфа аркуш паперы, напісаны ад рукі. На аркушы яны пазналі почырк Патаповіча. Гэта была заява самога Патаповіча аб добраахвотным супрацоўніцтве з польскай паліцыяй... Аб арышце Янкі Патаповіча і хадаўніцтве аб яго вызваленні раскажаў мне асабіста Віктар Чарапавіцкі пры сустрэчы, калі я збіраў матэрыялы пра камуністычнае падполле на тэрыторыі Ляхавіцкага раёна для кнігі «Памяць. Ляхавіцкі раён». Далейшы лёс Янкі Патаповіча невядомы. Магчыма, ён знайшоў сабе прытулак у Курапатах. У 90-я гады Янка Патаповіч быў рэабілітаваны з матывацыяй «адсутнасць складу злачынства».

У вёсках раёна стыхійна стварыліся «сельрэўкамы». «Упраўленне» і «сельрэўкамы» праводзілі карысную справу ў зямельных і сацыяльна-пабытовых пытаннях — беззямельныя і малазямельныя вясцоўцы надзяляліся зямлёю з абшарніцкіх і памешчыцкіх маёнткаў. А тыя, хто не меў кароў, таксама атрымалі дойных кароў. Аднак трэба сказаць, што старшынямі сельрэўкамаў часта становіліся малапісьменныя людзі, сярод якіх былі і хціўцы, якія злоўжывалі сваім службовым становішчам. Так, напрыклад, у вёсцы Зубелевічы старшынёй стаў малапісьменны

чалавек, які, зразумеўшы, што не ягоная справа кіраваць вясковым калектывам, адмовіўся ад старшынства. Яго пераемнікам аказаўся сквапны да нажывы чалавек. Выкарыстаўшы адзін з шасці спосабаў прысваення чужога, а менавіта рабаўніцтва, ён незаконна прысвоіў сабе дваццаць пудоў пшаніцы, якая была гвалтоўна забрана ім у арандатара асадніцкага фальварка вёскі Зубелевічы Костуся Саланевіча, які сумленнай працай, мазалямі, потам вырасціў гэты ўраджай. Саланевіч хацеў паскардзіцца ў «Часовае ўпраўленне», але старшыня сельрэўкама так застрашыў Саланевіча і прыгразіў адправіць яго ў Сібір, што той адмовіўся ад скаргі. Вясковы ўзурпатар намякнуў Саланевічу, што ягоная жонка была калісьці служанкай асадніка, капітана легіянераў Пілсудскага. Самазваны старшыня дзейнічаў балышавіцкімі метадамі, наводзячы на сваіх ахвяр жывёльны страх. Як бачым, «таварышы» апроч «вызвалення» прынеслі з сабою такую псіхалагічную начальніцкую зброю, як страх, і такія агідныя з’явы грамадства, як карупцыя, хабарніцтва і закон сілы. Сялянства не адчувала страху перад польскім чынавенствам, бо фактычна не залежала ад польскіх урадоўцаў матэрыяльна. Не ведалі заходнебеларускія сяляне і такой маральна разбуральнай з’явы, як «блат». Гэты набытак даставілі з Усходу таксама «таварышы». Як вядома, страх паралізуе волю, спараджае канфармізм — прыстасаванства да чужых думак, сервілізм — рабалецтва, фактычна ператвараючы чалавека ў пакорнага раба. Відаць, меў рацыю славыты грэцкі філосаф Дзяген, выказаўшы думку, што «страх — доля рабоў». Натуральна, паўстае пытанне, чаму польскія чыноўнікі і службоўцы не маглі заразіцца вірусам хабарніцтва і карупцыі? Адказ адназначны: яны мелі такія службовыя аклады, якія давалі ім магчымасць утрымліваць сям’ю ў поўным дастатку, польскія законы сурова каралі за хабар і карупцыю, нарэшце, маральныя ўстоі прывіваліся палякам сям’ёю, школа і каталіцкім касцёлам. Пра суровасць польскіх законаў супраць карупцыянераў сведчыць адзін факт, пра які паведамляла ў свой час польская прэса: палкоўнік генштаба Войска Польскага быў асуджаны

ваенным трыбуналам за незаконнае прысваенне тысячы казённых золотых да смяротнага пакарання. Прысуд быў прыведзены ў выкананне, як паведамляла газета.

«Часовае ўпраўленне», асабліва ягоны аддзел народнай адукацыі, пад кіраўніцтвам былога сакратара Ляхавіцкага падпольнага райкама КСМЗБ Мікалая Грамака і інспектара гэтага аддзела былога палітвязня Міхаіла Мінкевіча (пазней міністра народнай асветы былога БССР), зрабілі шмат высылкаў дзеля справы арганізацыі школ у раёне. У кароткі тэрмін у Ляхавічах была адкрытая сярэдняя школа, у якой, акрамя пачатковых, былі ўкамплектаваныя пятыя, шостыя класы, а таксама восьмы, у якім вучыліся тыя, хто займаўся ў розных класах польскіх гімназій. У восьмым класе было крыху больш за дзесяць чалавек. Навучанне ў Ляхавіцкай школе вялося на расейскай мове, якой хутка авалодалі польскія настаўнікі. Гэта аспрэчвае выснову, што нельга ў хуткім часе авалодаць беларускай мовай, каб выкладаць на ёй прадметы фізіка-матэматычнага цыклу. Заняткі ў ляхавіцкай школе праводзіліся ў тры смены: дзве дзённыя, трэцяя — вячэрняя. Усе вясковыя школы былі пачатковыя, толькі ў 1940 г. ў некаторых вялікіх вёсках былі адкрыты сямігодкі. Пры кожнай вясковай школе былі адкрыты вячэрнія класы, а таксама курсы для непісьменных.

Настаўнікі вясковых школ, сярод якіх было нямала навучэнцаў былой Клецкай беларускай гімназіі, арганізавалі мастацкую самадзейнасць, харавыя і драматычныя гурткі. У Зубелевічах драмгуртком кіраваў наш аднавясковец Мікалай Коктыш, бацькі якога калісьці жылі ў Расіі, дзе ён і скончыў рэальнае вучылішча. Сям’я вярнулася ў сваю вёску пасля кастрычніцкага перавароту. У Мікалая былі пэўныя задаткі сцэнічнай творчасці ад прыроды. Ён быў і рэжысёр-пастаноўшчык, і суфлёр, і дэкаратар, і грымёр. Мікалай ужо ў канцы 1939 г. падрыхтаваў пастаноўку па драматызаванай паэме Міхася Машэры «Смерць Кастуся Каліноўскага». Спектакль прайшоў паспяхова. Ролю Кастуся Каліноўскага выконваў былы палітвязень, які толькі што вярнуўся з гродзенскай турмы. Вялікае

псіхалагічнае ўздзеянне на глядачоў зрабіла заключная сцена спектакля — а менавіта павешанне героя пастаноўкі, — якую па-майстэрску прыдумаў пастаноўшчык. У зале ўсе плакалі наўзрыд. У 1940 г. Мікалай падрыхтаваў спектакль па п'есе Галубка «Суд», з якім зубелевіцкія самадзейныя артысты нават выступалі ў Ляхавічах, у былой будыніне пажарнай аховы, якая была пераабсталявана пад клуб. Аўтар гэтых успамінаў граў у п'есе ролю пісара. Трэба зазначыць, што п'еса Уладзіслава Галубка была на той час ужо забаронена як творчасць «ворага народа», але, відаць, раённае начальства пра гэта не ведала.

Разам з прыездам часовага ўпаўнаважанага ў Ляхавіцкі раён прыехалі і прадстаўнікі перадавога атрада «ордэна мечаносцаў» — НКУСаўцы. Яны неадкладна заняліся вышукам «ворагаў народа». Тады і з'явіліся ў раёне першыя «сексоты», якія сваімі чорнымі рукамі і юдавымі душамі дапамагалі НКУСаўцам тварыць брудную справу. Па заяве трох аднавяскоўцаў, дакладней, па даносе быў арыштаваны мой старэйшы брат Мікалай, былы член КПЗБ, які потым добраахвотна адмовіўся ад «рэвалюцыйнай дзейнасці». Брат Мікалай быў з цягам часу рэабілітаваны з матывіроўкай як «незаконна асуджаны». (Пра пакуты падчас хадайніцтва аб рэабілітацыі будзе больш падрабязна ў пэўнай частцы ўспамінаў.)

Пасля ад'езду з мястэчка Ляхавічы польскіх урадоўцаў і паліцыянтаў у мястэчку стыхійна ўтварылася «Чырвоная Гвардыя», якая ўзяла пад сваю ахову грамадскія аб'екты, такія важныя стратэгічныя пункты, як пошта, тэлеграф, вакзал чыгуначнай станцыі ў Ляхавічах, такім чынам папярэдзіўшы рабаўніцтва і непажаданыя эксцэсы. Праз пэўны час «Чырвоную Гвардыю» ўзначаліў былы сакратар Ляхавіцкага райкама КПЗБ, жыхар вёскі Жарабковічы, які вярнуўся з польскай турмы, Сцяпан Праневіч. Адначасова і ў вёсках ствараліся атрады «Чырвонай Гвардыі», мэтаю якіх была ахова грамадскага парадку ў вёсках. Аднак неўзабаве «чырвонагвардзейцы» самачынна сталі на незаконны шлях гвалтоўных рэпрэсій супраць тых, хто лаяльна ставіўся ў свой час да польскіх уладаў. «Піянерамі»

такога агрэсіўнага «наватарства» ў бальшавіцкім духу былі жарабковіцкія «чырвонагвардзейцы». Яны самачынна арыштавалі былога солтыса вёскі Жарабковічы Лукаша Шкляніка, яго сына Аляксея, бацьку Лукаша Адама і яшчэ двух вяскоўцаў і пасадзілі іх у доме, дзе размяшчаўся штаб «чырвонагвардзейцаў». Вечарам вывелі «арыштаваных» на двор і казалі, што павядуць іх у Ляхавічы. «Арыштаваных» суправаджалі тры ўзброеныя канваіры. Каля вёскі Канюхі далучыліся яшчэ два канваіры. «Эскорт» рушыў далей у напрамку Ляхавіч. Ноч была цёмная, імжэў дождж. Там, дзе з тракту дарога вяла на Падлессе, а справа рос невялікі хмызняк, спыніліся. Самазваная «тройка», створаная па бальшавіцкім метадзе, зачытала загадзя падрыхтаваны «прысуд», які тут жа быў прыведзены ў выкананне. Лукаш быў забіты напавал, Адам цяжка паранены. Скарыстаўшы момант, калі «экзекутары» замешкаліся, Аляксей і два іншыя арыштаваныя шуганулі ў цемру восеньскай ночы. Канваіры стрэлілі ў напрамку ўцекачоў. Аляксей быў паранены ў спіну і забег з гарачкі ў Клецк і звярнуўся ў лякарню, дзе яму была зроблена аперацыя. Тым часам канваіры дабілі прыкладамі Адама. Трупы дзесьці патаемна закапалі, так што да сёння родзічы ахвяр не ведаюць іх магіл. Што-што, а захоўваць тайну свайго злачынства бальшавікі ўмелі. Злачынныя ўчынкі жарабковіцкіх «чырвонагвардзейцаў» раскалолі вяскоўцаў на два палітычныя лагеры. Крывая расправа адгукнецца крывавым рэхам у першыя дні фашыстоўскай акупацыі са значна большымі ахвярамі. Але пра гэта ў наступнай частцы ўспамінаў. Родзічы ахвяр забойства звярнуліся ў баранавіцкі НКУС са скаргай на самавольны злачынны ўчынак. Падзроны былі арыштаваны і пасаджаны ў баранавіцкую турму. Следства вялося шэсць месяцаў. Толькі «салідарнасць» былых паплечнікаў па камуністычным падполлі, у прыватнасці хадайніцтва былога члена баранавіцкага гаркама КПЗБ Мацвея Шэўца, члена баранавіцкага «Часовага ўпраўлення» перад органамі НКУС, прычыніліся да закрыцця пераследу за злачынствы. Пра свае «хадайніцтвы» ў абарону жарабковіцкіх «чырвонагвардзейцаў» мне расказаў сам Шэўц у сваёй ба-

ранавіцкай кватэры, калі я вёў з ім размову аб ягонай ролі ў дзейнасці камуністычнага падполля на тэрыторыі Ляхавіцкага раёна.

Як кажуць, паганяны прыклады вельмі заразныя. «Натхнёны» геройскім учынкам жарабковіцкіх «чырвонагвардзейцаў», «ультрарэвалюцыянер», член атрада зубелевіцкіх «чырвонагвардзейцаў» самачынна, без узгаднення са сваімі сябрамі з атрада правёў «арышты» тых, хто адкрыта праяўляў лаяльнасць да польскіх уладаў. Сярод «арыштаваных» былі солтысы вёскі Зубелевічы і Засценка, былы камендант засцяпковых «стшэльцаў», некаторыя члены ОЗН. Родзічы «арыштаваных» неадкладна звярнуліся ў ляхавіцкую «Чырвоную Гвардыю» са скаргай на свавольствы «ўльтрарэвалюцыянера». З Ляхавіч прыехаў пасланец і загадаў выпусціць «ворагаў народа»... Пры нямецкай акупацыі некаторыя з былых вязняў зубелевіцкіх чырвонагвардзейцаў паставілі свае подпісы пад заявай з патрабаваннем пакараць самазваных «большавікоў», у выніку чаго былі расстраляны тры актывісты, зусім невінаватныя... Сярод ахвяраў быў і мой родны брат Якуб, які вярнуўся з нямецкага палону ўжо пасля роспуску «Чырвонай Гвардыі». Якуб служыў у польскім войску, прымаў удзел у баях за Варшаву і патрапіў у нямецкі палон. Такія самадзейныя беззаконныя акцыі мелі месца і ў іншых вёсках раёна.

Члены «Часовага ўпраўлення» прыкладалі намаганні ў вырашэнні сацыяльна-пабытовых праблем вяскоўцаў, а таксама пытанняў адукацыі і культуры: у кастрычніку 1939 г. была адкрыта раённая амбулаторыя, дзе месціліся і вяскоўцы маглі атрымаць бясплатную медыцынскую дапамогу. Для задавальнення культурных патрэб месціліся ў Ляхавічах была створана стацыянарная кінаўстаноўка, якая размесцілася ў будынку былой пажарнай аховы, дзе месціліся і жыхары навакольных вёсак мелі магчымасць упершыню паглядзець мастацкія кінафільмы.

Дзень выбараў у Народны Сход мне асабіста запомніўся на ўсё жыццё. У той дзень, дакладней, вечар я стаў «піянерам»

дэгустацыі самагону. Гэта было так. Старшыня ўчастковай выбарчай камісіі пасля падліку галасоў пачаставаў мяне за актыўны ўдзел у падрыхтоўцы да выбараў — напісанне лозунгаў, плакатаў, афармленне памяшкання выбарчага ўчастка — нейкай белавата-мутнай вадкасцю надта непрыемнага паху і гідлівага смаку. На шчасце, мяне хутка званітавала, што зберагло ад непрадказальных вынікаў для майго здароўя, бо я да таго часу не ўжываў спіртных напояў.

Пасля юрыдычнага далучэння Заходняй Беларусі да БССР, дакладней, інкарпарыцыі ў СССР, з Усходу пачаўся плейма прышэльцаў «для ловлі счастця і чынов», якія займалі цёплыя месцы ва ўстановах, што раслі шпаркімі тэмпамі ў мястэчку Ляхавічы. Ва ўстановах цяпер не чуваць было «пальшчызны», а агучваў думкі чыноўнікаў толькі «великий могучий». Беларуская мова і далей была ў загоне. Цяпер заходні беларус набыў мянушку «западник» і мог атрымаць у савецкіх установах (фактычна расейскіх) замест «Засвядчэння» на польскай мове «справку» парасейску, а «даведку» на беларускай мове так і не ўбачыў на свае вочы. А з 1940 г. заходнія беларусы-«западники» не атрымлівалі і адрывнога календара на матчынай мове аж да... 1993 г. Замест паланізацыі пачалася русіфікацыя. Словам, «старэйшы брат» з Усходу, прызнаючыся ў «шчырай любові» да сваёй «малодшай сястры», моцна абхапіў яе ў братэрскай адбымкі ды імкнуўся выціснуць з яе свядомасці нацыянальны дух і падрыхтаваць для «западников» мутны наркатычны напой з этыкеткай «інтэрнацыяналізм», а ў сапраўднасці вялікадзяржаўны расейскі шавінізм.

Пасля Народнага Сходу ў Беластоку было распушчана «Часовае ўпраўленне» і самаліквідаваліся «сельрэўкамы» і «Чырвоныя Гвардыі» ў вёсках. Улада перайшла цалкам у рукі раённага Савета. У пачатку 1940 г. быў сфармаваны Ляхавіцкі раён як адміністрацыйная адзінка, у склад яго ўвайшло 19 сельсаветаў і гарсавет. У той жа час былі створаны ляхавіцкі райкам КПБ і ляхавіцкі райкам камсамолу. Партыйная раённая арганізацыя налічвала 45 членаў і кандыдатаў ВКП(б), а камсамольцаў было толькі 20.

Камуністы і камсамольцы былі толькі прышлыя — і ніводнага «западніка».

У снежні 1940 г. адбыліся выбары ў Вярхоўны Савет БССР і мясцовыя саветы. Для былых «змагароў за камунізм» — членаў КПЗБ і КСМЗБ — выбары былі чорнай плямай ад «аплявухі», якую нечакана нанеслі ім «вызваліцелі», што заслانیла іх «былую славу» змагароў за «народнае шчасце» і падмачыла іх аўтарытэт сярод вяскоўцаў. У Вярхоўны Савет БССР была абрана (хутчэй прызначана) райкамам са згоды ЦК КПБ звычайная сялянка з вёскі Перахрэсце Зося Ваўчок паводле ленінскага прынцыпу: «Кожная кухарка павінна кіраваць дзяржавай». Хаця былі дастойныя падпольшчыкі, якія з гонарам маглі б заняць дэпутацкае месца ў Вярхоўным Саветах БССР. Ніводзін былы падпольшчык не быў абраны ў абласны Савет і ў раённы. Дэпутатамі абласнога савета былі абраныя, а дакладней, прызначаныя выключна «восточнікі», як называлі вяскоўцы прышэльцаў з Усходу. «Таварышы» выдзелілі былым падпольшчыкам, нібы абгрызеную костьку, пасады сакратароў і старшын сельсаветаў. Некаторым даверылі пасады ўчастковых упаўнаважаных пры сельсаветах. Аднаго колішняга падпольшчыка, былога сувязнога з ЦК КПЗБ з Малой Лотвы прынялі ў органы НКУС вахцёрам.

Ужо ў 1939 г. на ўскраўку Ляхавіч размесціўся вайсковы гарнізон кавалерыі, а два шэрагі нацыяналізаваных яўрэйскіх крамаў у цэнтры мястэчка былі абсталяваны пад склады зброі і вайскавай маёмасці.

У пачатку 1940 г. ў раёне пачала стварацца спажывецкая кааперацыя, якую кіравалі 6 сельпо і райпо. У мястэчку Ляхавічы былі адкрыты кааператыўныя крамы, а ў вёсках — сельмагі, якімі кіравалі гэтак званыя «кааператыўныя камісіі». У гэты самы час вяскоўцы сутыкнуліся з такім паняццем, як «блат», і з «размеркавальным карытам», з якога шчодра карысталіся матэрыяльнымі дабротамі прыкарытнікі ў асобе начальства ды іх падхалімы, а «трудящимся» выдзялялі абгрызаныя костькі. І яшчэ адно «вялікае права» атрымалі заходнебеларускія вяскоўцы — гэ-

та права на «аброк», якога дасюль яны не ведалі. Вяскоўцы павінны былі добраахвотна-прымусова прадаваць дзяржаве за мізэрныя капейкі па 200 літраў малака, 10 дзесяткаў яек і вызначаныя згодна з зямельнымі наадзеламаі дзесяткі кілаграмаў мяса ў жывой вазе. У дадатак у вяскоўцаў на прысядзібных участках перапісалі ўсе кусты парэчкі, аграсту, а таксама пладовыя дрэвы, за якія трэба было плаціць дадатковы падатак, нягледзячы на тое, ці быў год ураджайны, ці не. Так былыя «панскія нявольнікі» адчулі на сваім карку «асалоду вольнага і шчаслівага жыцця ў краіне свабоды, роўнасці і братэрства», якая будавала невядомы дасюль грамадска-палітычны лад пад назвай «сацыялізм».

Ужо ў пачатку 1940 г. партыйная і савецкая раённыя наменклатуры пачалі ўзмоцненую апрацоўку насельніцтва па стварэнні калектыўных катухоў для вяскоўцаў і ператварэнні іх у прыгонных рабоў. Першыя калгасы былі створаны ў вёсках Жарабковічы і Гулічы. Раённае начальства дакладвала абласному кіраўніцтву, што сяляне з «радасцю» ўступаюць у калгасы. Аднак, як сведчылі факты, галоўным заганытам вяскоўцаў у калектыў быў страх. Для большага нагнавання страху зімою 1940 г. была праведзена «генеральная рэпетыцыя» па ліквідацыі «варожых элементаў». Акцыю праводзілі ноччу. У вёскі прыязджалі НКУСаўцы з вайскоўцамі, якія дыслакаваліся ў Ляхавічах, мабілізавалі фурманкі, саджалі ў іх сем'і «ворагаў народа», дазваляючы з сабою браць мізэр харчоў і прыбораў для асабістага ўжытку. Маёмасць ахвяр тут жа апісвалі ў прысутнасці панятых і канфіскавалі на карысць дзяржавы. У мястэчку Ляхавічы да кватэраў «варожых элементаў» пад'язджалі «варанкі», або «хапуны», як іх тады называлі вяскоўцы. Зняволеных адвозілі на станцыю Рэйтанава, дзе іх грузілі ў цялячыя вагоны і адпраўлялі на Поўнач, у Сібір. Тады ж была вывезена і жонка майго рэпрэсаванага брата Мікалая з двума маленькімі хлопчыкамі. Пасля зімняй злачыннай акцыі «хапуноў» у людскіх душах пасяліўся яшчэ большы страх. Некаторыя больш заможныя вяскоўцы загадзя падрыхтоўвалі клункі з адзеннем і жыўнасцю да «візіту» нечаканых «гасцей». Адным словам, людзі жылі

ў жаху і трывозе, не ведаючы, што прынясе ім заўтрашні дзень.

У верасні 1940 г. адбылася яшчэ адна падзея: была адкрыта беларускамоўная сямігодка, куды я перайшоў з рускамоўнай школы. Сямігодка камплектавалася выключна былымі навучэнцамі рускай школы, дзе было шмат перапоўненых класаў. Спачатку дырэктарам сямігодкі быў нацыянальна свядомы беларус, які скончыў Віленскі ўніверсітэт імя Стэфана Баторыя. Але праз некаторы час ён раптоўна знік. Хадзілі чуткі, што ён быў арыштаваны органамі НКУС. Неўзабаве прыслалі новага дырэктара, «восточніка» па прозвішчы Новікаў, кандыдата ў члены ВКП(б). За плячыма новаспечанага дырэктара было дзевяць класаў СШ і шасцімесячныя настаўніцкія курсы. Гэты быў чалавек слаба выхаваны, хамаваты, нетактоўны ў дачыненні да вучняў, якіх ён часта абзываў мянушкамі. Па сваіх ідэйных поглядах быў чыстакроўны расейскі вялікадзяржаўны шавініст. Астатнія кадры былі выключна заходнебеларускага паходжання. Беларускую мову выкладала дзяўчына з Жарабковіч, якая скончыла пры Польшчы настаўніцкую семінарыю ў Вільні. Фізіку і матэматыку выкладала прыезджая з усходніх абласцей жанчына на добрай беларускай мове. Гісторыю выкладаў на расейскай мове яўрэй па нацыянальнасці, былы выкладчык польскай гімназіі ў цэнтральных раёнах Польшчы, які ўцёк з Польшчы перад фашыстоўскай акупацыяй. Гэта быў чалавек высокай культуры, шырокага дыяпазону ведаў, валодаў некалькімі замежнымі мовамі, тактоўны ў абыходжанні з вучнямі. Яго ўрокі па гісторыі былі сапраўдным святам. Шчыра кажучы, я такога гісторыка ўпершыню сустракаў у сваім жыцці. Жыццё гэтага чалавека скончылася трагічна: ён быў застрэлены фашыстам, калі спрабаваў уцячы з яўрэйскага гета.

У школе была створана камсамольская арганізацыя, сябрам якой мне, брату «ворага народа», стаць было забаронена. Праўда, дырэктар школы Новікаў да мяне адносіўся прыхільна, ставіў мне за адказы на ўроках выключна пяцёркі, аднойчы за вусны аповяд па малюнку паставіў

быў нават пяцёрку з плюсам. Дарэчы, падчас вучобы ў ляхавіцкай школе я яшчэ атрымаў дзве пяцёркі з плюсам: па расейскай літаратуры за вусны мастацкі пераказ апавядання Максіма Горкага «Старуха Ізегіль» і за пісьмовае сачыненне на тэму «Што дала савецкая ўлада моладзі Заходняй Беларусі» па беларускай літаратуры. Я лічыўся ў класе актывістам — выпускаў школьную насценную газету, маляваў лозунгі і плакаты. Аднойчы нават па прапанове дырэктара падрыхтаваў даклад да дня жанчын, які прачытаў ва ўсіх чацвёртых і шостых класах. Матэрыял для падрыхтоўкі дакладу даў мне сам дырэктар. Гэта была брашура «Васемнаццатае брумера Луі-Банапарта», якую мне давялося асільваць з вялікімі цяжкасцямі. Дарэчы, як ні дзіўна, але і дырэктар школы, і сакратар камсамольскай арганізацыі, хлопец з Альхоўцаў, сталі... калабарантамі пры нямецкай акупацыі. Але пра гэта ў наступнай частцы ўспамінаў.

Тым часам восенню 1940 г. ўпершыню пацягнуліся на станцыю Рэйтанава, на збожжасховішча, «чырвоныя абозы», фурманкі, наладаваныя збожжам новага ўраджаю. Абозы афармляліся плакатамі з лозунгамі, якія выказвалі «шчырую» падзяку партыі і Савецкаму ўраду «за пгчаслівае і заможнае» жыццё працоўных Заходняй Беларусі.

З самага пачатку 1941 г. вялася інтэнсіўная апрацоўка вяскоўцаў дзеля іх уступлення ў калгасы. У той самы час райкам партыі дакладваў у абкам: «Наспела пытанне аб стварэнні калгасаў у шматлікіх вёсках, бо з гэтых вёсак паступіла па сорок-пяцьдзесят заяў ад вяскоўцаў аб прыняцці іх у калгасы». Трэба сказаць, што вяскоўцы, нават малазямельныя, не надта радаваліся «калектыўным хлывушкам», іх больш вабіла свая зямелька і вольная праца на ёй.

У чэрвені, напярэдадні вайны, была праведзена яшчэ адна «зачыстка» адносна неблаганадзейных. Іх, як і зімою 40-га, «хапуны» на фурманках і машынах адвозілі на станцыю Рэйтанава, «укамплектоўвалі» з цялячых вагонаў цягнік, які меўся накіравацца на Усход. Аднак абстрэл з кулямётаў нямецкімі самалётамі станцыі на світанку 22 чэр-

веня перашкодзіў здзяйсненню гэтай злачыннай акцыі, і нявольнікі разбегліся.

Напрыканцы мушу сказаць, што ідэалізацыя жыцця заходнебеларускага сялянства ў перыяд польскага панавання ў Заходняй Беларусі была б не толькі суб'ектыўнай фальсіфікацыяй, але і амаральным учынкам. Пра той перыяд жыцця заходнебеларускага сялянства лепш не скажаш, як сказаў радкамі свайго верша вялікі Купала: «Накарміліся панскаю ласкаю, горкіх слёз напіліся досыта». Трэба сказаць, што жыццё вяскоўцаў і ў цэнтральных ваяводствах Польшчы было не лепшым. Санацыйны ўрад Польшчы мала клапаціўся аб эканамічным жыцці «Крэсав восток». Яго больш цікавіла паланізацыя беларусаў Заходняй Беларусі. Аднак узнікае пытанне: чаму паланізацыя ў Заходняй Беларусі не мела такіх поспехаў, як русіфікацыя ва Усходняй? Адказаць можна наступным чынам. Асноўным фактарам, які аказваў дзейсны супраціў паланізацыі, была заходнебеларуская вёска. Беларуская вёска была заўсёды не толькі надзейнай апякункай і ахоўніцай матчынай мовы, але і крыніцай беларускасці, якая поўніла і жывіла духоўныя нацыянальныя набыткі — культуру, народную творчасць у яе нацыянальнай разнастайнасці, садзейнічала захаванню нацыянальнай адметнасці беларусаў. Польская школа не магла зрабіць дзейснага ўплыву на апалячванне беларускай дзятвы. Як вядома, дзіця да трох з паловай гадоў атрымлівае палову інфармацыі, а другую палову — за ўсё сваё астатняе жыццё. Дзеці ішлі ў польскую школу толькі з сямі гадоў, і чатыры-пяць гадзін, праведзеных у школе, не маглі зрабіць уплыву на польскамоўнае фармаванне заходнебеларускай дзятвы. Заходнебеларускія дзеці выходзілі ў натуральным беларускамоўным асяродку, якім была сям'я. Пасля сканчэння чатырох класаў (даlejшае навучанне было не абавязковым) падлеткі амаль не чулі польскай мовы. Дарослыя амаль не сутыкаліся з «пальшчызнай», якая «квітнела» толькі ва ўрадавых установах, якія рэдка хто з вяскоўцаў наведваў, бо яны знаходзіліся толькі ў мястэчках і гарадах. Не маглі рабіць свайго ўплыву на паланізацыю і польскія СМІ. Рэдка хто

з вяскоўцаў выпісваў польскамоўную перыёдыку, а лямпавых радыёпрыёмальнікаў на вёсцы амаль не было, вяскоўцы не бачылі польскіх кінафільмаў. Дарэчы, местачкоўцы Ляхавіч гутарылі паміж сабой па-беларуску. Падчас кірмашоў, якія адбываліся ў мястэчку Ляхавічы два разы на тыдзень — у сераду і пятніцу, — усе: і беларусы, і яўрэі, і татары, і католікі, якія лічылі сябе чамусьці палякамі, — размаўлялі толькі па-беларуску.

У той самы час ва ўсходняй частцы Беларусі, як пазней і ў заходняй, русіфікацыя праходзіла шырокімі крокамі. Магутнымі фактарамі і чыннікамі русіфікацыі былі гвалтоўная калектывізацыя, урбанізацыя — перасяленне вяскоўцаў у гарады, служылая інтэлігенцыя, цалкам абруселая, якая несла сялянству «новы быт», што засноўваўся на рускамоўных элементах. Галоўнымі чыннікамі, якія дзейсна спрыялі русіфікацыі ў Заходняй Беларусі, былі: рускамоўная школа, рускамоўныя прышэльцы, якім угодліва патуралі вяскоўцы, абруселае, нацыянальна дэградаванае, духоўна спустошанае беларускае чынавенства, засілле рускамоўных СМІ. Нямала прычыніўся да гэтай справы канфармізм — прыстасаванства і сервілізм, якія былі прынесены ў Заходнюю Беларусь нашымі «вызваліцелямі» з Усходу. Гэтых чыннікаў яўна не хапала паланізатарам.

1999 г.

ЧАСТКА ТРЭЦЯЯ

НЯПРОШАНЫЯ КАРЫЧНЕВЫЯ ПРЫШЭЛЬЦЫ НАВОДЗЯЦЬ «НОВЫ ПАРАДАК» У АСОБНА ЁЗЯТЫМ ЛЯХАВІЦКІМ РАЁНЕ

*Ідзі ты, прыблуда, адкуль ты прыйшоў,
У нас ужо хопіць такіх прыбышоў.
Францішак Багушэвіч*

Другая сусветная вайна скіравалася на Усход некачэна. Вяскоўцы пасля заканчэння веснавой сяўбы рыхтаваліся да сенакосу і жніва — у іх былі свае справы, далёкія ад «вялікай палітыкі». Праўда, вялікая палітыка «ўсходніх вызваліцеляў» рыхтавала сялянству Заходняй Беларусі «вялікі падарунак» — збіралася стварыць для яго калектыўныя стойлы, нібы для статку, дзе ўсё было «наша», толькі без права ім карыстацца індывідуальна, а трэба было чакаць, пакуль табе не выдзеляць абгрызаную костку з «размеркавальнага карыта» прыкарытнікі. Сярод вяскоўцаў панаваў нейкі прыхаваны страх, няўпэўненасць у заўтрашнім дні. Вечарамі моладзь не збіралася ўжо на вясковых прыздах, не чуваць было гарэзлівых жартаў і мілагучных дзявоцкіх песень, што хвалявалі душу. Заможныя працавітыя вяскоўцы хадзілі панурыя, пазбягалі размоў са сваімі суседзямі, бо вёскі «кішэлі» юдамі-сэксотамі, якія стараліся выслужыцца перад уладарамі іхняга лёсу. Ды не толькі заможныя вяскоўцы, але і тыя, якія ледзь зводзілі канцы з канцамі, не праяўлялі вялікага жадання лезці ў калектыўны хамут і стаць стойлавым статкам...

22 чэрвеня 1941 г., пасля ўсходу сонца, пасля сну, у якім выразна адчуваліся кулямётныя чэргі, я прачнуўся. Чэргі сталі яўнымі, яны паўтараліся некалькі разоў — гэта фашыстоўскія самалёты абстрэльвалі з кулямётаў чыгуначную станцыю Рэйтанава, на якой стаяла некалькі цягнікоў.

З боку Баранавіч чуліся выбухі бомбаў — гэта варожыя самалёты бамбардавалі чыгуначны вузел у Баранавічах. Нашы вяскоўцы не маглі ўцяміць, што адбываецца. Толькі пасля абеду з Падлескага сельсавета прыбыў пасланец, які паведаміў, што фашыстоўская Нямеччына напала на Савецкі Саюз. Вяскоўцы па-рознаму ўспрынялі гэтую вестку: адны з жахам, другія з таемным чаканнем нечага неакрэсленага, трэція — з непрыхаванай радасцю. Некалькі дзён сярод вяскоўцаў панаваў шокавы стан — людзі хадзілі, як апантанія, не ведаючы, што рабіць. З ваенкамата прывезлі павесткі вайсковаабавязаным тэрмінова з'явіцца ў ваенкамат. Там іх абмундзіравалі, выдалі вінтоўкі і пару дзесяткаў патронаў, затым размеркавалі на апорных пунктах ва ўрочышчы Каменка.

Тым часам чынавенства розных урадавых устаноў рыхтавалася да эвакуацыі. Не хапала аўтатранспарту, таму некаторыя рушылі пешшу, захапіўшы з сабою лёгкія клункі. Мне запоўніўся эпізод, як праз вёску Зубелевічы крочыў у напрамку Клецка старшыня раённага Савета ДТСАФ з малакалібернай вінтоўкай на плячы, чалавек ужо немалады. Супрацоўнікі райкама КПБ, райкама камсамолу, райвыканкама так спяшаліся, што нават забыліся прыхапіць з сабою або знішчыць свае асабовыя справы, якія так і засталіся ляжаць у прыадчыненых сейфах. Нават супрацоўнікі НКУС не паспелі знішчыць некаторыя кампраматныя матэрыялы на «пазаштатных супрацоўнікаў» гэтага ведамства. Аб гэтым я даведаўся, калі на другі дзень пасля «драпмаршу» на ўсход ляхавіцкага чынавенства мы з некалькімі вясковымі хлопцамі пайшлі ў Ляхавічы, наведальні апусцелыя будынкі райкама КПБ, райкама камсамолу, райвыканкама, міліцыі, НКУС, дзе ўбачылі адчыненыя сейфы, на сталах друкавальныя машыны «Рэмінгтон». У прыадчыненых сейфах ляжалі асабовыя справы чыноўнікаў гэтых устаноў і іншыя «сакрэтныя» паперы. Вядома, дакументы, знойдзеныя намі, мы палілі ў печках гэтых устаноў. Шмат пазней, калі я рыхтаваў нарысы па гісторыі ляхавіцкага камсамолу і ездзіў па рэкамендацыі Ляхавіцкага РК КПБ у партархіў ЦК КПБ, там мне казалі, што матэрыялаў

Ляхавіцкага райкама камсамола за пэўны перыяд у архівах няма. Знішчаючы архіўныя дакументы вышэйназваных устаноў, мы тады і не падазравалі, што выратоўвалі жыхдзё шматлікіх дзесяткаў камсамольцаў і некаторых іншых грамадзян. Калі б гэтыя матэрыялы патрапілі ў рукі карнікаў, адбылося б шмат трагедый і крываваых распраў.

На трэці дзень пасля хаатычнай эвакуацыі «кіруючых таварышаў» у мястэчку Ляхавічы пачаліся масавыя рабункі дзяржўстаноў. Рабавалі пераважна местачкоўцы, але хутка да іх далучыліся і вяскоўцы з навакольных вёсак. Спачатку дашчэнтку разрабавалі вайсковыя склады, якія размяшчаліся ў былых яўрэйскіх крамах, нацыяналізаваных уладамі. Затым рабаўнікі перакінуліся на іншыя ўстановы. Рабавалі ўсё, што траплялася пад рукі, не грэбуючы нават школьнай мэбляй: сталамі, шафамі, табурэткамі і крэсламі. Была разрабавана нават і раённая амбулаторыя.

Першы нямецкі атрад з'явіўся ў Ляхавічах неяк нечакана пад вечар, на танкетках і матацыклах. Яны спыніліся групамі каля НКУС, райкама, райвыканкама, паспешна скіраваліся ўсярэдзіну гэтых устаноў. Вядома, там іх перш за ўсё цікавілі дакументы, але паперы былі намі спалены і знішчаны.

Усталяваўшыся ў райцэнтры, няпрошаныя прышэльцы неадкладна прыступілі да стварэння акупацыйнай адміністрацыі ў мястэчку Ляхавічы і на тэрыторыі раёна. На дапамогу ім прыйшлі і мясцовыя добраахвотныя памагатыя. У Ляхавічах быў створаны адміністрацыйны цэнтр, гэтак званы «Крайсфэрвальтунг» (акруговае, раённае ўпраўленне) на чале з прадстаўніком нямецкага камандавання. Яму ў памочнікі быў прызначаны нехта Зялёнка, польскі нацыянал-шавініст. Аб ягоных нацыянал-шавіністычных поглядах сведчаць канкрэтныя факты: з мясцовым насельніцтвам Зялёнка размаўляў толькі па-польску і падкрэсліваў, што ў Беларусі будзе панаваць польскасць. Пры фармаванні паліцыі падкрэсліў свае погляды, падрыхтаваўшы аб'явы аб наборы ў паліцыю на польскай мове наступнага зместу: «У паліцыю прымаюцца асобы толькі польскай нацыянальнасці». У вёсках раёна пры

актыўным удзеле Зялёнкі былі прызначаныя солтысы, як пры Польшчы. Сельсаветы перайменаваныя ў гміны. Гміны ўзначальвалі войты, якіх самавольна прызначаў Зялёнка. Перавагу аддавалі тым, хто пры Польшчы займаў хоць нейкую грамадскую пасаду ва ўрадавых арганізацыях. Так, напрыклад, у Падлескай гміне войтам стаў былы кіраўнік пажарнай аховы ў Падлессі Апанас Таранда, мясцовы жыхар. Уявіўшы сябе «вялікім чалавекам», Таранда верна служыў сваім хлебадаўцам. Новаспечаны войт вельмі любіў, калі лісліўцы звярталіся да яго са словамі «пане войце». А «пан войт» не даручаў вясковым солтысам нават дробязі, а сваёй пыхлівай персонай наведваў асабіста хлявы і гумны вяскоўцаў і самачынна канфіскаваў вазы, сані, калі на гэта быў загад раённай управы.

Раённая паліцыя фармавалася пад непасрэдным наглядом Зялёнкі выключна з самаахвотнікаў каталіцкага веравызнання, якія лічылі сябе палякамі; сярод іх было шмат лямпенізаванага элементу. Ядро раённай паліцыі складалі пераважна ляхавіцкія местачкоўцы, людзі ўжо дарослага веку. Трэба зазначыць, што маладыя хлапцы не праяўлялі жадання служыць у фашыстоўскай паліцыі. У паліцыі былі паслугачы акупантаў з вёскі Патапавічы і Малой Лотвы. Сярод патапавіцкіх паліцаёў асаблівай лютасцю вылучаліся Болесь Дуброўка, ягоны брат Юзік, Стась Сліва (па мянушцы «Кулік»). З Малой Лотвы — нехта Дзям'ян, які быў гразою местачкоўцаў. Крыху пазней паліцаямі сталі Мікалай Смаршчок (па мянушцы «Байскі»), Уладзімір Смаршчок (па мянушцы «Байнак») з вёскі Вялікае Падлессе, якія таксама праславілі сябе зверствам. У раённай паліцыі былі дзецюкі з вёсак Рачканы, Пашкоўцы, Пранчакі, Вошкаўцы і іншых. Бадай, асаблівай лютасцю і бесчалавечнасцю вылучаўся паліцай з Вошкаўцаў Платон Тумаш; ён жорстка здэкваўся са сваіх аднавяскоўцаў, укладаў у рот сваім ахвярам рулю з карабіна і крычаў: «Ведаеш, хто я, я вас навучу, як жыць!»

У перыяд фармавання раённай паліцыі Зялёнка не сядзеў склаўшы рукі, ён апантана заняўся знішчэннем «ворагаў новага парадку», пераважна нацыянальна свядо-

мых беларусаў. Кожны дзень з карнікамі СД гойсаў па вёсках Ляхавіцкага раёна, арыштоўваў «савецкіх актывістаў», якіх карнікі дастаўлялі ў райцэнтр, у штаб-кватэру СД, а пасля фармальнай працэдуры, якая імітавала судовы працэс, ахвяр на досвітку адвозілі ва ўрочышча Каменка, дзе расстрэльвалі. У гэтых акцыях удзельнічалі і новаспечаныя паліцаі, якія праходзілі падчас расстрэлаў «школу» жорсткасці і азвярэння.

Карныя акцыі фашысты пачалі з вёскі Жарабковічы, якую лічылі найбольш «збальшавізаванай». 16 ліпеня 1941 г. карнікі на чале з высокапастаўленым чынам СД і з Зялёнкам прыбылі ў вёску, загадалі солтысу сабраць усё дарослае насельніцтва за вёскай. Карнікі з аўтаматамі акружылі сабраных, выставілі два станкавыя кулямёты і загадалі: «Камуністам і камсамольцам выйсці з натоўпу!» У адказ маўчанне. Загад паўтарылі. Ізноў маўчанне. Тады з натоўпу пачуўся голас былога старшыні калгаса: «Дык выходзьце, каго гэта датычыць, а то ўсе пастрадаем»... З натоўпу паволі пачалі выходзіць былыя падпольшчыкі КПЗБ і КСМЗБ, а таксама камсамольцы савецкага часу. Тых, хто выйшаў, праверылі па спісе, відаць, складзеным раней мясцовымі здраднікамі. Пад вечар арыштаваных пасадзілі ў грузавік і пад узмоцненай аховай павезлі ў напрамку Ляхавіч. Але да Ляхавіч не даехалі, спыніліся на дарозе каля «Камянёў». Ноччу фашыстоўскія забойцы расстралялі сваіх ахвяраў і закапалі ў пясчаным кар’еры недалёка ад тракту справа, што ідзе на Ляхавічы. Усё было пакрыта змрочнай тайнай, хаця некаторыя жыхары з Падлескіх хутароў ведалі месца крывавай расправы, але баяліся яго раскрыць, каб не паплаціцца жыццём. Толькі пасля прыходу ў раён Савецкай Арміі месца злачынства было раскрыта, праведзена эксгумацыя, і ахвяры былі перазахаваны ў брацкай магіле на ўскрайку жарабковіцкіх могілак.

Па іншым сцэнары было арганізавана злачынства фашыстаў у вёсцы Зубелевічы. Цяпер вядомыя арганізатары гэтага злачынства. Вось аповяд канкрэтнага чалавека, які дасканалы ведаў, як рыхтавалася злачынства,

а менавіта жыхара вёскі Патапавічы Аляксея Іванавіча Маліхтаровіча, што быў сведкам размовы, якая адбывалася ў ягонай хаце паміж яго братам і засцянкоўцам Каранеўскім, былым капралам польскай арміі і камендантам «стшэльцаў» у засценку Зубелевічы. «Аднойчы пад самы вечар прыйшоў да нас Юзік Каранеўскі, які сябраваў з маім братам пры Польшчы. У маёй прысутнасці Каранеўскі сказаў, што трэба нешта рабіць з былымі савецкімі актывістамі. Мой брат выказаў думку: іх трэба выдаць немцам, а тыя з імі расправацца. Каранеўскі сказаў, што ён не хацеў бы быць замешаны ў справу, якая вымагае крыві. Мой брат запярэчыў: «Калі б тыя бальшавіцкія служкі ізноў прыйшлі б да ўлады, яны б нас не пашкадавалі». Я ім сказаў: «Не рабіце, хлопцы, гэтага, не бярыце грэх на душу». Пасля маёй заўвагі яны выйшлі на двор і, відаць, канчаткова абмеркавалі план свайго злачынства». Імі былі складзены спісы ахвяр, пад якімі былі пастаўленыя подпісы некаторымі вясцоўцамі з вёсак Зубелевічы і Патапавічы. Затым спісы былі перададзены ў раённае СД. 18 ліпеня 1941 г. пасля абеду ў вёсцы Зубелевічы з’явіліся чатыры легкавушкі і спыніліся каля солтысавай хаты. З карнікамі быў і Зялёнка. Солтыс вадзіў карнікаў па вёсцы і паказваў ім хаты, дзе пражывалі асобы, занесеныя ў спісы. З вёскі Зубелевічы было забрана восем чалавек, трое паспелі схавацца, у тым ліку і аўтар гэтых нарысаў. Па дарозе на Ляхавічы карнікі спыніліся ў засценку Зубелевічы каля сядзібы Каранеўскіх. Арыштаваных вывелі з легкавушак, пасадзілі каля склепа пад моцнай аховай карнікаў, а начальства пайшло ў хату. У хаце злачынная справа была замацавана пачастункам і выпіўкай. Затым арыштаваных павезлі ў Ляхавічы ў СД. Там фармальна правялі допыты, пяцёх адпусцілі, а трох назаўтра расстралялі ва ўрочышчы Каменка. Сярод адпушчаных Іван Гайдукевіч быў завербаваны СД у якасці сексота.

Праз два дні такім самым чынам былі арыштаваны былыя савецкія актывісты і ў вёсцы Патапавічы. Іх таксама расстралялі ў Каменцы. Такія масавыя карныя акцыі чыніліся і ў нашых вёсках на тэрыторыі Ляхавіцкага раёна, адзін і той жа почырк здраднікаў — складанне спісаў ахвяр,

тайны збор подпісаў з патрабаваннем фізічнага знішчэння «савецкіх актывістаў», здача подпісаў у раённы штаб СД і дзікая расправа фашыстаў. Імёны фашыстоўскіх ахвяраў цяпер занесены ў кнігу «Памяць. Ляхавіцкі раён».

Пад восень карныя акцыі ў раёне спыніліся: на гэта была свая прычына, аб якой пойдзе гаворка крыху пазней.

Пасля прыходу фашыстаў некаторыя вяскоўцы ўспешыліся, што не трэба будзе здаваць аброк: мяса, малако, яйкі, збожжа. Толькі хутка сяляне расчараваліся ў сваёй надзеі. Ужо ў жніўні вяскоўцы атрымалі пазывабавязальствы на пастаўкі сельгаспрадуктаў у акупацыйны фонд: мяса, малако, яйкі, збожжа. На кожную карову быў накладзены аброк — чатырыста літраў малака ў год. У вёсках былі створаныя пункты па малаказбору. Малаказборшчыкаў прызначалі солтысы. Малаказборшчыкі кожны дзень правяралі малако на тлустасць. Колькасць мяса і збожжа вызначалася раённай управай на гміну (воласць), войты пускалі аброк на вёскі, а вясковыя солтысы з падабранай імі камісіяй вызначалі аброк на кожную гаспадарку ў залежнасці ад колькасці ворыўнай зямлі. Войты ў прысутнасці солтысаў узялі на ўлік усю жывёлу ў гаспадарках, а вяскоўцам выдалі паперкі, згодна з якімі селянін меў права змалоць пэўную колькасць зерня на свае патрэбы, а таксама колькі павінен спажываць мяса ў дзень, а астатняе здаваць у акупацыйны фонд. Сяляне хавалі сваіх свіней у гумнах, абклаўшы котух тоўстым слоём саломы. Парсюкоў смалілі ўночы патаемна ў гумнах ужо не саломай, а паяльнымі лямпамі. Каб папоўніць запасы мукі, асабліва для жывёлы, вяскоўцы карысталіся ручнымі жорнамі. Былі выпадкі, калі паліцаі канфіскавалі жорны, таму сяляне павінны былі прыхоўваць жорны ад зласлівага вока.

Усе асабістыя справы вяскоўцы вырашалі ў гмінах (валасцях), да раённага начальства не звярталіся. Апарат гміны быў просты: войт, пісар і рахункавод, які адначасова займаўся зборам падаткаў з вяскоўцаў. Гмін у Ляхавіцкім раёне было толькі сем: у Падлессі, Дараве, Ляхавічах, Мядзведзічах, Крывошыне і Востраве.

У пачатку жніўня са згоды баранавіцкага гэбітска-місара быў створаны Акруговы школьны інспектарат, які ўзначалілі нацыянальна свядомыя беларускія эмігранты, што вярнуліся з Вільні. Паводле загаду інспектарата ў раёнах Баранавіцкай акругі былі створаны раённыя аддзелы асветы. У раённых аддзелах асветы тэрмінова заняліся падрыхтоўкай да адкрыцця школ. У райцэнтры Ляхавіч былі расклеены аб'явы аб наборы настаўнікаў на настаўніцкія курсы. Кандыдатамі прымаліся юнакі і дзяўчаты, якія скончылі шэсць класаў савецкай школы. Добраахвотныя кандыдаты на пасады настаўнікаў былі накіраваны на кароткатэрміновыя настаўніцкія курсы ў былое Навагрудскае педвучылішча, дзе іх пазнаёмілі крыху з метадыкамі навучання і псіхалогіяй. У верасні былі адкрыты пачатковыя школы ва ўсіх вёсках раёна, а ў шасці вёсках і мястэчку Ляхавічы — сямігодкі. Навучанне вялося на беларускай мове. Для дзятвы і настаўнікаў былі завезены падручнікі. Навучанне нямецкай мове ўводзілася з трэцяга класа. Сярод настаўнікаў пачатковых класаў былі і навучэнцы Клецкай беларускай гімназіі. Асабліва было шмат настаўнікаў з вёскі Канюхі — дзесьці каля дзесяці юнакоў і дзяўчат, якім скончылася па васемнаццаць гадоў... Настаўнікі, апроч грашовай зарплаты, якую атрымлівалі ў раённым адзеле асветы, бясплатна харчаваліся ў сем'ях, дзеці якіх хадзілі ў школу. Характэрна было і тое, што настаўнікі не займаліся агітацыйна-масавай работай сярод вяскоўцаў, як гэта было пры саветах, а толькі непасрэдна навучаннем дзяцей. Пазней, калі ў раёне з'явіліся партызаны, яны прапанавалі настаўнікам адмовіцца ад настаўніцкай працы і перайсці ў партызаны, але ахвотнікаў не было.

Восенню 1941 г. быў створаны Цэнтральны Савет БНС (Беларуская нацыянальная самапомач). У Ляхавіцкім раёне арганізавалі таксама раённы штаб гэтай цывільнай грамадскай арганізацыі, які ўзначаліў местачковец з Венгерскай вуліцы, былы старшыня ляхавіцкай акруговай арганізацыі БІГіК (Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры) спадар Чарнецкі, стойкі барацьбіт за беларускасць падчас польскага панавання. Суполкі БНС былі створаны

амаль ва ўсіх вёсках раёна. Суполку БНС у Зубелевічах узначаліў засцянкавец Адаць Флар’янавіч Плаўскі, блізкі сябра Чарнецкага. Тых, хто раней сімпатызаваў Саветам, бэнэсаўцы ў свае шэрагі не прымалі. У 1947 г. Адася Плаўскага на закрытым паседжанні ў Баранавічах судзіла Ваенная калегія трыбунала, якая вынесла суровы прысуд: 25 гадоў, якія ён адбываў у Сібіры, дзе і памёр. Якая іронія лёсу! У апошнім слове на судзе Адаць Плаўскі сказаў наступнае: «Паважаныя грамадзяне суддзі! Шчыра дзякую Вам, што вы гарантавалі мне, сямідзесяцігадоваму старцу, яшчэ дваццаць пяць гадоў жыцця ў няволі, якіх пражыць на волі я не спадзяваўся». Дарэчы, сваё апошняе слова Адаць Плаўскі сказаў на сваёй роднай беларускай мове.

Восенню 1941 г. змянілася сітуацыя з карнымі акцыямі. У раённай паліцыі і ў СД не спяшаліся з арыштамі і карнымі расправамі. Відаць, на гэта былі свае прычыны: раптоўна знік з раённай палітычнай сцэны пан Зялёнка. Хадзілі чуткі, што Зялёнку фашысты пусцілі «ў расход». І гэта адбылося, калі верыць чуткам, пры садзейнічанні нацыянальна свядомых беларусаў з баранавіцкай акруговай Рады БНС, якія вярнуліся з эміграцыі. Яны даказалі ляхавіцкім чыноўнікам СД, што Зялёнка польскі нацыянал-шавініст, які дыскрэдытуе акупацыйныя органы. Пасля таёмнага знікнення Зялёнкі пачаўся яўны адток з раённай паліцыі тых, хто лічыў сябе палякамі. На пасадзе раённага начальніка стаў нехта Карней. Гэта была загадкавая асоба. Хадзілі чуткі, што Карней меў кантакты з антыфашыстоўскім падполлем. Як бы там ні было, але пры Карнею спыніліся масавыя карныя акцыі супраць былых савецкіх актывістаў. Вось аповяд майго аднавяскоўца Мікалая Міхайлавіча Коктыша, які часткова прыадкрывае загадкавую сутнасць Карнея. Мікалай Коктыш у свой час быў адным з тых, хто схваўся ад арышту карнікаў у ліпені 1941 г. і пражываў нападзальна. «Я сустракаўся з Карнеем на хутары ў Хведара Шкляніка па ініцыятыве самога Карнея. Мы выйшлі на падворак. Карней прапанаваў мне стаць паліцаем з мэтай выкрыць тых, хто піша дано-

сы на савецкіх актывістаў. Я пабаяўся, думаючы, што гэта можа быць якая-небудзь правакацыя. Карней папярэдзіў мяне, каб я пра нашу размову не казаў нікому ні слова».

Для папаўнення раённай паліцыі не было больш ахвотнікаў, таму яе склад павялічвалі пры дапамозе «мабілізацыі» юнакоў з вёсак раёна. Разнарадку складалі вясковыя солтысы, якія перадавалі спісы «мабілізаваных» у штаб раённай паліцыі, затым у вёску прыязджалі паліцаі і дастаўлялі будучых калегаў у штаб раённай паліцыі, дзе іх і залічвалі ў штат. І што дзіўна — у раённую паліцыю былі «мабілізаваныя» збольшага былыя савецкія камсамольцы.

Восенню 1941 г. карнікі пачалі падрыхтоўку да фізічнага вынішчэння яўрэяў у мястэчку Ляхавічы і ў навакольных вёсках. Былі складзены дэталёвыя спісы, усталёўваўся жорсткі нагляд: яўрэям забаранялася наведваць вёскі, каб папоўніць харчовыя запасы. Прадукты, якія часам дастаўлялі вяскоўцы ў мястэчка і выменьвалі ў яўрэяў на матэрыяльныя каштоўнасці, паліцыя канфіскавала на сваю карысць. Аднак вяскоўцы, нягледзячы на небяспеку, таёмна дастаўлялі ў мястэчка харчы, часта без матэрыяльнай выгады для сябе.

Фашыстоўская адміністрацыя раёна для папаўнення залатога запasu Трэцяга Рэйха ўвяла ў мястэчку Ляхавічы для яўрэйскага насельніцтва «залаты выкуп»: местачковым яўрэям прапанавалі сабраць сярод «кагалу» залатых рэчаў на пэўную вагу. Пры паўторных выкупках вага каштоўнасцяў павялічвалася. Так доўжылася да таго часу, пакуль залатыя рэчы не скончыліся. Затым карнікі збудаваў гета, якое размясцілася ў квартале сучаснага кансервавага завода. Гета было абнесена калючым дротам, а паліцаі пільна сачылі, каб ніводны яўрэй не выйшаў з гета. Аднак вяскоўцы з наваколя, нягледзячы на небяспеку, дастаўлялі яўрэям-нявольнікам харчаванне без усялякай для сябе карысці, праяўляючы сапраўдную чалавечую спагаду. Часам нават падкуплялі паліцаяў, каб тыя не чынілі перашкод для перадачы харчоў.

Зімою 1941–1942 гг. местачковых яўрэяў накіроўвалі на ачыстку снежных заносаў на шашы.

На прадвесні 1942 г. карнікі пачалі падрыхтоўку фізічнага вынішчэння яўрэяў у Ляхавіцкім раёне. Тэрмінова ў гэта былі дастаўлены яўрэі з навакольных вёсак. Калі хто спрабаваў уцячы з гэта, яго расстрэльвалі на месцы.

Вясною карнікі прыступілі непасрэдна да экзекуцыі. Месца для расстрэлаў было вызначана за Малой Лотвай у пясчаным кар’еры. Ноччу рыхтавалі траншэі самі яўрэі, далакопаў пасля выканання работ расстрэльвалі і засыпалі зямлёю. Раніцою калоны смяротнікаў пад узмоцненай аховай гналі на месца расстрэлу. Ледзянее кроў у жылах, калі слухаеш аповяд відавочцаў той жудаснай трагедыі. На месцы расстрэлу стаялі ўжо каты з баранавіцкага СД і станкавыя кулямёты. Смяротнікам загадвалі скінуць верхняе адзенне і стаць у шэраг на краі траншэі. Праўда, перад гэтым «спецы» заглядалі ў раты і вырывалі адтуль залатыя каронкі і зубы. Чэргі кулямётаў касілі бязвінных ахвяраў, якія падалі ў траншэю. Тых, хто заставаўся на краі яміны, спіхвалі долу. Затым эсдоўцы саскоквалі ў магілу і дастрэльвалі з пісталетаў тых, хто яшчэ варушыўся, потым траншэю засыпалі. Затым баранавіцкія эсдоўцы, каб заплаціць ляхавіцкім паліцаям, дазвалялі ім падзяліць паміж сабою яўрэйскія «трафеі». Дарэчы, падчас яўрэйскіх расстрэлаў у гэта ўзняўся пажар. Існуе версія, што гэта самаспальванне яўрэяў, якія не хацелі ісці пад расстрэл.

Яўрэйскую хатнюю маёмасць пасля расстрэлу ляхавіцкія паліцаі разрабоўвалі, затым прадавалі ў Баранавічах на рынкавай плошчы, паляпшаючы свой дабрабыт за кошт крыві бязвінных ахвяр.

Прайшлі дзесяцігоддзі, аднак партыйна-савецкія кіраўнікі за гэты час не здолелі (а мо і не захацелі) адшукаць імёны ахвяр-яўрэяў, каб увекавечыць іх. Нават у кнізе «Памяць» няма звестак пра яўрэйскую трагедыю.

У пачатку 1942 г. былі створаны паліцэйскія гарнізоны ў Мядзведзічах, Крывошыне і Востраве. Камендантам мядзведзіцкага гарнізона стаў нехта Чатырка, былы навучэнец Навагрудскай беларускай гімназіі. Камендантамі іншых паліцэйскіх гарнізонаў былі фактычна немцы, па тры прадстаўнікі якіх былі службоўцы СД, а каменданты-

беларусы былі проста намінальнымі адзінкамі. Калі ўвосень 1943 г. ў Машукоўскім лесе з’явіўся дыверсійны атрад Арлоўскага, дык сам чэкіст Арлоўскі нейкім чынам наладзіў кантакты з Чатыркам. Аднак эсдоўцам стала вядома пра гэтыя кантакты. Раённы штаб СД стварыў свой атрад з эсдоўцаў і паліцаяў, пераапрунуўшы іх у савецкую форму і ўзброіўшы савецкімі аўтаматамі ППШ. І вось аднойчы псеўдапартызаны падпільнавалі Чатырку ў лесе, калі той ішоў на сустрэчу з пасланцом Арлоўскага. Адрэкамендаваўшыся партызанамі, яны запынілі Чатырку са словамі: «Папаўся, фашыстоўскі служка!» Чатырка патрабаваў ад «партызан», каб яны завялі яго да Арлоўскага. Пераканаўшыся, што Чатырка сапраўды мае сувязь з самім Арлоўскім, патрабавалі, каб ён назваў пароль. Той катэгарычна адмовіўся. Тады Чатырку расстралялі. Вось такія чуткі хадзілі пра гібель Чатыркі.

Пасля Чатыркі намінальным камендантам мядзведзіцкага паліцэйскага гарнізона стаў паліцай з Патапавіч Алёша Байчык, верны фашыстоўскі паслугач.

Ранняя восенню 1942 г. ў фальварку Паўлюкоўшчына недалёка ад Жарскіх быў створаны ахоўны гарнізон. Справа ў тым, што фашысты меркавалі стварыць у Паўлюкоўшчыне лагер для ваеннапалонных. Фальварак агародзілі калочым дротам, а ў сярэдзіне за дротам паставілі плот з бярвенняў у два шэрагі, прагалы паміж якімі меліся засыпаць зямлёю. У фальварку пражывалі два немцы з ТОД (будаўнічая арганізацыя). У канцы тракту, што вядзе з Ляхавіч на Брэст-Маскоўскую шашу, быў пабудаваны апорны пункт з высокай вежай, дзе размяшчаўся невялікі нямецкі гарнізон. Асабісты склад гарнізону ў Паўлюкоўшчыне мабілізавалі з розных вёсак раёна. Камендантам гарнізону аховы ў Паўлюкоўшчыне стаў жыхар з Патапавіч Леанід Баўтрукевіч, паліцай, які прайшоў «курсы» зверства і бесчалавечнасці ў Баранавічах падчас масавага расстрэлу яўрэяў.

Гэта быў трэці па ліку камендант паліцыі з вёскі Патапавічы. Пазней немцы перадумалі будаваць лагер у Паўлюкоўшчыне, і гарнізон быў пераведзены ў Ганчары,

дзе размяшчалася майстэрня па рамонце трактароў. Там працавалі хлопцы з розных вёсак раёна. Працаваў і юнак з Засценка Зубелевічы Юлік Касцюк. Вясною 1943 г. механік майстэрні Бандарэнка («восточник») падгаварыў Юліка, і яны з'ехалі на палутарцы да партызанаў атрада Цыганкова. Трагічна-ганебна скончыўся партызанскі шлях Юліка: за адмову выконваць небяспечны загад камандзіра Юлік быў расстраляны начальнікам контрразведкі. Родныя і сёння не ведаюць, дзе яго магіла.

Тым часам увёсцы Зубелевічы, які ў іншых вёсках раёна, набыло небывалы размах самагонаварэнне. У Зубелевічах не было амаль ніводнай хаты, гаспадары якой не гналі б самагон. Справа не ў тым, што ўсе вяскоўцы пілі самагон без меры — ён быў надзейным сродкам, які выручаў з бяды, і платай за блат. Самагон дапамагаў шматлікім вяскоўцам пазбавіцца ад прымусовай службы ў паліцыі, ад грамадскіх і прымусовых работ і быў гарантам у іншых нечаканых выпадках. У Зубелевічах было тры «стацыянарныя самагонныя бровары», гаспадары якіх аказвалі вяскоўцам паслугі па вытворчасці. За паслугі з пудовай жытнёвай запраўкі ў якасці брагі бралі літр самагону — другі пасля першаку. Апараты ў броваршчыкаў былі адмысловай канструкцыі: металёвая бочка, што служыла печкай, куды ўстаўляўся металічны бак, у які залівалася вада, затым у драўляную пяцідзясяцілітровую бочку з двума днішчамі залівалася брага. Бочка злучалася металічнай трубкай з невялічкім сухапарнікам, сухапарнік — са змеевіком або халадзільнікам, што змяшчаўся ў цэбры з халоднаю вадою. Самагонных апаратаў іншых канструкцый, акрамя «бровараў», у вёсцы было больш за дзесятак, але гаспадары гэтых апаратаў не давалі іх сваім вяскоўцам напратат, а карысталіся імі толькі самі. Часам паліцаі «канфіскавалі» самагонныя апараты, толькі не краналі стацыянарных бровараў, бо броваршчыкі забяспечвалі самагонам і саміх паліцаяў.

Зіма 1941–1942 гг. была снежная. На дарогах часта з'яўляліся снежныя заносы. Праца па расчыстцы заносаў на тракце Баранавічы — Брэст-Маскоўская шаша на адцінку ад Ляхавіч да шашы па загадзе раённых акупа-

цыйных уладаў ускладалася на прылеглыя да шашы вёскі, а таксама на жыхароў вёсак Патапавічы, Зубелевічы і засценку Зубелевічы, якія павінны былі пасылаць кожную раніцу ў Ляхавічы пэўную колькасць работнікаў для ачысткі завалаў. Солтыс вёскі Зубелевічы фізічна не мог справіцца з ускладзенымі на яго абавязкамі весці ўлік рабочай сілы, таму яму ў дапамогу са згоды войта былі прызначаны два маладыя хлопцы. Мы, моладзь, паміж сабой называлі новаспечаных начальнікаў «соцкі» і «дзесяцкі». «Соцкі» і «дзесяцкі», атрымаўшы нейкую ўладу над людзьмі, пачалі ёю злоўжываць: за пачастункі з самагоннай выпіўкай самачынна вызвалілі некаторых хлопцаў і дзяўчат ад бясплатнай рабскай працы. Соцкаму і дзесяцкаму дазвалялася браць коней у вяскоўцаў у любы час. Асабліва шчыраваў соцкі. Ён кожны дзень наносіў свае візіты вяскоўцам, якія частавалі яго самагонам. Часам, перабраўшы меры, валяўся п'яны каля вясковых платоў. Нічога не скажаш, новы парадок заводзіў новыя норавы, новы побыт, якога дасюль не ведалі вяскоўцы.

На расчыстку снегу на шашу ганялі яўрэяў з ляхавіцкага гета. Наглядчыкамі над імі ставілі местачкоўцаў і вяскоўцаў. Некаторыя наглядчыкі былі сапраўднымі садыстамі: бязлітасна апрацоўвалі яўрэйскія плечы драўлянымі дручкамі толькі за тое, што галодны чалавек, хутка стаў крыху адпачыць. Нямецкае начальства заахвочвала гвалтаўнікоў-наглядчыкаў: «Гут, гут».

Наводзячы новы парадок, раённыя паліцаі заняліся рэквізіцыяй ровараў у насельніцтва. Ровары пакідалі толькі ў тых, каго лічылі лаяльнымі да акупантаў, дакладней, хто на справе праявіў адданасць новаму парадку і ягоным памагатым. Такою ласкаю ў Зубелевічах карыстаўся Іван Гайдукевіч. Дарэчы, пазней паліцаі прадавалі канфіскаваныя ровары местачкоўцам.

Летам 1942 г. пачалася падрыхтоўка да адкрыцця ў Ляхавіцкім раёне сярэдняй сельскагаспадарчай навучальнай установы — штосьці накшталт сучаснага тэхнікума з аддзяленнем аграноміі і лясніцтва. Там меркавалася рыхтаваць нацыянальныя кадры для сельскай гаспадаркі і

лесаводства. У верасні адбыліся ўступныя экзамены ў памяшканні былога сваятыцкага дзетдома. Экзамены здавалі па арыфметыцы (пісьмова) і беларускай мове (дыктант). Экзамены прымала камісія на чале з будучым дырэктарам школы Барэйка, выпускніком Клецкай беларускай гімназіі, нараджэнцам мястэчка Клецк. Школа будучых аграномаў і лесаводаў размясцілася ў палацы графа Патоцкага. У дваццаці пяці пакоях размясціліся класы, кабінеты і інтэрнат. У школу было залічана семдзесят навучэнцаў з Заходняй Беларусі. Пры Саветах у палацы быў сельгастэхнікум з аддзяленнямі аграноміі, заатэхнікі і ветэрынарыі. Але вучэбнае абсталяванне тэхнікума было разрабавана ў пачатку вайны перад прыходам немцаў.

Чамусьці школа стала ўпоперак горла партызанскаму кіраўніцтву. Бальшавікі баяліся, што школа будзе рыхтаваць нацыянальна свядомую інтэлігенцыю для Беларусі. І вось, калі ў Машукоўскім лесе з'явілася партызанская брыгада імя Молатава, партызанам непасрэдна з Масквы было загадана ліквідаваць школу «як стратэгічна важны ваенны аб'ект». Адзін з удзельнікаў дыверсіі, партызан з атрада імя Лазо (партызанская брыгада імя Молатава), які пасля вызвалення раёна ад фашыстаў працаваў інструктарам Ляхавіцкага райкама камсамола, выхваляўся сваім гераізмам падчас гэтай аперацыі. Я спытаў у былога дыверсанта, якую шкоду немцам зрабілі партызаны, падпаліўшы палац і знішчыўшы сярэдняю навучальную ўстанову, адзіную на той час у Беларусі. Дыверсант пачырванеў, але змаўчаў, затаіўшы непрыязь да мяне. У атачэнні сваіх сяброў-камсамольцаў герой-тэарыст называў мяне зацятым беларускім нацыяналістам.

Пасля стварэння Саюза беларускай моладзі ў 1943 г. неўзабаве паўстала і ляхавіцкая раённая арганізацыя, якую ўзначаліў вучань восьмага класа мясцовай школы Мануйла. Але Мануйлу ў хуткім часе перавялі ў Баранавічы на пасаду сакратара Баранавіцкага акруговага камітэта СБМ. Пасаду крайслайтэра СБМ у Ляхавічах, як ні дзіўна, заняў мой колішні аднакласнік па ляхавіцкай сямігодцы, былы сакратар камсамольскай арганізацыі Кірылік, хлопец з

Альхоўцаў. Пры сустрэчы са мной крайслайтэр чырванеў, а мне — даваеннаму некамсамольцу — ніякавата было глядзець на цыбатага аднакласніка, апранутага ў вайсковую ўніформу, падпярэзанага нямецкай папругай з клямарам, на якім красаваўся фашыстоўскі герб з надпісам па-нямецку: «Гот міт унс» («З намі Бог»). З левага боку на папрузе вісеў бельгійскі браўнінг як сімвал недатыкальнасці важнай персоны. Я ніяк не мог уцяміць метамарфозы, якая адбылася з камсамольскім важаком. Неяк не стыкаваўся камсамольскі значок з фашыстоўскім гербам.

Але гэта нічога ў параўнанні з «палітычным выбрыкам» былога дырэктара ляхавіцкай сямігодкі Яўгена Новікава. У чалавека, відаць, так і не сфармавалася ўласнае «Я». Скончыўшы дзесяць класаў, затым шасцімесячныя настаўніцкія курсы, ён скіраваўся ў Заходнюю Беларусь «для ловлі счаст'я і чынов» і заняў пасаду дырэктара сямігодкі. І вось гэты новаспечаны кандыдат ВКП(б), калі пачалася вайна, драпануў не на Усход, адкуль прыехаў, а на Запад. Уладкаваўся ў Навагрудку спачатку ў месцачковай паліцыі, а затым узначаліў раённую арганізацыю СБМ.

Ляхавіцкая арганізацыя СБМ была нешматлікай, яе членамі былі пераважна канторскія работнікі цывільных акупацыйных устаноў, а таксама вучні і маладыя настаўнікі вясковых сямігодак. У вёсках суполак СБМ не было. Хлусня, паклёп і выдумка бальшавіцкіх ідэолагаў, што кіраўнікі СБМ рыхтавалі моладзь для вайскавай службы ў карных органах. Члены СБМ займаліся выключна культурна-асветніцкай працай сярод моладзі: выхаваннем нацыянальнай самасвядомасці, патрыятызму, любові і адданасці да свае маці — Беларусі. Больш дасведчаных і здольных пасылалі ў летні лагер у Альбертыне, каб падрыхтаваць кіраўнікоў маладзёжных суполак і арганізатараў мастацкай самадзейнасці. Трэба зазначыць, што нямецкія акупацыйныя ўлады не ўмешваліся ў дзейнасць СБМ.

Паклёпам былі сцвярджэнні бальшавіцкіх ідэолагаў, што паліцаі насілі на рукавах бел-чырвона-белыя павязкі, а таксама быццам бы на клямарах паліцэйскіх папруг былі выявы Пагоні. Паліцэйскія нарукаўныя павязкі

былі выключна белымі, з чорным надпісам лацінскімі літарамі: «Polizei». А папругі былі нямецкай вытворчасці, з нямецкім гербам. Немцы не дазвалялі сабе такое раскошы — выдаткоўваць грошы на беларускую сімволіку. Бальшавікам і цяперашняму рэжыму спатрэбілася гэтая хлусня, каб зганіць беларускія нацыянальныя сімвалы і апраўдаць сваё дзікунскае жаданне — знішчыць нацыянальныя святыні.

Вясною 1942 г. немцы ўзнавілі будаўніцтва чыгуначнага палатна (пачатага яшчэ Саветамі), якое павінна было злучыць Баранавічы са Слуцкам. З Нямецчыны прыехалі інжынеры. На тэрыторыі Ляхавіцкага раёна будучая чыгунка была падзеленая на пэўныя адцінкі, якія павінны былі будаваць насельнікі прылеглых вёсак. На адцінку з Камянёў да пераезду з Падлесса на Ляхавічы працавалі пераважна юнакі і дзяўчаты з вёсак Падлессе і Зубелевічы. Солтысы гэтых вёсак складалі спісы штатных рабочых будучай чыгункі. Спісы былі перададзеныя немцу-інжынеру, які кіраваў працай на адцінку. Прозвішча яго было Кнап. Гэта быў сярэдніх гадоў чалавек, які трохі валодаў польскай мовай. Ён кватараваў у Засценку Зубелевічы ў Адася Плаўскага. У Кнапа былі памочнікі з вёскі Падлессе, прызначаныя войтам. Памочнікі ўлічвалі штодзённую працу і складалі спісы на зарплату. Работа вялася акордна:жны рабочы атрымліваў пэўную колькасць метраў зямнога грунту, які павінен быў за дзень пералапаціць да цэнтра насыпу. Кнап пільна сачыў за работнікамі, седзячы на табурэце. Калі хто ленаваўся альбо залішне захапляўся размоваю з суседам, то Кнап заахвочваў парушальніка дысцыпліны бярозавай палкай. Гэтая палка заўсёды стаяла каля Кнапа поруч з карабінам.

Ранняю вясною 1943 г. аднойчы ноччу ў Зубелевічы нечакана завіталі партызаны з атрада Капусты, дыслакацыя якога была ў Нясвіжскім раёне. Партызаны ўварваліся ў дом Плаўскага і застрэлілі Кнапа. Гэтая бяссэнсавая вылазка ледзь не абярнулася для Зубелевіч трагедыяй кшталту Хатыні. Раніцой прыехалі два ваенныя грузавікі, наладаваныя ўзброенымі немцамі і паліцаямі. Карнікі акружылі вёс-

ку. Толькі шчаслівы выпадак выратаваў вёску ад поўнага знішчэння.

Справа ў тым, што па дарозе ў Зубелевічы партызаны завіталі да інжынера, які абслугоўваў жарабковіцкі ўчастак чыгункі. Калі партызаны хацелі яго застрэліць, інжынер пачаў прасіцца, кажучы, што ён нічога дрэннага людзям не зрабіў, што яго маці яўрэйка, а каб не ісці на фронт, ён дастаў фіктыўную даведку аб непрыгоднасці да вайскавай службы, таму быў накіраваны на інжынерныя работы ў Беларусь. Карнікі, пачуўшы аповяд, зразумелі, што Кнапа застрэлілі не вяскоўцы, а партызаны. Вярнуліся ў Зубелевічы, знялі асаду, забралі труп Кнапа і паехалі. Толькі тады вяскоўцы выйшлі з шокавага стану.

Чуткі пра партызан, якія дзейнічалі дзесьці на Палессі, пачалі з'яўляцца ў Зубелевічах вясною 1942 г. Аднак яны не надта цікавілі вяскоўцаў, бо ў кожнага былі свае клопаты — як выжыць у такі складаны час. З партызанамі жыхары Зубелевіч сутыкнуліся толькі тады, калі ў Машукоўскім лесе з'явілася брыгада імя Молатава і партызаны пачалі па начах наведвацца ў вёску, шнырыць па хлявах і канфіскаваць рохляў, а то і адзенне. Вяскоўцы вымушаны былі хаваць сваіх свінак ад немцаў удзень, а ад народных мсціўцаў — ноччу. У гэты час у Зубелевічах з'явіўся і партызанскі сувязны, які наведваўся да жончыных сваякоў у вёску Шчаснавічы, а Шчаснавічы кішэлі ад «партызанскіх сувязных». Некаторыя з гэтых сувязных удзельнічалі ў начных партызанскіх рэйдах і «прыхватызоўвалі» небагату сялянскую маёмасць: адзенне, кажухі, валёнкі, палотны. Дарэчы, пасля вайны вяскоўцы пачалі патрабаваць «кантрыбуцыі» за сваю канфіскаваную маёмасць, указаўшы непасрэдна выканаўцаў тых начных візітаў. Кампетэнтныя органы вымушаны былі заняцца не дужа прыемнай справай. Нарэшце групу такіх «партызанскіх сувязных» судзілі і далі ім па заслугах, такія ж тэрміны, як паліцаям, — чвэртку стагоддзя строгага рэжыму.

Трэба зазначыць, што стаўленне вяскоўцаў да партызанаў было насцярожанае. Калі часам «мсціўцы» завіталі ў Зубелевічы, маладыя хлапцы хаваліся ў гумнах, каб

не трапіць на вочы партызанам. Вяскоўцы не хацелі падтрымліваць сувязі з партызанамі, каб па даносе не патрапіць у рукі карнікаў і не адысці раней часу ў іншы свет. Хутчэй за ўсё, інстынкт самазахавання падказваў ім трымацца нейтралітэту.

Адмоўна моладзь Зубелевіч ставілася і да службы ў паліцыі. Калі паліцаям часам удавалася кагосьці схапіць і адвесці ў раённы штаб, каб гвалтам зрабіць памагатым, то бацькі з усіх сіл стараліся вызваліць свайго сына. Не шкадавалі для выкупу апошняе маёмасці, толькі каб іх сын не стаў «бобікам». Але знайшоўся адзін хлопец з вёскі, які добраахвотна стаў карнікам. Гэта быў васемнаццацігадовы юнак з беднай шматдзетнай сялянскай сям'і Пятрусь Шклянік (па-вулічнаму Дзядкаў Пятрусь). Ён у першыя дні фармавання раённай паліцыі свядома ўступіў у яе шэрагі і адразу быў накіраваны на паліцэйскія курсы ў Баранавічы. Там ён практычна засвойваў навыкі прафесійнага забойцы падчас расстрэлу яўрэяў. Вярнуўся ў Ляхавіцкую паліцыю ў якасці старшага паліцая службы бяспекі. Яму даверылі пасаду камандзіра аддзялення, а неўзабаве — камандзіра ўзвода службы бяспекі. Гэта было невыпадкова: быўшы на курсах, Пятрусь добра засвоіў гутарковую нямецкую мову і няблага разумеўся з немцамі. У Ляхавічах Пятрусь прабываў нядоўга, яго адклікалі ў баранавіцкі аддзел службы СД. Калі ў Снове сфармаваўся карны нямецкі «Беларускі батальён», Пятрусь Шклянік быў прызначаны намеснікам камандзіра (камандзірам батальёна быў немец). Пад націскам савецкіх войскаў часткі сноўскага батальёна адышлі на захад. У паваенны час Шклянік апынуўся ў Англіі. Ён часам слаў з чужога адраса лісты да стрыечнае сястры ў Зубелевічы, але гэтыя лісты перахопліваліся КДБ. Савецкія ўлады патрабавалі ад Англіі выдачы ваеннага злачынцы, але адтуль прыходзілі паперы, дзе гаварылася, што такога чалавека ў Англіі няма.

Трэба зазначыць, што ў Петруся Шкляніка былі феменаляная памяць і паэтычныя здольнасці. Ён складаў арыгінальныя вершы на побытавыя тэмы. Яшчэ да вайны аднойчы Пятрусь прыйшоў да мяне с просьбай, каб я да-

памог адаслаць ягоныя вершы ў якую-небудзь рэдакцыю. Я прачытаў ягоныя творы, выправіў памылкі, прапанаваў вершы перапісаць начыста і адаслаць у рэдакцыю тыднёвіка «ЛіМ». І вось напярэдадні вайны Пятрусь зноў завітаў да мяне і паказаў лімаўскі ліст, дзе было напісана, што яго вершы рыхтуюць да друку.

Раённая паліцыя часам па начах правярала, як выконваецца загад ваеннага камандавання адносна каменданцкага часу. У Зубелевічах такія праверкі учыняў паліцай з Падлесся Байнак. Часам і камендант раённай паліцыі Болесь Дуброўка наведваўся са сваёю світай на фурманцы.

Запомнілася, як аднойчы ўвесну 1942 г. Байнак застаў групку моладзі, якая ўвечары сядзела на прызбе аднаго дома. Байнак адвёў палонных да солтыса, загадаў прывесці і вясковага вартаўніка. Калі той з'явіўся, Байнак пачаў упікаць вартаўніка, чаму ён дазваляе моладзі парушаць каменданцкі час. А затым загадаў вартаўніку легчы на ўслончык і ўсыпаў дваццаць пяць удараў палкаю. Пасля экзекуцыі вывёў солтыса ў кухню на нараду. Солтыс хутка вярнуўся і паклікаў аднаго з юнакоў, якому загадаў даставіць для выкупу два графіны самагону і пяць кілаграмаў сала. Калі выкуп быў дастаўлены, Байнак адпусціў палонных.

Аднак дзеля справядлівасці трэба сказаць, што паліцаі, будучы ў вёсцы, калі там адбывалася вяселле, ніколі не заходзілі ў хату, хаця вяскоўцы і запрашалі іх.

Акупацыйныя ўлады часам прымянялі арыгінальныя меры для пакарання злодзеяў. Як распавядалі відавочцы, аднаму местачкоўцу, што ўкраў барана, па загадзе начальніка мястэчка павесілі звязанага барана на шыю, а спераду — плакат з надпісам: «Я скраў барана». Злодзея не білі, а вадзілі пад аховай паліцыі па ўсіх вуліцах, а потым адпусцілі. Ноччу злодзей знік з мястэчка, яго больш ніхто ніколі тут не бачыў.

Вясною 1942 г. акупацыйныя ўлады задумалі тайную акцыю, выдаўшы загад, паводле якога ўсе хлопцы і дзяўчаты пэўнага ўзросту павінны былі з'явіцца ў канкрэтны дзень у раён на медычную камісію. Выпіскі з загаду былі расклееныя ў мястэчку і вёсках раёна. Вядома, што

гэта была пастка, у якую акупанты заганялі моладзь, каб адправіць на работу ў Германію. У дзень медычнага агляду ў мястэчку сабралася няшмат ахвотных. Гэта было дзікае відовішча — падобнае да гандлю рабамі. Ніякай медычнай камісіі не было, толькі немцы ў цывільным і форме нахабна зазіралі юнакам і дзяўчатам у рот і правяралі мускулатуру. Нягодным для адпраўкі ставілі ў аўсвайс (пашпарт) пячатку «Арбайтсамта» (біржа працы). Тым, хто не прыйшоў, загадалі з'явіцца ў «Арбайтсамт» у пэўны тэрмін. Тут пачалося! Каб атрымаць пячатку аб нягоднасці, моладзь шукала кантактаў з тымі, хто меў дачыненне да гэтай адміністрацыйнай арганізацыі. На чале «Арбайтсамта» стаяў немец, а ягоным памочнікам, дакладней, выканаўцам, быў дзяцюк з Пашкоўцаў Сельмановіч, па мянушцы Кудзеля. Дарэчы, Кудзеля быў добры музыкант пры Польшчы, віртуозна граў на скрыпцы, уваходзіў у склад самадзейнага музычнага ансамбля ў Пашкоўцах, які вяскоўцы называлі «Трыбушкі». Сельмановіч змяніў сваю скрыпку на нямецкую службу і замест віртуознага скрыпача стаў віртуозным хабарнікам. Ягоныя рукі грэблі ўсё. Кудзеля наведваўся ў вёскі раёна, дамаўляўся з солтысамі, і разам вызначалі ахвяраў: якога-небудзь больш заможнага юнака, за вызваленне якога можна было добра пажывіцца, і беднага юнака, якога адпраўлялі ў Нямеччыну. З прыходам немцаў вяскоўцы радаваліся, што не трэба будзе адбываць прымусовых савецкіх лесанарыхтовак і лесавывазак. Аднак ілюзіі хутка зніклі: ужо зімою 1941–1942 гг. вяскоўцы атрымалі позвы — нарады на нарыхтоўку і вывозку кубаметраў драўніны. Акупанты бессаромна рабавалі ляснае багацце нашага краю. Цягнікі, наладаваныя драўнінай, адыходзілі на захад, у Нямеччыну. Гледзячы на гэта, міжволі ўзгадваліся радкі Максіма Танка:

*На захад ідуць цягнікі:
Лён, жыта, сасна і бяроза.
Гляджу і гляджу з-пад рукі,
Як моладасць нашу вывозяць...*

Вясной 1942 г. ў Зубелевічах пачалася эпідэмія сыпнога тыфу. Хворых тэрмінова ізалявалі ад сем'яў у шпіталь, які быў абсталяваны ў будынку мясцовай школы. Галоўным лекарам у шпіталі быў фельчар з Канюхоў Максім Байчык. Шпіталю была арганізавана дапамога з боку раённага аддзела аховы здароўя: лекамі, бялізнай, харчаваннем і іншым. Кансультаваць прыязджалі дактары з раённай амбулаторыі. У Байчыка былі самаахвотныя памочнікі па доглядзе за хворымі, пераважна дзяўчаткі, чые родныя ляжалі ў шпіталі. Нягледзячы на ўсе захады, у шпіталі памерла каля дзесяці чалавек, пераважна маладых.

Пазней з фельчарам Байчыкам адбылася трагедыя — ён стаў ахвярай партызанскага тэрору. Калі ў Машукоўскім лесе з'явіўся атрад імя Лазо, то фельчару праз канюхоўскіх сувязных было прапанавана пайсці ў атрад і працаваць там. Байчык адмаўляўся і хаваўся ад партызанаў. Адночы ўночы партызаны засталі Байчыка ў хаце і прапанавалі ісці з імі. Байчык катэгарычна адмовіўся. Тады партызаны сілаю выцягнулі яго за гумно і расстралялі. Як стала вядома пазней, аперацыяй па захопе фельчара кіраваў начальнік асабовага аддзела атрада імя Лазо. Гэты выпадак абсалютна абвяргае бальшавіцкі міф, што ў партызаны ішлі добраахвотнікі.

У канцы жніўня 1943 г. акупацыйныя ўлады разам з раённай Радай БНС арганізавалі ў мястэчку Ляхавічы дажынкi. На ўрачыстай частцы выступілі прадстаўнік акупацыйнай адміністрацыі, начальнік раёна і сакратар раённай Рады БНС. Народу на дажынках было шмат: былі і месцічкоўцы, і жыхары навакольных вёсак, пераважна моладзь. Пасля ўрачыстай часткі для прысутных быў дадзены вялікі канцэрт мастацкай самадзейнасці. Кіраваў канцэртам сакратар раённай Рады БНС, былы арганіст ляхавіцкага касцёла і рэгент касцельнага хору, былы настаўнік спеваў ляхавіцкай сямігодкі Попка. На канцэрце гучалі беларускія песні, ставіліся дасціпныя жартаўлівыя сцэнкаі. Танцавальныя калектывы выконвалі народныя танцы: «Лявоніху», «Крыжачок», «Полька-Бульбу» і іншыя. Напрыканцы канцэрта зубелевіцкія аматары самадзейнай

сцэнічнай творчасці паказалі гледачам п'есу Уладзіслава Галубка «Суд», якая атрымала ва ўзнагароду гарачыя воплескі гледачоў. Словам, дажынкi мелі выразны нацыянальны характар.

Восенню 1943 г. ў мястэчка Ляхавічы прыбыла вялікая колькасць бежанцаў з усходу, пераважна жыхароў Смаленскай вобласці. Бежанцаў размеркавалі па навакольных вёсках, а частку, мабілізаваўшы мясцовыя фурманкі, адвезлі пад аховай карнага літоўскага батальёна ў Целеханы. У вёсках бежанцаў рассялілі па сялянскіх хатах, вызначыўшы на кожную сям'ю пэўную колькасць гаспадароў, якія мусілі забяспечваць іх харчаваннем. Вяскоўцы не крыўдзілі сваіх падапечных, а дзяліліся з імі сваім сціплым хлебам. Бежанцы ў асноўным былі сталага ўзросту, сустракаліся і маладзіцы з дзецьмі. Старэйшыя бежанцы былі вельмі рэлігійнымі, заўсёды маліліся перад тым як есці. У гутарках з вяскоўцамі шчыра распаўядалі пра рабскае жыццё пры Саветах, пра голад і галечу. Ды само жабрацкае адзенне бежанцаў ужо было сведчаннем «шчаслівага, заможнага і радаснага жыцця».

Неўзабаве пасля прыезду бежанцаў у мястэчку Ляхавічы з'явіўся полк арміі Уласава РОА, якая была раскватаравана па хатах местачкоўцаў. Некаторыя ўласаўцы эвакуіраваліся цэлымі сем'ямі на ўласных фурманках, захапіўшы з сабой толькі зброю ды такія-сякія пажыткі. Камандзірам палка быў, як ні дзіўна, былы начальнік смаленскага абласнога ўпраўлення НКУС. Пра гэта я даведаўся ад аднаго пажылога артыста, які эвакуіраваўся разам з тэатральнай трупай, што абслугоўвала ваякаў Уласава. Я меў аказію асабіста бачыць персону камандзіра ўласаўскага палка. Апануты ён быў у НКУСаўскую форму з афіцэрскімі пагонамі царскага часу, на рукавах — нашыўкі з надпісам «РОА». Гэта быў чалавек сярэдніх гадоў, вышэй за сярэдні рост, мажны. Камандзір палка быў чалавек нешматслоўны, як і належала былому кіраўніку высокага рангу касталомаў НКУС.

Пасля набліжэння фронту ўласаўцы падаліся на Захад. Некаторыя сем'і так і засталіся ў Ляхавічах, стаўшы пазней

здабыгчай КДБ, які адправіў сваіх землякоў на «курорты» ў Сібір.

У канцы 1943 г. нечакана знік начальнік раёна Карней. Хадзілі пагалоскі, што ён быццам бы знаходзіўся пад падазрэннем у СД і, каб пазбегнуць арышту і расправы, своечасова, апярэдзіўшы карнікаў, склаў з сябе абавязкі начальніка раёна і схаваўся ў бяспечным месцы. Як там ні было, а Карнея ніхто больш ніколі не бачыў у Ляхавіцкім раёне.

На пасаду начальніка раёна быў прызначаны выхадзец з вёскі Пірштукі Іван Лапух, які нядоўга прабываў на гэтай пасадзе. Быў арыштаваны органамі СД і адпраўлены ў Калдыгава за сувязь з Арміяй Краёвай. З Калдыгава ўцёк і, калі Савецкая Армія выгнала немцаў з часткі Польшчы, пераехаў у Польшчу.

Зімою 1943–1944 гг. у раёне пачалі хадзіць чуткі, што акупацыйныя ўлады разам з Беларускай Цэнтральнай Радай будуць ствараць нейкія вайсковыя фармаванні з беларускіх хлопцаў. Гэтыя чуткі мелі пэўныя падставы. Неўзабаве з'явіўся загад прэзідэнта БЦР, у якім паведамлялася, што ў акупаваных немцамі раёнах будзе створана Беларуская Краёвая абарона (БКА) для барацьбы з самазванымі партызанамі і для аховы насельніцтва ад балышавіцкіх рабаўнікоў. У хуткім часе ў мястэчку Ляхавічы і навакольных вёсках былі расклеены выпіскі з загаду прэзідэнта БЦР, згодна з якім беларусы (мужчыны) 1910–1925 гг. на радзэння будуць мабілізаваны ў БКА. У загадзе згадваліся жорсткія меры пакарання за ўхіленне ад службы ў БКА. У хуткім часе была створана раённая камісія па арганізацыі батальёна БКА ў Ляхавіцкім раёне. На чале камісіі стаў старшыня раённай Рады БНС спадар Чарнецкі. Камісія рыхтавала дакументы па канкрэтных пытаннях. Солтысы вёсак складалі спісы вяскоўцаў, якім належала служыць у БКА. Гэтыя спісы адсылаліся ў гміны, войты ўдакладнялі іх і адсылалі ў раённую мабілізацыйную камісію. Затым прызыўнікоў у мястэчку Ляхавічы агледзела медычная камісія ў прысутнасці членаў мабілізацыйнай камісіі. Затым годным служыць у беларускім войску прысылалі павесткі з патрабаваннем з'явіцца ў мястэчка Ляхавічы для адпраўкі

іх на месца прызначэння. У Ляхавічах быў створаны штаб будучага батальёна БКА, а камандзірам батальёна стаў спадар Чарнецкі, былы штабс-капітан царскай арміі. Пазней Чарнецкаму, як і ўсім камандзірам батальёнаў, прысвоілі воінскае званне маёра. Былі створаны тры роты, дыслакацыя якіх была ў Рачканах, Зубелевічах і Вошкаўцах. Вясковыя хлопцы без вялікай ахвоты адбывалі вайсковую павіннасць у фармаваннях БКА. Толькі страх перад пагрозай быць пакараным — высланым у канцлагер — ці нават атрымаць «вышку» вымушаў іх служыць у беларускім войску. Многія наладжвалі кантакты са штабістамі і дактарамі яшчэ падчас праходжання медычнай камісіі, каб купіць даведку аб непрыгоднасці да вайскавай службы. Такса на хабар значна падвысілася. Яна ўжо вымяралася не літрамі самагону і кілаграмамі сала, а цэлымі свінымі тушамі і залатнікамі царскай чаканкі.

Стварыўшы розныя гарнізоны і атрымаўшы зброю — італьянскія карабіны, — камандзіры рот пачалі навучаць «стральцоў» ваеннай справе. Камандзірам роты ў Рачканах быў нехта Цэзарык, у Зубелевічах — Яўхім Юруць, былы польскі капрал, які жыў у Жарабковічах. Апроч страявой і тактычнай падрыхтоўкі, стральцы займаліся ўмацоўваннем свайго вайсковага гарнізона — абносілі яго двума шэрагамі драўлянага насцілу, паміж якімі засыпалі зямлю. Для гэтага стральцы хадзілі па падворках, самачынна прымушалі гаспадароў запрагаць коні і аддаваць ім для выканання абарончых работ. Такія ўчынкi стральцоў негатыўна адбіваліся на рэпутацыі беларускага войска.

Пры раённым штабе БКА быў створаны асобны атрад, які вылоўліваў дзээрціраў. Такія атрады былі створаныя пры кожнай роце. Яны не падпарадкоўваліся камандзірам рот, а толькі камандзіру батальёна.

Крыху пазней у ротах з'явіліся афіцэры інфармацыі. Яны займаліся не толькі выхаваўча-палітычнай работай сярод асабовага складу рот, але і выконвалі функцыі палітычнага нагляду. Для афіцэраў інфармацыі ў Цэнтральным штабе БКА была распрацавана інструкцыя пад грыфам «сцісла тайна», дзе даваліся парады, як арганізаваць працу

па зборы інфармацыі аб настроях стральцоў, весці барацьбу супраць пранікнення варожых элементаў у вайсковыя фармаванні. На пасаду афіцэра інфармацыі ў зубелевіцкі вайсковы гарнізон быў прызначаны родны брат начальніка раёна Казімір Лопух. Для падрыхтоўкі камандзіраў аддзялення вайсковых фармаванняў БКА былі створаныя ў Баранавічах месячныя курсы.

Крыху пазней, у пачатку мая, рота, якая дыслацыравалася ў Вошкаўцах, была расфармаваная — адна частка была накіравана ў Падлессе, другая — у Зубелевічы. У Зубелевічах адбылася тайная люстрацыя стральцоў, у выніку якой ненадзейных накіравалі ў Баранавіцкі сапёрны батальён.

Пасля акупацыі фашыстамі Ляхавіцкага раёна тут цалкам спынілася эканамічнае развіццё: не працавалі прадпрыемствы па вытворчасці дробнай прамысловай прадукцыі, быў спынены гандаль харчовымі і прамысловымі таварамі, цалкам разрабаваныя кааператывныя крамы ў вёсках і мястэчку Ляхавічы. Мясцовыя ўлады забаранілі раённыя кірмашы, якія карысталіся пры Саветах вялікім поспехам. Акупацыйныя ўлады забаранілі гандаль жывёлай. У вёсках не было ніводнай прыватнай крамы, толькі ў Ляхавічах былі тры прыватныя крамы, дзе гандлявалі рознай гаспадарчай дробяззю, і ніводнай, дзе б прадавалі вопратку ці харчы. Вяскоўцы, каб набыць сельскагаспадарчы інвентар, ездзілі ў Баранавічы. Там можна было набыць тое-сёе адзенне, ужо панашанае, якое прадавалі на базарнай плошчы. Там жа можна было знайсці і абутак, які набылі яшчэ пры Польшчы. Мужчыны і пажылыя жанчыны зімою, восенню і ранняй вясной абуваліся ў валёнкі і буркі, на якія замест галёшаў надзявалі «бухілы». У вёсцы Зубелевічы быў майстар, які вырабляў бухілы з аўтамабільных пакрышак, што набываў «па бартэры» за сала і самагон у нямецкіх шафяроў. Пакрышкі майстар раздзяляў на дзве часткі: з верхняй шыў бухілы для валёнкаў, якія насілі мужчыны, а з унутранай — танчэйшай — бухілы для жаночых валёнкаў і бурак. Дзяўчаты даношвалі абутак з польскіх часоў. Зімою — «снягоўцы» і чаравікі, восенню, ранняй вяс-

ной і на святы надзявалі туфлі, калі было цёпла і ў буднія дні, то хадзілі басанож. Летам таксама насілі басаножкі на драўляных падэшвах, якія майстравалі мясцовыя ўмельцы. Ніжнюю бялізну шылі з дамацканых палотнаў, як і пры Польшчы. З палотнаў, пафарбаваных у розныя колеры, шылі і верхняе адзенне — блузкі, спадніцы, а мужчыны шылі з дамацканай тканіны «шарака» верхняе адзенне — штаны і верхнія кашулі ці фрэнчы. У вёсцы Зубелевічы былі два валеншчыкі, якія забяспечвалі вяскоўцаў абуткам на зімовы перыяд. Былі нават два самадзейныя мылавары, якія стварылі міні-заводзік. Сыравінай для мылавараў служылі сабакі і дохлыя свінні.

Варта зазначыць, што такія ж эканамічныя з’явы назіраліся і ў іншых вёсках раёна.

Некалькі радкоў пра медычнае абслугоўванне насельніцтва. Падчас акупацыі была створана раённая медычная амбулаторыя ў Ляхавічах з аддзяленнямі тэрапіі, хірургіі і інфекцыйных хвароб, якія абслугоўвалі цывільнае насельніцтва. Хуткай дапамогі не было. Цяжка хворых вяскоўцы мусілі на ўласных фурманках дастаўляць у Ляхавічы. Не было і радзільнага аддзялення, а роды прымалі вясковыя бабулькі. Лячэнне было бясплатным, але вяскоўцы вымушаны былі даваць хабар дактарам, бо тыя не маглі зводзіць канцы з канцамі на сваю мізэрную зарплату. У амбулаторыі не было ўласнага транспарту — ні аўтамабіля, ні гужавога. Пры амбулаторыі існавала санэпідэмічная служба, якая займалася правядзеннем дэзінфекцыі на месцах з’яўлення заразных хвароб. Амбулаторыю ўзначальваў галоўны ўрач раёна, які не паспеў ці не хацеў эвакуявацца з Ляхавіч. Забягаючы наперад, мушу сказаць, што за ягонае сумленнае служэнне і спачуванне людзям, за яго гуманізм бальшавікі жорстка расправіліся з ім.

У мястэчку Ляхавічы акупацыйнымі ўладамі была створана аптэка, начальнікам якой быў немец. Пэўны час у аптэцы працаваў правізарам Генадзь Цітовіч. Цітовіч меў сувязь з антыфашыстоўскім падполлем у Баранавічах, куды перадаваў медыкаменты і перавязачныя матэрыялы.

Гэта рабілі і іншыя супрацоўнікі аптэкі. Такой партызанскай сувязной была дзяўчына з Перахрэсця, якая скончыла Баранавіцкую медычную школу і ўладкавалася на працу ў ляхавіцкай аптэцы. Лекі адпускаліся насельніцтву строга па рэцэптах. Пасля з’яўлення ў раёне партызанаў кантроль за водпускам лекаў і бінтоў яшчэ больш узмацніўся.

Пад канец мая і асабліва на пачатку чэрвеня пачаліся ўзмоцненыя налёты савецкай авіяцыі. Бамбілі станцыю Рэйтанава, чыгуначны паўстанак у Ляхавічах і асабліва чыгуначную станцыю Баранавічы-Палеская. Налёты адбываліся ноччу: з самалётаў спускаліся асвятляльныя ракеты на парашутах для больш дакладнай цэлі. Часамі савецкія лётчыкі на рэйдзе да цэлі хаатычна скідвалі бомбы па тэрыторыі Ляхавіцкага раёна. Вяскоўцы Зубелевіч капалі ў сваіх агародах траншэі, дзе праводзілі «вераб’іныя ночы», ратуючыся ад выпадковай бамбардзіроўкі.

Тым часам у ротых беларускага батальёна ў Ляхавіцкім раёне пачалося масавае дэзерцірства. Рачканскі вайсковы гарнізон быў расфармаваны, асабовы склад пераведзены часткова ў Зубелевічы, часткова — у Падлессе. Асобы атрад пры батальёне, або рэзерв камандзіра батальёна, ездзіў па вёсках, каб лавіць дэзерціраў. Адноічы пры паездцы ў Перахрэсце асобы атрад нечакана наткнуўся на засаду партызан у алеі таполяў на ўскрайку Серкаўшчыны. Чатыры чалавекі былі забітыя, адзін узяты ў палон і не па сваёй волі стаў партызанам.

Падчас рэйду партызанскага злучэння Каўпака, маршрут якога праходзіў міма вёскі Падлессе і міма старажавага паста стральцоў, што знаходзіўся на ўсходнім ускрайку Зубелевіч, стральцы выпусцілі некалькі чэргаў з кулямёта па калоне партызанаў. У адказ — працяглыя чэргі з буйнакаліберных кулямётаў. Гэта так напалохала зубелевіцкіх стральцоў, што яны ў тую ж ноч разбегліся без каманды і пахаваліся, хто дзе мог. Але не пабеглі да партызан, а вырашылі пераचाкаць, калі ўсё само закончыцца і стане зразумелым.

Ранняя вясна 1944 г., калі немцы імкліва адступалі на Захад і была відавочная іх параза, пачаўся масавы ход у партызанскія сувязныя. У асноўным гэта былі настаўнікі

вясковых школ, якія хацелі нейкім чынам адмыцца ад абвінавачанняў у супрацоўніцтве з акупантамі. У вёсцы Канюхі такіх «сувязных» была цэлая плойма. Іх вербаваў жыхар гэтай вёскі Юльян Багдановіч, які лічыў сябе вэтэранам у сувязях з партызанамі і быў папулярны сярод канюхоўскіх настаўніцкіх кадраў, якія шчыра верылі Юліку, што той дапаможа ў цяжкую хвіліну, калі кампетэнтныя органы запытаюць, чым яны займаліся ў гады вайны. І трэба сказаць, не памыліліся. Але аб гэтым крыву пазней. Дзесьці ў сакавіку-красавіку «партызанам» стаў і Аляксей Адамавіч Жук, дзяцюк з Перахрэсця. А справа была такая. Аляксей працаваў спачатку ў «Арбайтсамце», затым, калі ствараўся батальён БКА ў раёне, перайшоў у камісію арганізатараў. Партызаны праз родных і сувязных перадавалі, каб ён з'явіўся ў атрад імя Лазо, але Жук не з'яўляўся, нават не заязджаў у Перахрэсце, баючыся, каб не трапіць у рукі «на-родных мсціўцаў». Вось аповяд былых партызанаў атрада імя Лазо Рыгора Шастака і Пятра Баркоўскага.

«У атрадзе стала вядома аднойчы, што Аляксей Жук бавіць час на хутары ў Рачках у свайго хаўрусніка па працы. Была тэрмінова створана група захопу здрадніка. Такім лічылі Аляксея ў атрадзе, бо ён у свой час вучыўся ў сёмым класе рускай школы і быў актыўным камсамольцам. Аперацыя прайшла паспяхова. Аляксей быў дастаўлены ў атрад. Пасля нарады камандавання атрада было прынята рашэнне: «зрадніка» расстраляць! Аляксей кінуўся ў ногі камандзіру і пачаў скуголіць, нібы цюцька, просячы сваіх аднавяскоўцаў-партызан, каб тыя ўзялі яго на парукі. Тыя злітаваліся і прасілі камандаванне не расстрэльваць іхняга земляка. Праз некаторы час Аляксей Жук стаў камандзірам узвода разведкі «Сокалы». Жыхары навакольных вёсак добра запомнілі «гераічныя подзвігі» «сокалаў» і іх камандзіра. Калі былі вызваленыя Баранавічы, то Аляксей Жук не пайшоў «дабіваць ворага ў ягонай уласнай бярозе», а нейкім чынам уладкаваўся ў баранавіцкі НКВС, дзе дапытваў былых калабарантаў, якія, магчыма, працавалі пры акупацыі на такіх жа пасадах, што і іх следчы».

Жук уступіў у партыю і быў накіраваны ў Мінскую рэспубліканскую ВПШ. Аднак хтосьці з яго землякоў напісаў ліст у ЦК КПБ аб геройствах былога калабаранта. Жука выкінулі з ВПШ і з партыі. У 1970 г. Аляксей Жук ізноў дапаў да партыі. Зараз колішні калабарант цела і душою за аднаўленне былога СССР.

Тым часам фронт набліжаўся, ужо на ўсходзе чуліся далёкія выбухі. Ноччу над Зубелевічамі цэлымі эскадрыллямі праляталі савецкія самалёты, а праз некаторы час чуліся моцныя выбухі з боку Баранавіч і неба пакрывалася чырванню. Пад канец чэрвеня нямецкія сапёрныя часці ўзрывалі чыгуначнае палатно на адцінку Баранавічы — Слуцк, а на поўначы ў кірунку Пагарэльцаў чуліся выбухі гарматных снарадаў — там ішлі жорсткія баі. Фашыстоўскія ваякі адначасова з падрывам камунікацый мініравалі на трасе ўмацаваныя апорныя пункты — дзоты і доты, а таксама будынак, дзе знаходзіўся асабовы склад аховы. Па шашы Брэст — Масква, а таксама ў кірунку Баранавіч рухаліся нямецкія аддзелы і бронетэхніка, іх зрэдку прыкрывалі самалёты. З вайсковымі аддзеламі ўпярэмешку на фурманках уцякалі і калабаранты, якія баяліся патрапіць у кіпцюры СМЕРШа ці ў абдымкі тылавых ваякаў «жалезнага Фелікса». Вяскоўцы Зубелевіч не бачылі нямецкіх ваякаў: яны драпалі на захад акольнымі дарогамі. Праз пэўны час вакол стала ціха, толькі часам ноччу на паўднёвым усходзе на небе з'яўляліся ружова-чырвоныя плямы. Пераважная колькасць вяскоўцаў са шчымлівай трывогай чакала прыходу таварышаў. Не радаваліся нават тыя, што калісьці ў 39-м віталі сваіх «вызваліцеляў», бо ўжо зведалі іхную «свабоду і заможнае шчаслівае жыццё».

З апошнімі аддзеламі нямецкіх акупантаў на захад падаліся і тыя, хто выказваў немцам сваю адданасць і прыхільнасць. Але не ўсе паліцаі шмыганулі на захад разам са сваімі апекунамі. Некаторыя абсталявалі ў гумнах і хлявах тайнікі і хаваліся дома. Нават камендант Мядзведзіцкага паліцэйскага гарнізона Аляксей Байчык зрабіў сабе тайнік у гумне на хутары Патапавічы і там згадаў свае геройствы па нарыхтоўцы самагону. Мажліва, марыў, што не ўсё стра-

чана і надыхдзе час, калі ён зноў апране паліцэйскую форму і стане валадарыць на тэрыторыі свайго паліцэйскага ўчастка. У тайніку ў Патапавічах хаваўся і брат каменданта паліцыі Болеся Дуброўкі — Юзік, аж да таго часу, пакуль яго чорная душа не адышла ў іншы свет, а тленнае цела не аддалі зямлі родзічы, пахаваўшы таёмна ноччу на ляхавіцкіх каталіцкіх могілках.

Уцекачы, пачынаючы ад войтаў і вышэй, як стала вядома ад дасведчаных людзей, атрымалі фальшывыя пашпарты і падаліся на Захад. Словам, усе супрацоўнікі ляхавіцкай цывільнай акупацыйнай адміністрацыі, якія служылі акупантам, з'ехалі з чужынцамі і апынуліся на захадзе Польшчы. З'ехаў і пан войт Падлескай гміны Апанас Таранда, пакінуўшы на фурманцы ў Баранавічах сваю жонку і малалетнюю дачку. Вясковыя солтысы не паехалі з акупантамі, а засталіся, спадзеючыся на літасць і дараванне былых грахоў. Але надзеі іхнія не спраўдзіліся. Усе солтысы ў раёне былі асуджаныя ваеннымі трыбуналамі на дваццаць пяць гадоў. Толькі некаторыя вярнуліся пасля смерці Сталіна па амністыі з турмаў і катаргаў з падарваным здароўем.

1996 г.

ЧАСТКА ЧАЦВЁРТАЯ

ВАЕННЫМІ ДАРОГАМІ

Города сдают солдаты.

Генералы их берут.

А. Твардовский

6 ліпеня 1944 г., па афіцыйных дадзеных, мястэчка Ляхавічы было ачышчана ад нямецкіх акупантаў, бальшавікі зноў вярнуліся ў Ляхавіцкі раён і адразу пачалі наводзіць свой парадак. На тэрыторыі раёна былі паспешна створаныя сельсаветы, а ў самім мястэчку — раённыя органы, вядома, спачатку — карныя: міліцыя, НКДБ і, безумоўна, орган па нарыхтоўцы «гарматнага мяса» — ваенкамат. Сельсаветы ў першую чаргу заняліся перапісам насельніцтва, каб тэрмінова падрыхтаваць спісы мужчын прызыўнога ўзросту (1900–1926 гг. нараджэння). Пры ваенкамаце была створана прызыўная камісія, у склад якой уваходзілі медычныя работнікі, прадстаўнік ад райвыканкама і службоўцы ад контрразведкі СМЕРШ. Медыкі правяралі здароўе, прадстаўнік ад райвыканкама ўносіў прапановы адтэрміноўкі мабілізацыі ў сувязі з сямейнымі абставінамі. Прадстаўнікі СМЕРШа скрупулёзна цікавіліся дзейнасцю прызыўнікоў падчас нямецкай акупацыі, перабіраючы ўсё па костачках, для чаго вялі адпаведныя запісы, або, як кажучь, дасье. Копіі дасье на кожнага прызыўніка адсылаліся ў адпаведныя аддзелы пры вайсковых часцях. Ужо на камісіі гэбісты вербавалі сексотаў, якія аказвалі свае паслугі, будучы салдатамі вайсковых падраздзяленняў, пачынаючы з запасных ротаў, батальёнаў, палкоў, дзе праходзілі вайсковую падрыхтоўку для адпраўкі на фронт.

18 ліпеня 1944 г. прызыўную камісію прайшоў і я, а 22 ліпеня атрымаў позову тэрмінова з'явіцца 23 ліпеня ў ваенкамат для адпраўкі ў вайсковую часць. Пасля ўліку буду-

чых вайскоўцаў размясцілі на начлег у розных местачковых кватэрах. Апоўначы пачалася ліпеньская навальніца з частымі грывотамі. Відаць, прырода нагадвала будучым ваякам іх лёс. Сон быў трывожны, мучылі розныя кашмары. Назаўтра навабранцаў пастроілі ў калону і накіравалі ў Баранавічы. За мястэчкам калону акружылі афіцэры на конях, нібы катаржнікаў, якіх накіроўвалі ў далёкую высылку. Дзень выдаўся спякотны, у паветры не хапала кіслароду, навабранцы задыхаліся. Да Баранавіч крочылі без перадыху. Напэўна, афіцэры выпрабавалі будучых ваякаў на фізічную трываласць. У баранавіцкім ваенкамаце пасля афіцыйнай цырымоніі навабранцаў павялі на цэнтральную чыгуначную станцыю, дзе размеркавалі па цялячых вагонах, абсталяваных двух'яруснымі нарамі. Эшалон узмоцнена ахоўваўся ўзброенымі чырвонаармейцамі. Выхад з вагонаў строга забараняўся. Назаўтра хадзілі пад канвоем разгружаць вагоны з ваеннай тэхнікай, вярнуліся позна вечарам, а ноччу цягнік з будучым «гарматным мясам» рушыў на ўсход. Пасля дзённай спёкі ноч выдалася халоднай — курчыліся ад холаду і бяссонніцы. У галаве мроіліся розныя невясёлыя думкі, якія ткалі ўспаміны з колішняга вясковага жыцця і заканчваліся развітальным акордам з роднай вёскай, сваякамі і сябрамі. Наперадзе чакала трывожная будучыня, неакрэсленая, невядомая, несучышальная.

Цягнік імчаў на ўсход. 29 ліпеня прыехалі ў Мінск. Кароткая стаянка, падчас якой навабранцам забаронена было пакідаць цялятнікі. Дазволілі толькі некалькім у суправаджэнні ахоўнікаў прынесці са станцыі кіпенню. Апоўдні цягнік зноў рушыў. Бліжэйшая станцыя — Орша. Абапал дарогі змрочныя краявіды здратаванай і апаленай вайною зямлі, і так аж да самога Смаленска: ніводнай вёскі, ні паселішча, толькі папалішчы ды перарытая акапамі і траншэямі зямля. Часам траплялі жудасныя карціны: каля чыгуначных мастоў разбураныя нямецкія дзоты, з якіх было відаць нямецкія трупы, прысыпаныя зямлёю, ад якіх у вагоны далятаў невыносны пах... Праехалі Мажайск. Праз некалькі гадзін апынуліся на чыгуначнай станцыі ў Маскве. Кароткі перапынак — і зноў у дарогу, цягнік

накіраваўся ў Горкаўскую вобласць, а канцавы прыпынак — горад Мурам. Размясцілі ў кашарах 108-га запаснага палка. Гэта было 5 жніўня. У гэты ж дзень пасля доўгай дарогі схадзілі ў лазню. У лазні адзелі ва ўжываную вайсковую форму, амаль зношаныя гімнасцёркі і порткі. Ваенныя казармы размяшчаліся на ўскрайку горада, а недалёка ад казармаў — абсталяваны вайсковы палігон, дзе праходзілі падрыхтоўку. Пераважна займаліся тактычнай вайскавай падрыхтоўкай. Таксама праводзіліся палітзаняткі, на якіх бальшавіцкія камісары прамывалі мазгі «заходнікам», пазбаўляючы іх ад «буржуазнай атруты» і напаўняючы новым зместам: пра светлую будучыню на вяршыні камунізму. Але заходнікі, адчуўшы на сабе амаль двухгадовую асалоду бальшавіцкага раю, не надта верылі прапагандысцкай хлусні. Кармілі амаль выключна салёнай рыбай, ад якой навабранцы часта хварэлі на дызентэрыю. Многія ад дрэннай ежы настолькі аслаблі, што прыходзілася іх весці пад рукі, калі вярталіся з тактычных заняткаў. Навабранцы ўслых марылі, каб хутчэй адправіцца на фронт. На вайсковых занятках вывучалі матэрыяльную частку айчынай і варожай зброі і як з ёй абыходзіцца. Толькі па аднаму разу далі пастраляць з карабіна, аўтамата і станкавага кулямёта «Максім», а таксама па адной гранаце Ф-1 і «лімонцы». Супрацьтанкавай пашкадавалі дзеля эканоміі, сказаўшы, што яе можна будзе выпрабаваць толькі на перадавой, калі на траншэі рынуцца варожыя танкі. У вольны ад вайсковых заняткаў час у горад не пускалі. У Мураме было шмат ваенных заводаў, якія эвакуяваліся падчас вайны з Расіі.

12 жніўня прымалі ваенную прысягу. Дзень выдаўся надзвычай цёплы, сонечны. Для прысяжнікаў наладзілі святочны абед. Мы пакаштавалі страў, якіх даўно ўжо не бачылі. Пасля абеду павялі ў кіно, потым на канцэрт, які зладзілі самадзейныя артысты-чырвонаармейцы. Дзень праляцеў непрыкметна, весела. Ноччу сніліся бацькоўскі дом, родная вёска, шчырыя душэўныя вясцоўцы, святы. Назаўтра, пасля больш як пяціднёвага расстання з роднай вёскай, адтуль ні вестачкі. Самота і цяжкія хвіліны тугі па блізкіх.

26 жніўня адвезлі на лесанарыхтоўкі. Пасля дзённай працы начавалі ў нейкім калгасным гумне, ноччу зморання непасільнай працай целы пранізваў холад. Выдзеленыя харчы скончыліся, новых не прывезлі, так мы і начавалі галодныя і халодныя. Начальства вызначыла дзённыя нормы працы, якія былі не пад сілу здаравенным мужчынам, а што казаць пра знясіленых і галодных мабілізаваных. Горкі пот выядаў вочы, крывавіліся мазалі, некаторых выносілі з працы ў начлежнае гумно. Але балышавіцкіх камісараў гэта не хвалявала. У іхніх душах не было спагады. Адно жаданне — выціснуць як мага болей сіл з людзей на карысць «светлага заўтра», а затым адправіць у жэрла вайны на загубу. Толькі зрэдку, калі надаралася свабодная нядзеля, можна было пасядзець на беразе ракі і паназіраць, як коцяцца сінія хвалі і плёскаюцца аб пячаны бераг, і нішто не можа спыніць спрадвечную плынь ракі. У такія хвіліны будзяцца ўспаміны: перад вачыма ўсплывае непаўторнае, бестурботнае дзяцінства...

Скончылася ў сціслыя тэрміны вайсковая падрыхтоўка, падышоў час адпраўкі на фронт. 5 верасня атрымалі новае абмундзіраванне, чакаем кожную хвіліну загалу. 15 верасня атрымалі загад, а 16-га роўнымі калонамі пад гукі знакамітай «Славянкі» прайшлі па вуліцах Мурама. Жанчыны гучна плакалі і махалі насоўкамі на развітанне, жадалі хутка скончыць вайну і вярнуцца шчаслівымі дамоў. Тыя хвіліны шчырага развітання назаўсёды засталіся ў памяці.

Салдат адвялі на станцыю, наладавалі ў перапоўненыя вагоны, а пад вечар цягнік рушыў у кірунку Масквы. Ноччу салдаты вымушаны былі спаць седзячы. У Маскве затрымаліся на суткі, потым паехалі на Бранск. Пасля гадзіннага прастою цягнік імчаў на Захад. Недзе каля Рэчыцы эшалон узяў кірунак на паўднёвы захад, 24 верасня мінулі Оўруч. На шляху адкрыліся маляўнічыя краявіды Украіны: белыя дамкі, вішнёвыя сады, бярозавыя пралескі, стройныя сасоннікі — усё гэта стварала рамантычны настрой і бадзёрыла душу. Пасля колькідзённай паездкі па Украіне на кароткі час затрымаліся ў Сарнах,

затым прыехалі ў Роўна. На прывакзальным базары было шмат народу, ішоў бойкі гандаль. Гандлявалі не толькі пабытовымі рэчамі, але і прадуктамі: рознымі відамі печаных пшанічных булак, алеем, вяндрлінай, кілбасамі, маслам, смятанай, вінаградам, самаробным віном, чаго мы нідзе не сустракалі, праехаўшы Расію. У Роўна пабылі некалькі дзён: па просьбе мясцовых уладаў і з дазволу армейскага камандавання праводзілі прачоску навакольных лясоў, каб зліквідаваць «бандэраўскія банды», якія не давалі нача́мі спакою мясцовым балышавіцкім уладам і нават збілі самалёт-кукурузнік. Аднак акцыя не дала ніякіх вынікаў — не выявілі ніводнага партызана. Відаць, партызаны карысталіся своеасаблівай тактыкай: ноччу, узброіўшыся, дзейнічалі групамі, а на досвітку, схаваўшы зброю, вярталіся дахаты. Ад'ехаўшы некалькі дзесяткаў кіламетраў ад Роўна, цягнік спыніўся на нейкай невялічкай станцыі, дзе нас выгрузілі і накіравалі ў недалёкі лясок. А назаўтра, 1 кастрычніка, пасля 32-кіламетровага маршу прыбылі ў 11-ы стралковы полк, дзе далей праходзілі вайсковую падрыхтоўку. Больш за ўсё было тактычных заняткаў. Тут мяне залічылі ў сапёрны ўзвод, дзе мы вывучалі замінаванне і размінаванне мясцовасці, а таксама міны нямецкай арміі, прынцыпы іх дзеяння і спосабы аб'ясшкоджвання. На вывучэнне сапёрнай справы было адведзена два тыдні. Апрача тэорыі, праводзіліся і практычныя заняткі: замінаванне і размінаванне мінных палёў, аб'ясшкоджванне і ўзрывы мін на пэўнай дыстанцыі, выяўленне і ўзрывы фугасных пастак, стварэнне пралазаў у калюча-дротавых перашкодах і іншая сапёрная навукa.

Пасля амаль месячнага знаходжання ў 11-м палку ад'язджаем на фронт. 30 кастрычніка пагрузіліся ў вагоны на станцыі Рожышча. Цягнік імчыць на захад, робячы кароткія прыпынкі на некаторых станцыях. 6 лістапада праязджаем па Бесарабіі, а 7-га спыніліся на адной станцыі, дзе адбыўся мітынг у гонар 27-й гадавіны Кастрычніцкай рэвалюцыі, потым зноў занялі свае месцы ў цялятніках і паімчалі далей на захад.

Пад звон калёс і гудкі шчымяць душу ўспаміны аб родным доме, а затым трывожныя думкі аб будучыні. Днём становіцца крыху весялей: абапал чыгункі праплываюць маляўнічыя краявіды, серабрыстыя ручайкі, палеткі нязжатай кукурузы, вінаграднікі, вёсачкі з бялуткімі глінабітнымі домікамі, якія воляй лёсу не разбурыла ваенная віхура.

Пераезджаем мяжу, цяпер цягнік імчыць па Румыніі. Апоўначы 18 лістапада нечакана спыніліся на станцыі Пітэшмі, якая, як ні дзіўна, асвечана электрычнымі агнямі. На прывакзальнай плошчы, нягледзячы на позні час, шмат гандляроў, якія прапануюць валоскія арэхі, вінаград, самаробнае віно, выпечкі з кукурузы і іншыя гатаваныя стравы. Праўда, выбар не такі багаты, як на станцыі Роўна. Аднак і тут можна набыць сёе-тое для ежы і падмацавацца для лепшага настрою румынскім віном. Мы тут жа на станцыі папоўнілі запас харчоў з армейскіх складоў і рушылі далей. Цягнік рухаўся цяпер павольна. Часам над эшалонам з'яўляліся варожыя самалёты, якія трымаліся на значнай вышыні. Эшалон быў абсталяваны пляцоўкамі з зенітнымі гарматамі і буйнакалібернымі кулямётамі, якія вялі загараджальны агонь. Часам самалёты скідалі бомбы, якія з такой вышыні не патраплялі ў цэль і ўзрываліся далёка ад чыгункі. Апоўдні выгрузіліся на нейкай невялікай станцыі, адкуль нас адвялі на начлег у бліжэйшую вёску. Начавалі ў доме румына, які аказаўся чалавекам гасцінным і добразычлівым. Гэта быў апошні прытулак у закрытым жытле, наперадзе чакалі начлегі толькі пад адкрытым небам у дождж і ў холад.

Далейшы шлях да фронту пракладалі пешшу. Дарогі аказаліся гразкімі. Бруд прыліпаў да абутку, было цяжка адрываць ногі ад зямлі. Ішлі ноччу і днём, робячы праз колькі дзесяткаў кіламетраў кароткія перапынкі. Байцы дужа знясільваліся ад бяссоння і засыналі на хаду, паддаючыся безумоўнаму рэфлексу. Больш вынослівыя часам бралі пад рукі паўсонных і так крочылі па гразкіх дарогах.

27 лістапада перайшлі на тэрыторыю Югаславіі. Народ з вялікай радасцю вітаў савецкіх салдат. Сяляне вёсак, праз

якія мы праходзілі, выносілі малако, сыры, кілбасы і іншыя сялянскія прысмакі. Гэта бадзёрыла салдат, надавала ім сіл пераносіць непамерныя нагрузкі. Мы адчувалі маральную падтрымку, якой не было ў Румыніі, дзе да савецкіх салдат ставіліся абыякава, часам нават варожа. Румынскія сяляне глядзелі на салдат толькі з надворкаў або праз шыбы вокнаў.

Памкамузвод нашага ўзвода нейкім чынам разведаў маршрут нашай вайскавай часці і месца спынення на кароткі адпачынак. Ён намовіў камандзіра нашага аддзялення і мяне падацца наперад з матарызаванымі часцямі, што праязджалі міма нашых калон. Так было і вырашана. Праз некалькі дзесяткаў кіламетраў калона спынілася, мы злезлі з машыны і накіраваліся ў мястэчка, дзе сустрэліся з югаслаўскімі партызанамі, якія адвялі нас у свой мясцовы штаб. Там сустрэлі нас гасцінна: накармілі, напалі віном і ўладкавалі на начлег. Назаўтра прапанавалі пагасцяваць яшчэ, але мы сказалі, што не маем на гэта права. Мы адшукалі наш полк, які прыбыў у гэтае мястэчка. Камандзір роты і камандзір узвода былі занепакоеныя нашай адсутнасцю. Памкамузвода вымушаны быў пісаць тлумачэнні з гэтай нагоды, але ўсё абышлося.

Назаўтра пасля многакіламетравага маршу занялі пазіцыю і акапаліся. Ноччу наша пазіцыя была абстраляна мінамётамі і гарматамі, але забітых і параненых з нашага боку не было. Ранкам давялося адбіваць варожую атаку, падчас якой былі забітыя і параненыя. Ноччу паступіў загад зняцца з пазіцый і рушыць у паход. Раніцай апынуліся на тэрыторыі Венгрыі. Праходзілі праз пустыя вёскі: мадзьярскія сяляне, баючыся «бальшавіцкіх звяроў», якімі напалохала нямецкая прапаганда, пакідалі свае дамы. На дарогах валяліся трупы мадзьярскіх салдат. 6 снежня спыніліся ў раёне возера Балатон. Надта ўразілі цудоўныя бялуткія двухпавярховыя дамкі гэтага сусветна вядомага курорта, дзе адпачывалі заможныя людзі з усяго свету. Прыбярэжны дагледжаны, чысцоткі тонкаствольны сасоннік, а на берагах возера — пясчаныя пляжы, на якія накатваюцца белапеністыя хвалі. Такое хараство я ўбачыў у сваім жыцці ўпершыню.

Размясціліся ў доміках з раскошнай мэбляй і пасцельнымі рэчамі, пра якія можна было толькі сніць. Дарэчы, у катэджах тубыльцы пакінулі частку свайго адзення, сервізны посуд са срэбра і крышталю. Ноччу нечакана абудзілі нас гарматныя выбухі. Па камандзе пакінулі жывілы і акапіліся пад насыпам гравейкі, пачалі весці беспрыцэльны кулямётна-вінтовачны абстрэл. Перад досвіткам варожыя кацеры так і адышлі, не высаджыўшы дэсанту.

9 снежня занялі абарону на адным з участкаў фронту, акапіліся. Надвор'е сапсавалася: халодны вечер пранізваў наскрозь, ішоў густы дождж. Ноч прайшла пад варожым абстрэлам. Раніцаю нечаканы загад: пакінуць абаронныя рубяжы і рушыць у паход на іншы ўчастак фронту. Пасля двухсоткіламетравага маршу, знясілення і галодныя, спыніліся на перадышку на некалькі дзён. Падчас перадышкі 19 снежня атрымалі змяненне абмундзіравання: па дзве нацельныя сарочкі, ватныя фуфайкі, шапкі-вушанкі і цёплыя рукавіцы. У той жа дзень рушылі ў паход і праз некалькі гадзін маршу прыбылі на пэўны ўчастак лініі фронту. Пад вечар акапіліся. Час ад часу немцы абстрэльвалі нашыя пазіцыі з гармат і мінамётаў. Апоўначы з'явіўся загад — пакінуць траншэі і наблізіцца да рачулки, што працякала наперадзе, акапацца. Варожы абстрэл працягваўся ўсю ноч. На досвітку пачаўся масіраваны абстрэл нямецкіх пазіцый нашай артылерыяй: шквал агню абрынуўся на варожыя ўмацаванні, у паветры чуўся суцэльны гул. У гэты самы час старшыня роты прабягаў па траншэях з біклагай спірту, даваў кожнаму салдату па сто грамаў спірту і загадваў тут жа падсілкавацца кансервамі са свіной тушонкі. Неўзабаве па траншэях перадалі загад: «Падняцца, фарсіраваць і штурмаваць варожыя акопы». Перапраўляліся на падручных сродках: дошках, бярвеннях. Групкамі праз лазы, зробленыя сапёрамі ноччу, праніклі ў перадавыя траншэі варожай абароны з крыкам: «Ура!» Перадавыя пазіцыі былі ўжо пакінутыя немцамі. Падбадзёраныя спіртам, салдаты паімкнуліся на штурм другой лініі варожай абароны. Тут і пачалося нечаканае. Немцы адкрылі шквальны агонь з усіх відаў стралковай зброі і мінамётаў. Падтрымкі

з боку нашай авіяцыі, на што мы спадзяваліся, не было. Давалося паўзці па-пластунску, затым рухацца кароткімі перабежкамі. Варожая абарона другога эшалону праходзіла па нязжатай кукурузе. Шквал агню не спыняўся, а ззаду чуўся загад: «Наперад!» Толькі я ўзняўся, каб зрабіць рывок наперад, як штосьці моцна стукнула мне ў левае плячо, я страціў раўнавагу і ўпаў на зямлю. Карабін выпаў з левай рукі, а рука анямела, і я раптам адчуў, як штосьці вадкае пачало сплываць па целе. Некалькі хвілін я ляжаў нерухома, а вакол рваліся варожыя міны, ад іх асколкаў паветра поўнілася рознымі гукамі. Я папоўз да невялікай варонкі і лёг. Пад вечар поле бою прачэсвалі санітары, гукаючы. Я адгукнуўся. Мяне забралі і двялі ў бліжэйшы медсанбат, дзе аказалі першую дапамогу і даставілі ў шпіталь. У шпіталі я праспаў цэлыя суткі. Пад вечар са шпіталю сталі вывозіць параненых, якія маглі самастойна рухацца, бо дайшлі чуткі, што немцы пачалі контратаку і рушылі ў напрамку горада, дзе знаходзіўся шпіталь. Ужо былі чутны выбухі снарадаў. Снарады з дальнабойных гармат даляталі амаль да самага горада. Ехалі амаль у прыцемку, толькі час ад часу уключалі фары. Мяне раніла на подступах да горада Шапашвар 20 снежня. З таго часу прайшло некалькі дзён, толькі тады мне зрабілі аперацыю. Гэта адбылося 27 снежня. Гэта была ўжо другая аперацыя, пасля таго як на месцы засела асколка ўтварылася сіняватага колеру пухліна. Яе разрэзалі і асколак дасталі. Было вельмі балюча, асабліва калі ачышчалі нагнаенне марлевымі тампонамі.

1 студзеня святкавалі новы 1945 год. Для параненых быў арганізаваны святочны стол, затым канцэрт, які давалі армейскія артысты.

Тым часам немцы кінулі ў контратаку буйныя сілы, пад націскам якіх нашыя войскі вымушаны былі адступіць. Узнікла пагроза захопу горада Саксард, дзе знаходзіўся наш ваенны шпіталь. І 19 студзеня шпіталь эвакуяваўся ў горад Бая, дзе размясціўся ў былым будынку Вышэйшай гандлёвай школы. Венгры школьную мэблю перанеслі ў падвалы будынка. Там, у падвалах, знаходзіліся вучэбныя прылады і кнігі. Корпаючыся сярод кніг, я знайшоў зборнік

вершаў Ясеніна, выдадзены ў 1922 г., падручнік алгебры на рускай мове, кнігу пра аўстрыйскага кампазітара Бетховена на рускай мове і нямецка-чэшскі слоўнік. Гэтыя знаходкі далі мне магчымасць карысна праводзіць час, асабліва падручнік па алгебры і слоўнік. Кожны дзень я завучваў па 20–30 нямецкіх слоў, якія потым мне вельмі спатрэбіліся.

Аднойчы, калі я рабіў замалёўку партрэта Бетховена з кнігі, падшоў да мяне зампаліт шпіталю і прапанаваў выпусціць «баявы лісток». Матэрыяламі мяне ён забяспечыў. Так нечакана для сябе я стаў памочнікам зампаліта па ідэалагічнай рабоце. Я нават рэдагаваў некаторыя заметкі па ягонай просьбе. Зампаліт мне шчыра прызнаўся, што ў яго толькі шэсць класаў адукацыі, а падчас баёў атрымаў другое раненне. У нас усталяваліся сяброўскія адносіны. У падрыхтоўцы «баявых лістоў», маляванні палітычных плакатаў, штудзіраванні алгебры і нямецкіх слоў дні праляталі незаўважна. Рана гаілася, але рука заставалася непаслухмянай. Назначылі фізіятэрапію, якую праводзіў добры спецыяліст. Спачатку праводзіліся заняткі па выпрацоўцы руху пальцаў, потым — кісці, а потым — усяе рукі. Але ўсё адольвала сумота. Даўно не пісаў пісьмаў дадому і не атрымліваў звестак. Над горадам часам з'яўляліся нямецкія самалёты, якія хаатычна скідалі бомбы, ад выбухаў у горадзе часта пачыналіся пажары.

13 лютага ў шпіталі атрымалі радасную звестку: пасля цяжкіх баёў штурмам узятая сталіца Венгрыі Будапешт — важны ваенна-стратэгічны пункт нямецкай арміі. Раніцы — хутка на фронт.

8 сакавіка ў шпіталь прыбылі «вярбоўшчыкі» з дзеючай арміі за папаўненнем парадзелых вайсковых падраздзяленняў. Сярод вярбоўшчыкаў былі і прадстаўнікі Першага Механізаванага корпуса. Яны ўважліва прыглядаліся да кожнага салдата, шчыра расказвалі пра ўмовы і тактыку мехкорпуса, а менавіта пра ягонае прызначэнне — прарыў варожых умацаванняў на розных участках фронту. Корпус амаль не займаў трывалых пазіцый. Гэта была мабільная механізаваная вайсковая адзінка, якая падпарадкоўвалася толькі камандаванню Трэцяга Украінскага фронту.

Манеўранасць і хуткае перамяшчэнне з аднаго на другі ўчастак фронту давалі магчымасць камандаванню рацыянальна выкарыстоўваць асабовы склад корпуса. Я даў згоду праходзіць далейшую службу ў Першым Механізаваным корпусе. 10 сакавіка нас пагрузілі на армейскія «студэбекеры» (амерыканскія грузавікі) і павезлі ў вайсковую часць Першага Гвардзейскага мехкорпуса, куды прыехалі 12 сакавіка і дзе нас размеркавалі па вайсковых падраздзяленнях. Я быў залічаны ў першую роту аўтаматчыкаў першага батальёна другой мехбрыгады. Наша рота аўтаматчыкаў была рэзервам камбрыга. Ад'ехалі на фронт, дзе вялі баі ў раёне возера Балатон. Страт асабовага складу роты не было. Затым былі жорсткія баі за гарады Чорна і Шарвар, важныя чыгуначныя вузлы і моцныя апорныя пункты немцаў, якія прыкрывалі шляхі да межаў Аўстрыі. Далей жорсткія баі за авалоданне горадам Шапрон — буйным чыгуначным вузлом і важным абаронным пунктам немцаў на подступах да Вены. Далей вялі цяжкія баі і бралі штурмам гарады на тэрыторыі Аўстрыі: Вінер-Нойштадт, Эйзенштадт, Нойнкірхен і Глігвіц — важныя пункты на подступах да Вены.

За гэты час наша рота панесла значныя страты. Мы гублялі ў баях па некалькі чалавек кожны дзень, а папаўнення не атрымлівалі. Асабовы склад нашай роты значна адрозніваўся ад складу 11-га палка 5-й дывізіі. Там былі амаль выключна беларусы з заходніх абласцей. Першая аўтаматная рота была інтэрнацыянальная. У роце акрамя беларусаў былі рускія, казахі, украінцы, узбекі, грузіны і іншыя. Камандзірам нашай аўтаматнай роты быў беларус, былы настаўнік геаграфіі з Бабруйска Курковіч, які скончыў настаўніцкі інстытут. Курковіч меў вялікі баявы вопыт, быў паранены. Ягоная руская мова была з моцным беларускім акцэнтам. Наш ротны быў у чыне старшага лейтэнанта. Ён быў добрым чалавекам, паважна ставіўся да салдат, не лаяўся мацюкамі, быў ветлівы да падначаленых і ў той жа час патрабавальны. Камандзірам узвода быў расеец, малодшы лейтэнант Спірын, сын сакратара абкама з Далёкага Усходу. Скончыў дзесяць класаў і шасцімесячныя

курсы афіцэраў. Чалавек ён быў самалюбівы, высакамерны, да салдат ставіўся вельмі груба. Вопыту кіравання боем не было. Камандзірам нашага аддзялення быў грузін, чалавек шчыры і спагадлівы да падначаленых, заўсёды сачыў, каб яго салдаты былі накормленыя. Шчыра сказаўшы, сярод байцоў нашай роты панавала згода, павага, падтрымка і ўзаемадапамога.

Пачынаючы з 6 красавіка штодзённа вялі жорсткія баі на падступах да Вены, бралі кожны ўмацаваны ўзгорак, кожную вышыню штурмам. Асабліва запомніўся бой за вышыню каля самай Вены. Спачатку вышыню штурмавалі танкі. А пасля таго, як пяць танкаў было падбіта, камандаванне загадала браць сіламі нашага батальёна. Спачатку да вышыні набліжаліся кароткімі перабежкамі, затым паўзлі па-пластунску, над галавою чуліся толькі свіст куляў і розныя злавесныя мелодыі ад асколкаў мін. Ужо не было ні страху, ніякіх пачуццяў, толькі адна думка — хутчэй дасягнуць вышыні... Нарэшце дасягнулі першых траншэяў і памкнуліся да вяршыні. У траншэях немцы не аказвалі супраціву, а сустракалі нас с паднятымі рукамі без зброі. Вышыня была перарыта адумымі сховішчамі-дзотамі, якія засцерагалі нямецкіх салдат ад мінамётных і артылерыйскіх абстрэлаў. У сховішчах было шмат прадуктаў: мясныя і рыбныя кансервы, хлеб, розныя канцэнтраты і нават віно і каньяк. На вышыні было некалькі буйнакаліберных кулямётаў, аўтаматычных супрацьтанкавых гармат, шмат фаўстпатронаў і ручных гранат. У палон было захоплена пятнаццаць нямецкіх салдат, і ў траншэях — некалькі забітых. Вышыня была злучана з перадавой лініяй абароннага комплексу на падступах да Вены глыбокімі траншэямі, магчыма, па іх частка абаронцаў перабралася на лінію абароны.

Пасля нядоўгага перапынку было загадана пачаць штурм першай лініі нямецкай абароны на падступах да Вены. 6 красавіка прабіліся на ўскраіну Вены. Кожны квартал, кожную вуліцу даводзілася браць штурмам. Ускраінныя вуліцы Вены былі замінраваныя, на перакрывацтвах, у падвалах былі абсталяваныя байніцы з аўтаматычнымі

гарматамі буйнакалібернымі кулямётамі для абстрэлу танкаў. У падвалах — склады фаўстпатронаў. Падчас баёў мы заўважалі дзе-нідзе на вуліцах падбітыя савецкія танкі і целы танкістаў. Баі былі зацятыя. Часам шматпавярховыя дамы нашы салдаты штурмавалі па некалькі гадзін, а то і цэлыя суткі. Нямецкія салдаты, заняўшы апошнія паверхі, закідвалі лесвіцы гранатамі, не даючы магчымасці падняцца вышэй. Часам мы выкарыстоўвалі нямецкіх палонных у якасці парламенцэраў, але часта парламенцэры заставаліся са сваімі ў аблозе. Былі выпадкі, калі асаджаныя немцы проста падрывалі апошнія паверхі і гінулі там.

Нямецкія салдаты групамі стваралі пункты супраціву, усталяваўшы агнявыя кропкі ў разбураных амерыканскай авіяцыяй кварталах, і нечакана абстрэльвалі савецкія танкі. Трэба сказаць, што зруйнаваныя амерыканцамі кварталы Вены — гэта вынік свядомага варварства нашых саюзнікаў. Як вядома, у Вене не было ваенных аб'ектаў, ні фабрык, ні заводаў, якія б выраблялі ваенную прадукцыю, руйнаваць горад не мела сэнсу.

Горад быў бязлюдны, толькі часам сустракаліся польскія дзяўчаты, якія былі прымусова вывезены немцамі і служылі ў заможных сем'ях у Вене. Гаспадары пакінулі іх у Вене для аховы хатняй маёмасці.

Страляніна не сціхала ні ўдзень, ні ўночы. Немцы ноччу абстрэльвалі з мінамётаў кварталы, занятыя савецкімі войскамі. Часам немцы спрабавалі контратакаваць, але гэта не прыносіла поспеху, толькі залішнія страты. Часам даляталі і нямецкія самалёты, якія скідалі бомбы.

Адна цікавая дэталі: падчас венскіх баёў я не сустракаў ніводнага савецкага афіцэра ў званні вышэй за малодшага лейтэнанта. Праўда, у занятых нашымі войскамі кварталах часта з'яўляўся контрразведчык са СМЕРШа, але хутка знікаў. На ягоных пагонах красаваліся зорачкі старшага лейтэнанта. Відаць, «вочы і вушы гасударавы» не забывалі пра сваю чуйнасць.

У Вене я шмат пабачыў гістарычных помнікаў сусветнай культуры, магілы выбітных аўстрыйскіх кампазітараў і шмат чаго, што чаравала сваёю прыгажосцю.

Баі ў Вене працягваліся больш за тыдзень, і толькі 13 красавіка 1945 г. савецкія войскі поўнасьцю авалодалі сталіцай Аўстрыі. Праз некаторы час удзельнікі штурму Вены былі ўзнагароджаны медалём «За взятие Вены», які я атрымаў толькі 27 ліпеня 1946 г., ужо ў ляхавіцкім ваенкамаце.

Пасля канчатковага авалодання Венай мы на некаторы час абаснаваліся на адпачынак на ўскраіне Вены, затым з баямі рушылі на захад.

23 красавіка, пасля абеду, наш першы ўзвод аўтаматчыкаў нечакана пастроілі і адвялі на склад зброі. Там выдалі па дзве гранаты-лімонкі, па дзве Ф-1 і па супрацьтанкавай гранаце. Потым прывялі на месца распалажэння, загадалі здаць усе дакументы. Камандзір узвода дэтальёва правярэў нашыя кішэні. Усё адбывалася без ніякіх тлумачэнняў. Пад вечар выдалі сухі паёк і да нашага ўзвода далучылі два баявыя разлікі ПТР (чатыры чалавекі), два разлікі станкавых кулямётаў Гурынова (чатыры чалавекі) і двух сапёраў. Уся групойка налічвала сорок чалавек. Групойку ўзначаліў камандзір нашай роты аўтаматчыкаў, яго намеснікам быў камандзір нашага ўзвода Спірын. Вечарам адвялі на бераг Дуная, дзе стаялі два ваенныя катэры. Пагрузілі на іх і адправілі на супрацьлеглы бераг. Рака абстрэльвалася нямецкімі мінамётамі. Ноч была месячная, а выгрузілі нас у рэдкалессі. Камандзір роты прапанаваў каму-небудзь з групы пайсці ў разведку, ахвотнікаў не было. Тады папрасіўся я. Камандзір роты прапанаваў мне падабраць яшчэ двух аўтаматчыкаў. Ішлі мы рэдкалессем, нарэшце яно скончылася, і пачаўся поплаў. Прайшлі некалькі сот метраў і пачулі гул матораў на шашы. Наблізіліся і ўбачылі, як рухалася на захад нямецкая тэхніка — танкі, танкеткі, цягачы з гарматамі, грузавікі з салдатамі. Дарэчы, як паведамлялі нямецкія ваеннапалонныя, быў загад нямецкага камандавання ваенную тэхніку і жывую сілу накіроўваць на захад і здавацца амерыканцам без бою. Вярнуўшыся з разведкі, мы далажылі камандзіру роты аб тым, што бачылі. На досвітку камандзір роты без ніякіх тлумачэнняў развярнуў дэсантнікаў у баявую шарэнгу і павёў наперад

па рэдкалессі. Рэдкалессе скончылася, і мы апынуліся на поплаве. Падышлі да насыпу шашовай дарогі. Толькі ўзняліся на дарожнае палатно, як раптам пачулі стрэлы з буйнакаліберных кулямётаў — пару дэсантнікаў былі забітыя напавал. Далей пачалі паўзці па насыпе і каціцца кулём праз дарогу. Па-за дарогай кароткімі перабежкамі рухаліся да групкі хутароў, абсаджаных садамі і ахоўнымі дрэвамі. На ўскрайку камандзір роты загадаў акапацца: насыпаць перад сабою брустверы і чакаць. Чакаць прыйшлося нядоўга: на захадзе з'явіліся чатыры нямецкія танкеткі, а за танкеткамі — аўтаматчыкі. Крыху наблізіўшыся, танкеткі адкрылі страляніну з буйнакаліберных кулямётаў. ПТРы былі падбітыя, а ПТРаўцы забітыя. Танкеткі і аўтаматчыкі рухаліся наперад, паліваючы ўсё шквальным агнём. Камандзір нашага аддзялення паспрабаваў падняцца ва ўвесь рост і быў скошаны кулямётнай чаргой. Я падпоўз і ўбачыў, як чырвоная пена цякла з рота... Засакаталі нашы «гурыновы» і тут жа былі падбіты нямецкімі танкеткамі. Да кулямётна-аўтаматных чэргаў далучыўся і мінамётны абстрэл: міны рваліся перад нашымі пазіцыямі і непасрэдна на нашых пазіцыях. Быў падбіты разлік радыстаў. Пачалася паніка: дэсантнікі пакідалі свае брустверы і хаатычна адступалі непасрэдна пад выбухамі мін. Праз кіламетр «драпмаршу» я апынуўся на пазіцыях савецкай артылерыйскай часці. Яны, як пазней распаўядалі, не маглі ўцяміць, што страляніна адбываецца ў іх наперадзе. Тым часам танкеткі набліжаліся. Саракапяткі адкрылі агонь па танкетках прамой наводкай. Танкеткай была падбіта гармата артылерыстаў. Неўзабаве запалалі агнём дзве танкеткі. Потым артылерысты адкрылі агонь па аўтаматчыках карцеччу. Дзве танкеткі, якія засталіся, павярнулі назад. Усю ноч на полі бою былі чуваць крыкі і енкі параненых немцаў і нашых дэсантнікаў...

Толькі праз два дні камандзір роты аўтаматчыкаў сабраў недабітых дэсантнікаў, якіх адправілі на катэрах на другі бераг Дуная, у распалажэнне роты аўтаматчыкаў, дзе іх ужо і не чакалі... З сарака дэсантнікаў вярнуліся толькі чатырнаццаць, сярод якіх было некалькі лёгка параненых.

Гэта была самая цяжкая параза, якую я бачыў на франтах вайны. Гэта добра паказала, як камандаванне Савецкай Арміі не лічылася з жыццём радавых салдат. Дэсант пакінуў у маім жыцці нясцерпны жах і боль за палеглых па віне няздатнага камандавання...

Пасля няўдалага дэсанта наш узвод адпачываў некалькі дзён. За гэты час узвод папоўніўся навабранцамі розных узростаў. У канцы красавіка і ў пачатку мая войскі Першага Механізаванага корпуса, у тым ліку і наша аўтаматная рота, штурмавалі пазіцыі нямецкай абароны на подступах да горада Лінца, а затым вялі жорсткія вулічныя баі ў самім Лінцы. Пасля заняцця Лінца наша рота дыслакавалася на заходняй ускраіне горада. Пад вечар 8 мая наша рота была пераведзена на павышаную баявую гатоўнасць: чакалі зверху загаду на выкананне наступнага баявога задання. Апоўначы прыйшоў загад адмяніць поўную баявую гатоўнасць.

9 мая раніцою ў распалажэнні вайсковых часцей далацела радасная вестка: «Перамога!» Нямецчына капітулявала! Мы павыбігалі на двор і пачалі разраджаць дыскі сваіх аўтаматаў. Колькі было радасці, шчырых абдымкаў, веселасці — немагчыма апісаць. У абед адбыўся мітынг, на якім выступілі камандзіры ўзводаў, роты. Быў арганізаваны святочны абед: накрытыя сталы, на якіх з'явілася багатая закуска і па бутэльцы шампанскага на двух чалавек. Веселіліся аж да позняй ночы.

Праз некалькі дзён нас перавезлі ў горад Нойкірхен, дзе мы два тыдні дэмантавалі і ладавалі ў драўляныя скрыні розныя механізмы з фабрык і заводаў, грузілі на чыгуначныя платформы і адпраўлялі на ўсход.

Гэтую частку сваіх успамінаў я пісаў, карыстаючыся дзённікавымі нататкамі, якія вёў з дня вызвалення Ляхавіцкага раёна аж да Дня Перамогі.

З Нойкірхена наш першы Механізаваны Корпус пагрузілі на чыгуначны транспарт і адвезлі ў Малдавію, на станцыю Бельцы, дзе мы распалажыліся на ўскрайку горада ў палатачным гарадку. У пачатку восені нас адправілі эшалонамі на Каўказ, мы пасяліліся на ўскрайку горада

да Таўрыз (Тэбрыс) у былых англійскіх казармах, дзе амаль месяц грузілі зброю і боепрыпасы са складоў, падрыхтаваных немцамі, на платформы і адпраўлялі ў Кітай Мао Цзэдуну, які змагаўся супраць Чан Кайшы. У пачатку чэрвеня вярнуліся зноў у Тбілісі.

У Тбілісі я знаходзіўся ў распараджэнні зампаліта батальёна ў якасці загадчыка ленпакоя: маляваў плакаты, дыяграмы з лічбамі новаспечанага пяцігадовага плана. На конкурсе-аглядзе наш ленпакой заняў першае месца па дывізіі, а зампаліт атрымаў ладную грашовую прэмію.

У сярэдзіне чэрвеня 1946 г. нам абвясцілі загад Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР аб чарговай дэмабілізацыі. У лік дэмабілізаваных патрапляў і я. Зампаліт і камандзір батальёна ўгаворвалі мяне застацца на звыштэрміновую службу. Нават намалявалі мне будучую вайсковую кар'еру: мяне пашлюць на трохмесячныя курсы, там прысвояць званне малодшага лейтэнанта, і я вярнуся ў батальён у якасці камсорга. Затым праз пэўны час мяне прымаюць у партыю і пасылаюць у партшколу, адкуль я вярнуся ўжо ў якасці паліткамисара. Я катэгарычна адмовіўся ад прапановы. Такім чынам, паліткамисар з мяне не адбыўся: лёс падрыхтаваў мне іншыя шляхі-дарогі. Нават у апошні дзень майго ад'езду камандзір сказаў, што за мной захаваюць месца на два месяцы, на працягу якіх я змагу вярнуцца. Я ніколі-ніколучкі не шкадаваў, што не абраў у сваім жыцці кар'еру паліткамисара Савецкай Арміі.

Красавік 2002 г.

ЧАСТКА ПЯТАЯ

ВЯРТАННЕ БАЛЬШАВІКОЎ У АСОБНА ЎЗЯТЫ ЛЯХАВІЦКІ РАЁН

*Мы любім вас усіх,
І вашыя заслугі
Не сцёрліся з худых плячэй
Слядамі пугі...
Святыя вы для нас,
Вялікія над усімі.*

Трывожныя чэрвеньскія дні на схіле месяца. Вяскоўцы нібы ў трансe. На іх трывожных тварах не бачна радасці. Яны не маглі прадбачыць, які лёс чакае іх, ці застанеца цэлым іх жылло, ці абмінуць іхнюю вёску, адыходзячы, недабітыя фашысты. А тым часам далёка на ўсходзе назіраліся адбіткі полымя пажараў, адтуль даносіліся выбухі ад узрываў снарадаў. Немцы адступалі наваколлем: па Брэст-Маскоўскай шашы і на Пагарэльцы. Толькі сапёрныя часці немцаў узрывалі чыгуначнае палатно на трасе Баранавічы — Слуцк і мініравалі чыгунку і бункеры. Часткі металу даляталі амаль да самай вёскі Зубелевічы. З-за Святыч немцы вялі абстрэл чыгункі, сапёры скончылі ўзрываць адцінак чыгункі ад Жарабковіч да Кавалёў. Потым усё сціхла. Нарэшце ў вёсцы з'явіліся «першыя ластаўкі» — разведчыкі на бронетранспарцёрах. Пры сустрэчы з «таварышамі» вяскоўцы не выказвалі падкрэсленага энтузіязму. Праз два дні вёску Зубелевічы запрудзіла савецкая пяхота, якая размясцілася па вясковых падворках і пачала капаць на агародах сховішчы ад налёту варожай авіяцыі. А яшчэ праз дзень па тракце з Клецка на Ляхавічы пачала рухацца калона савецкіх танкаў. Апоўдні над калонай ад адцінку паміж Засценкам і Патапавічамі нечакана з'явіліся нямецкія самалёты на значнай вышыні, бо савецкія зеніткі адкрылі шквальны агонь па самалё-

тах. Бамбавозы скінулі чатыры бомбы, якія ўзарваліся на ўскрайку дарогі, не трапіўшы ў цэль.

На подступах да Ляхавіч адбылася збройная сутычка: нямецкія часці, што акапаліся за Ляхавічамі на паўночна-заходнім кірунку, нечакана адкрылі шквальны агонь па пяхоте, якая рухалася. Чэргі з буйнакаліберных кулямётаў спынілі рух пяхоты. Савецкія войскі панеслі вялікія страты. Тым часам, падазраючы, што карэкціроўка абстрэлу вядзецца з вежаў каталіцкага касцёла і праваслаўнай царквы, артылерыйскім абстрэлам збілі вежы з гэтых малельняў. Баі адбываліся і ў мястэчку Ляхавічы.

Афіцыйна лічыцца, што Ляхавіцкі раён быў вызвалены 6 ліпеня 1944 г. Пасля вызвалення мястэчка Ляхавічы і тэрыторыі раёна ад фашыстаў з усходу на вайсковых легкавіках і на палутарках пацягнулася савецка-партыйная наменклатура. З нямецкай акуратнасцю і амерыканскай дзелавітасцю аднаўлялася бальшавіцкая раённая адміністрацыя. Да дзяльбы ўлады далучыліся і чыны партызанскай брыгады № 19, якая запрудзіла мястэчка Ляхавічы. Хуткім часам апарат раённай адміністрацыі быў сфармаваны. У першую чаргу былі адноўлены карныя органы — НКДБ, міліцыя, пракуратура, суд, а таксама ваенкамаат. Паспешліва былі адноўлены адміністрацыйныя цэнтры сельсаветаў. Старшынёй Падлескага сельсавета стаў нехта Повараў, расеец па нацыянальнасці, «восточник». Дарэчы, старшынямі сельсаветаў прызначаліся толькі «восточники», мясцовым жыхарам быць старшынямі сельсаветаў бальшавікі не дазвалялі, бо яны знаходзіліся пэўны час на акупаваных тэрыторыях. Значым, што доўгі час існавала ганебная графа ў розных анкетах з пытаннем: «Ці пражываў на акупаванай тэрыторыі?» — і згодна з сакрэтным загадам беларусам, якія знаходзіліся на акупаваных тэрыторыях, забаранялася займаць пэўныя пасады ў цывільнай бальшавіцкай адміністрацыі. Такіх людзей бальшавікі лічылі непаўнаважаснымі.

Набліжаўся час жніва, «вызваліцелі» шчыра паклапаціліся пра вяскоўцаў, і, каб часам зерне, намалочанае імі, не згінула ў засеках, на дапамогу хлебаробам прыйшла «родная»

савецкая ўлада, якая стварыла гэтак званы «Уполмінзаг», які вырашыў праблему з зернем, мясам і малаком на вёсцы. Упаўнаважаным новаспечанай установы быў прызначаны Мікалай Іванавіч Засмужан, былы начальнік контрразведкі партызанскай брыгады № 19. Былы контрразведчык добра засвоіў, што поспех любой справы залежыць ад своечасовага выкрыцця задумаў варожых элементаў. Каб, скажам, вяскоўцы не хітрылі з намалотамі і наяўнасцю ворыўнай зямлі, упаўнаважаны даў загад старшынiam сельсаветаў у спіслы тэрмін скласці спісы сялянскіх гаспадарак у сельсаветах з дакладнай наяўнасцю зямельных надзелаў і колькасцю хатняй жывёлы. Калі пачалося жніво, быў вылучаны лозунг: «Першыя намалоты — дзяржаве!» І пацягнуліся «чырвоныя абозы» «добрахвотных» здатчыкаў зерня дзяржаве. Пра «перадавікоў-патрыётаў» пісала раённая газета, іх прыводзілі ў прыклад іншым. Раённыя ўпаўнаважаныя «падахвочвалі» «лянівых», якія ўхіляліся ад здачы збожжа, рознымі распрацаванымі метадамі савецкай сістэмы. На станцыі Рэйтанава, дзе знаходзіўся прыёмны пункт, тоўпіліся сотні фурманак, якія чакалі сваёй чаргі, каб здаць зерне. Прыём праводзіўся і ноччу.

Хуткім часам вяскоўцы атрымалі пісулькі, у якіх значылася, колькі той ці іншай гаспадарцы трэба здаць дзяржаве мяса і малака. Усё гэта пазначалася мудрагелістым словам «кантынгент», ад згадвання якога ў вяскоўцаў дыбам становіліся валасы на галаве і цямнела ў вачох. Вяскоўцы чухалі патыліцы і не маглі сцяміць, адкуль усё гэта ім узяць. Папярэднія акупанты падчыпчалі сялянскія хлявы ад цялятак ды парсюкоў, а па начох «народныя мсціўцы» падбіралі, што засталася. Для збору малака ў вёсках былі створаны малаказборачныя пункты, а малаказборшчыкі прызначаліся старшынiam сельсаветаў.

У дапамогу старшынiam дзеля выканання пэўных абавязкаў у вёсках былі падабраныя гэтак званыя ўпаўнаважаныя. Падбор упаўнаважаных праводзіўся пры актыўным удзеле гэбістаў. Дарэчы, у той час гэбісты праводзілі вярбоўку «сексотаў» па вёсках раёна. Вясковыя ўпаўнаважаныя, атрымаўшы неабмежаваную ўладу, ча-

сам сталі ёю злоўжываць пры выкананні сваіх абавязкаў, вымагаючы хабар натурай — самагонам ды салам. Райкам КПБ таксама прызначыў сваіх раённых упаўнаважаных пры кожным сельсавеце. Калі прыязджалі ў вёску раённыя ўпаўнаважаныя, вясковыя ўпаўнаважаныя імкнуліся ўсялякімі спосабамі ім дагадзіць і, вядома, пачаставаць, не ў сваім доме, а вялі іх да «броваршчыкаў». Зразумела, самагонныя бровары не былі зліквідаваны пасля вяртання бальшавікоў, а спраўна працавалі і далей. З прыходам бальшавікоў у вёсках пачаў квітнець хабар. Патрэбна была вяскоўцу якая-небудзь даведка — давай хабар у выглядзе самагону ды сала. Шматлікія вясковыя дзецюкі, каб ухіліцца ад позвы ў армію і не патрапіць на фронт, вымушаны былі шукаць уплывовых асоб, якія забяспечвалі ім «бронь» у выглядзе працоўнага месца ў раёне. Шматлікія «здзелкі» з хабарам у вёсках адбываліся пры пасярэдніцтве вясковых упаўнаважаных. У вёсках Зубелевічы і Засценкі сярод упаўнаважаных былі два хабарнікі, якія праславіліся як п'яніцы. Іх «працоўны» дзень пачынаўся з наведвання бровара, а затым абыходам «кропак», дзе можна было атрымаць «спірытусовую падзарадку». Засцяпковы ўпаўнаважаны дасягнуў найвышэйшага майстэрства ў вымаганні хабару. Ягонныя выдумкі былі настолькі вытанчаныя, што ніхто з ім не мог канкураваць у гэтай справе.

Восенню 1944 г. пры сельсаветах былі створаны групы «істребительного батальона». Вяскоўцы называлі іх па-свойму — «ястрабкі». Групамі «ястрабкоў» кіравалі ўчастковыя ўпаўнаважаныя пры сельсаветах. Ястрабкі і ўдзень, і ноччу з аўтаматамі ахоўвалі будынкі сельсаветаў. У абавязак «ястрабкоў» уваходзіла і вылоўліванне дэзерціраў. А паколькі па вёсках дэзерціраў не было, бо прызыўнікі разумелі, што ад бальшавікоў не схавацца нават пад зямлёю, — «сексоты» вынохвалі, а «ястрабкі» знаходзілі ўдзень сабе іншы занятак — бавілі час са спіртнымі напоймі. На пасады «ястрабкоў» уладкоўваліся прызыўнікі 1926–1927 гг. нараджэння па «блаце», каб пазбегнуць вайскавай службы. Яны не нюхалі пораху, не чулі свісту куляў, мелодый аскепкаў мін, снарадаў і бомбаў, але атрымлівалі

пасведчанні, якія прыраўноўвалі іх да ўдзельнікаў вайны ды давалі права на льготы.

Супрацоўнікі НКДБ ліхаманкава праводзілі вярбоўку «сексотаў» у працоўных калектывах і ў раённых установах, якія размяшчаліся ў райцэнтры. Сексоты дастаўлялі інфармацыю вярбоўшчыкам пра палітычны і маральны клімат у калектывах, пра што гутараць супрацоўнікі. Оперупаўнаважаныя складалі рапарты, здавалі іх начальнікам раённага ўпраўлення НКГДБ, а той адсылаў у абласное ўпраўленне ў Баранавічы.

Раённыя энкадэбісты пакуль не чапалі дробных мясцовых калабарантаў, відаць, збіралі неабходныя матэрыялы пра іх дзейнасць, каб, ужо маючы дастаткова фактаў, падтасаваць іх пад адпаведны кодэкс крымінальных законаў, якія прадбачылі «чвэртку стагоддзя» на нарыхтоўках у тайзе або ў сібірскіх рудніках.

Адноўлены райкам КПБ узначаліў былы сакратар падпольнага Ляхавіцкага райкама Сцяпан Дзесюкевіч. Адрозны быў створаны раённы штаб камуністаў, які складаўся выключна з прышэльцаў з усходу. Райкам КПБ хутка сфармаваў раённы выканаўчы камітэт з рознымі аддзеламі. Буйныя кавалкі «ўладнага пірага» дасталіся расейскай навалачы, якая прыцягнулася з усходу, а толькі акрайчыкі дасталіся кіраўнікам брыгады № 19. Варта адзначыць, што мястэчка Ляхавічы было запруджана «народнымі мсціўцамі», якія так і стараліся ўладкавацца ва ўладных структурах. Праўда, крыху пазней маладзейшых «народных мсціўцаў» мабілізавалі ў дзеючую савецкую армію. Пасада раённага суддзі дасталася Алене Пацукевіч, былой фэльдчарыцы партызанскага атрада імя Лазо з сярэдняй медыцынскай адукацыяй. Як бачым, выснова правадыра кастрычніцкага перавароту, што кожная кухарка можа кіраваць дзяржавай, была ўзведзена балышавікамі ў ранг дзяржаўнай палітыкі і дзейнічала бездакорна аж да распаду «гіганта на гліняных нагах». Муж Алены Пацукевіч, былы камандзір атрада імя Лазо Васіль Каравы, усталяваўся ў апарате райвыканкама, а камандзір узвода Абрадаў, расеец па нацыянальнасці, заняў пасаду намесніка старшыні райвыканкама. Абрадаў

хутка разгарнуў камерцыйную дзейнасць, якая заключалася ў выдачы фіктыўных «даведак» некаторым «калабарантам», якія быццам бы былі «партызанскімі сувязнымі», вядома, за салідны хабар. Пазней некаторыя новаспечаныя «партызанскія сувязныя» былі арыштаваны, а Абрадаў нечакана знік з раёна.

Быў адноўлены былы райкам камсамола, сакратаром якога стаў былы сакратар падпольнага райкама камсамола Адам Захаравіч Ерашаў. Апарат райкама камсамола ўкамплектаваўся выключна «восточнікамі». Райкам камсамола пачаў неадкладна ствараць ва ўстановах райцэнтра камсамольскія пярвічкі, якія складаліся толькі з усходніх прышэльцаў. Вясною 1945 г. ў камсамол пачалі прымаць і месцачковую моладзь пасля дэталёвай праверкі органамі НКДБ. Аднак у 1945 г. ў Ляхавіцкім раёне не было ніводнай камсамольскай пярвічкі ў вёсках раёна.

Райкам КПБ заўчасна паклапаціўся аб аднаўленні школ у раёне. Гэтаму паспрыяла сакрэтная нарада, якая была праведзена падпольным райкамам КПБ у траўні 1944 г. На нарадзе прысутнічаў прадстаўнік ЦК КПБ, былі створаны спісы пачатковых і сямігадовых школ у вёсках Ляхавіцкага раёна, зацверджаны кіраўнікі школ і настаўнікі. На нарадзе было вырашана не чапаць «настаўнікаў-калабарантаў», толькі летам 1945 г. правесці люстрацыю настаўніцкіх кадраў на іх палітычную і прафесійную прыдатнасць. Ужо ў верасні 1944 г. ва ўсіх вёсках раёна пачалі працаваць пачатковыя школы, а ў Падлессі, Святыгчах, Дараве, Альхоўцах, Мядзведзічах, Крывошыне, Ліпску, Востраве — сямігодкі. Пачала працаваць Ляхавіцкая сярэдняя школа, пры якой была створана вячэрняя сярэдняя школа для рабочай моладзі. Дарэчы, пра сакрэтную нараду распавядаў мне былы старшыня гаспадарчай роты атрада імя Лазо Ісак Зелікавіч Бярковіч, калі працаваў у ляхавіцкай раёнцы, папярэдзіўшы, што гэтая размова строга канфідэнцыйная. На нарадзе быў прызначаны загадчыкам аддзела народнай адукацыі партызан Нікановіч, а Бярковіч — інспектарам, бо да вайны ён скончыў настаўніцкі інстытут.

Восенню 1944 г. ў мястэчку Ляхавічы пачаў працаваць радыёвузел. Радыёвяшчанне вялося толькі ў мястэчку Ляхавічы. На плошчы перад райкамам быў усталяваны дынамік. Вяшчанне вялося толькі па-беларуску. Рэдактарам радыёвяшчання быў прызначаны Вікенці Ільіч Бурло. Бурло скрозь размаўляў толькі па-беларуску. У Ляхавічах яго называлі «хадзячай энцыклапедыяй». Па характары гэта быў чалавек сціплы, спагадлівы, дабрадушны. У Бурло была феноменальная памяць. Цяжка было ўявіць Бурло з аўтаматам у руках у якасці «народнага мсціўцы» партызанскага атрада імя Лазо. Вясною і летам Бурло хадзіў у белай кашулі, вышыванай беларускім нацыянальным арнамантам, падпярэзаны «случкім поясам». Аднак у паводзінах Бурло часам адзначаліся нейкія дзівацтвы, таму з яго пакеплівала раённае кіраўніцтва. Пазней Бурло скончыў Мінскі дзяржуніверсітэт (завочна), з'ехаў з раёна і быў прызначаны дырэктарам сямігодкі ў адным з раёнаў Беларусі.

У жніўні 1944 г. ў раёне пачала выходзіць ужо легальная раённая газета «Савецкі патрыёт». Рэдактарам раёнкі быў прызначаны Аляксандр Фядотавіч Астапаў, былы начальнік штаба партызанскай брыгады № 19 і адначасова рэдактар падпольнай раёнкі.

Ужо ў снежні 1944 г. родная савецкая ўлада накінула на вясцоўцаў яшчэ адно ярмо: абавязковыя лесанарыхтоўкі і лесавывазкі. Гэтае ярмо вясцоўцы насілі на сабе ажно да 1948 г., калі пачалася суцэльная калектывізацыя. Вясцоўцы згодна з гэтым прымусовым дэкрэтам атрымлівалі канкрэтнае пісьмовае заданне: кожны падворак павінен нарыхтаваць дзесяць кубаметраў драўніны і вывезці пятнаццаць. Затым драўніну тралявалі на станцыю Рэйтанава, там пагружалі на вагоны і адвозілі ў Данбас на шахты. «Вываліцелі» стараліся як мага больш вывезці прыродных рэсурсаў з Заходняй Беларусі. Заможным вясцоўцам даводзілі падвышаныя планы: 20–30 кубаметраў лесавывазкі. Назіраліся розныя махінацыі падкупу, у выніку чаго буйна квітнеў хабар, у якім былі замешаныя леснікі, якія пры замерцы драўніны завьшчалі яе кубатуру асобным грамадзянам, за што атрымлівалі хабар.

У раёне «Упалмінзагам» былі нацыяналізаваны ўсе прыватныя ветракі, а іх ранейшыя ўладальнікі сталі дзяржаўнымі работнікамі «Упалмінзагу», якія выдзялялі пэўны працэнт ад колькасці памолу, што плацілі грашмыма. Над млынарамі была пастаўлена плойма правяраючых, якія пільна сачылі, каб часам млынары не схітрылі перад дяржавай. А калі заўважалі ў млынара парушэнні, жорстка каралі. Так, напрыклад, млынарка ветрака ў вёсцы Зубелевічы Марыя Шклянік была асуджана на тры гады пазбаўлення волі з высылкай у Кемераўскую вобласць.

Ужо ў жніўні 1944 г. ў мястэчку Ляхавічы быў адкрыты гарадскі клуб, а пры клубе створаны дзяржаўны аркестр. Кожную суботу і нядзелю вечарамі ладзіліся для местачкоўцаў і вайскоўцаў танцы. Аркестрам кіраваў нехта Венгер, які віртуозна граў на некалькіх музычных інструментах. Аркестр ужываў не толькі смычковыя музычныя інструменты, але і духавыя. Калектыў карыстаўся аўтарытэтам не толькі ў местачкоўцаў, але і ў моладзі навакольных вёсак, якая запрашала музыкаў на розныя вечарыны. На сцэне ляхавіцкага клуба часта выступалі армейскія артысты. Госцем у ляхавіцкім клубе была і славуная народная артыстка Лідзія Русланава, якая сваімі народнымі песнямі зачаравала местачкоўцаў. Ляхавіцкі гарадскі клуб размяшчаўся ў будынку сучаснай ляхавіцкай музычнай школы. Пры клубе была створана і раённая бібліятэка, якую карысталіся не толькі местачкоўцы, але і жыхары навакольных вёсак.

У райцэнтры дзеля аховы грамадскага парадку, акрамя міліцыі, кватараваўся і вайсковы гарнізон, які складаўся з двух узводаў НКДБ. Вядома, наяўнасць вайсковага кантынгенту ў мястэчку ў той час была жывасна неабходнай. У лясх хаваліся банды былых паліцыянтаў, якія ноччу рабілі рэйды ў вёскі для здабычы сабе харчоў, а таксама падчышчалі вясковыя крамы. Нярэдка бандыты наведваліся ў сельсавецкія ўстановы, дзе знішчалі службовыя дакументы, часам такія «візіты» адбываліся ўдзень, але ўпаўнаважаныя сельсавецкія ўчастковыя са сваімі «ястрабамі» не аказвалі супраціву бандытам, а тыя, на знак

удзячнасці, даравалі ім жыццё і нават не пазбаўлялі іх зброі, каб тыя не патрапілі пад трыбунал за самаахвотную здачу зброі ворагу. Часам «начныя прышэльцы» ладзілі ў вёсках самасуд над савецкімі ўпаўнаважанымі. Такого «гонару» быў удастоены ўпаўнаважаны з вёскі Зубелевічы Мікалай Мацвеевіч Касцюк, які атрымаў салідную колькасць штурханцоў прыкладамі карабінаў. Як хутка высветлілася, прышэльцамі аказаліся ўзброеныя засцяпкоўцы. Аднак ніхто не адважыўся паведаміць у міліцыю або НКДБ, баючыся помсты, а то і крывавай расправы, бо міліцыя і два гэбісцкія ўзводы не ў стане былі арганізаваць надзейную ахову вясковых ўпаўнаважаных.

Былі выпадкі, калі начныя банды ствараліся не па палітычных матывах, а з прагі да нажывы любым чынам. Такая банда была створана з жыхароў вёсак Пранчакі, Станчыкі, Ведзьма, Навасёлкі. Як распавёў мне ў строгай сакрэтнасці, падвыпіўшы, гаспадар дома ў Каранёўшчыне, дзе я кватараваў, калі працаваў у Пранчакоўскай школе, Іван Іванавіч Гародка, ён пазнаў сярод «начных наведвальнікаў» аднаго пранчакоўца, калі той «ачышчаў» кубелец з салам. Ягоньня прыкметы Іван Іванавіч добра запамніў: сінія мультановыя порткі з напускам і армейскія чаравікі, якіх ніхто больш не насіў у Пранчаках. «Візіцёр» быў у самаробнай масцы з панчохі. Ён быў раней дэмабілізаваны з Савецкай Арміі па інваліднасці. Дарэчы, у той час ён быў камсамольцам, «шчырым патрыётам», пазней камсамольскім работнікам, а затым — сельсавецкім. Некаторыя людзі ведалі канкрэтных «начных візіцёраў», толькі не даносілі ў адпаведныя органы, баючыся помсты і крывавай расправы. Такім чынам, «начныя візіцёры», якія дзейнічалі ў Навасёлкаўскім сельсавеце, не былі раскрыты і засталіся назаўсёды «тайнымі візіцёрамі», аб якіх сёння ніхто і не ўспамінае.

Стыхійная начная рабаўнічая банда, якая рабіла начныя наскокі на заможных вяскоўцаў у раёне вёсак Перахрэсце, Шчаснавічы, Пашкоўцы, была сфармавана з псеўдапартызан, а таксама з «сувязных» партызанскага атрада імя Лазо з вёсак Перахрэсце і Шчаснавічы.

Некаторыя з іх удзень неслі службу ў ляхавіцкай міліцыі, а ноччу з іншымі вясковымі рабаўнікамі падчышчалі харчы і маёмасць сваіх аднавяскоўцаў. Пазней былыя «народныя мсціўцы» з Перахрэсця і Шчаснавіч былі арыштаваны, а на іх кватэрах знайшлі рэчавыя доказы ў выглядзе нарабаванага добра. Перахрэсцкія і Шчаснавіцкія «начныя візіцёры» былі вельмі небяспечныя, бо ў іх быў пэўны вопыт «начнога рэквізіту», якім яны карысталіся падчас партызанкі, калі яны пад выглядам партызан рабавалі вяскоўцаў і забіралі ў іх рэчы, якія былі зусім непатрэбныя для партызанскай барацьбы. На закрытым судовым паседжанні ў Баранавічах былых «народных мсціўцаў» судзілі і з улікам іх колішніх «заслугаў» далі па «дзесятцы».

Узімку 1944 г. пасля стараннай падрыхтоўкі, пры дапамозе сексотаў у раёне пачаліся масавыя арышты «калабаранцкай драбязы». Былі арыштаваны вясковыя солтысы, а таксама вяскоўцы, якія ляляльна адносіліся да акупацыйных уладаў і мелі нейкія стасункі добразычлівасці з гэтымі ўладамі. Арышты адбыліся ў мястэчку Ляхавічы. Арыштаваных змясцілі ў будынак сучаснай музычнай школы на першым і другім паверхах. Былі арыштаваны местачковыя дзяўчаты, сярод якіх былі супрацоўніцы цывільнай местачковай адміністрацыі, а таксама актывісткі СБМ (Саюз Беларускай Моладзі). Дзяўчат змясцілі на другім паверсе сучаснага будынка, дзе знаходзілася раённая міліцыя. 14 снежня 1944 г. быў арыштаваны і былы афіцэр інфармацыі роты БКА (Беларуская краёвая абарона), якая размяшчалася ў вёсцы Зубелевічы, Казімір Іванавіч Лопух. Ён і распавёў мне пра свой арышт і лёсы арыштаваных. Казімір Іванавіч перад прыходам «таварышаў» не падаўся на Захад, бо не адчуваў за сабою ніякіх злачынстваў. Пасля прыходу бальшавікоў, калі пачаліся прызывы ў раёне ў Савецкую Армію, Казімір Іванавіч з'явіўся ў ваенкамат. У ваенкамаце, даведаўшыся, што Лопух да вайны працаваў настаўнікам, сказалі, што ён патрэбны для працы ў школе, і далі яму «бронь». З верасня 1944 г. Казімір Іванавіч працаваў настаўнікам пачатковых класаў у Пранчакоўскай школе. Але 14 снежня 1944 г. гэбісты нечакана арыштавалі Лопуха

проста на ўроку і даставілі яго ў Ляхавічы, памясціўшы разам з раней арыштаванымі, якія знаходзіліся ў будынку сучаснай музычнай школы. Згодна з аповядам Казіміра Іванавіча, арыштаваных было больш за дзвесце. Яны ляжалі на падлозе ўшчыльную. Пасля фармальнай праверкі праз некаторы час арыштаваных адправілі на машынах у Баранавічы. Падчас ад'езду ў мястэчку Ляхавічы сабралася шмат народу, у асноўным сваякоў і родных арыштаваных. Жанчыны галосна плакалі і заламвалі рукі. У Баранавіцкай турме арыштаваных судзіла «тройка». Пасля судовага фарсу арыштаваных пагрузілі ў «цялятнікі» і адвезлі ў Оршу. Там размеркавалі па эшалонах і накіравалі на ўсход у розных напрамках. Групу, у якой знаходзіўся Лопух, адвезлі ў Краснаярскі край. Толькі там арыштаваным аб'явілі вынікі судовай расправы баранавіцкай «тройкі». Казімір Іванавіч атрымаў восем гадоў. Пакаранне адбываў на адным з заводаў у Краснаярску, дзе атрымаў прафесію слесара высокай кваліфікацыі. Пасля адбыцця тэрміну 26 чэрвеня 1952 г. быў вызвалены і вярнуўся дамоў. 6 чэрвеня 1991 г. быў рэабілітаваны Вярхоўным Судом БССР як незаконна асуджаны са скасаваннем усіх абвінавачванняў. Атрымаў пасведчанне «Удзельнік ВОВ». Узнагароджаны польскім медалём «За ўдзел у баях за абарону Айчыны». Узнагароджаны таксама медалём «50 год з Дня Перамогі», а таксама іншымі юбілейнымі медалямі. Зараз атрымлівае пенсію ўдзельніка ВОВ, польскі ўрад дасылае Лопуху як былому вайскоўцу Польскай арміі і ўдзельніку баёў з фашыстоўскімі захопнікамі па 100 даляраў у квартал.

Ляхавіцкі райкам КПБ з самага пачатку сваёй дзейнасці засяродзіў пільную ўвагу на аднаўленні сацыяльна-эканамічнай інфраструктуры ў раёне. Дзеля ўпарадкавання райцэнтра і гарадскога жыллёвага будаўніцтва была створана будаўнічая брыгада з жыхароў мястэчка і навакольных вёсак. Брыгаду ўзначаліў мой старэйшы брат Іван. Брыгада ў першую чаргу занялася расчысткай ад руінаў месцачковай плошчы. У хуткім часе плошча была вызвалена ад рэшткаў разбураных будынкаў, і быў закладзены сучасны гарадскі скверык, абсаджаны дрэвамі і дэкаратыўным кустоўем.

Адначасова брыгада рэмантавала напаўразбураныя дамы, даводзячы іх да стану нармальнага жылля.

Дзеля аднаўлення прамысловых прадпрыемстваў у мястэчку Ляхавічы быў створаны райбыткамбінат і адначасова адноўлены ягоныя галіновыя структуры на тэрыторыі раёна. Хутка была адноўлена служба сувязі, а на перыферыі былі адкрыты вясковыя аддзяленні сувязі. Для медычнага абслугоўвання насельніцтва раёна была адкрыта амбулаторыя з рознымі профілямі медычных паслуг, а таксама створана санэпідэстанцыя, супрацоўнікі якой сачылі за санітарна-гігіенічным станам у мястэчку Ляхавічы і ў вёсках раёна.

Трэба адзначыць, што за кароткі час шмат чаго было зроблена па аднаўленні зруйнаванага вайной.

Не драмала і служба дзяржаўнай бяспекі — дэбісты (не блытайце тэрмін «дэбісты» з тэрмінам «дэбілы») ... Амаль год займаліся органы НКДБ станам настаўніцкіх кадраў. Нарэшце, у выніку лустрацыі, якая адбылася пасля сканчэння вучэбнага года ў жніўні 1945 г., частка былых настаўнікаў у раёне была звольнена па прафесійнай неспрыдатнасці, а частка — па палітычных матывах у выніку сумневу ў лаяльнасці да савецкай улады. Некалькі былых загадчыкаў пачатковых школ пры нямецкай акупацыі судзілі «тройкі», якія часам прызначалі «гарантыю» ў чвэрць стагоддзя. Зрэшты, сакрэтны нагляд над былымі настаўнікамі, якія пры акупацыі сеялі «разумнае, добрае, вечнае», як дамоклаў меч, вісеў над іхнімі галавамі ажно да смерці Язэпкі Крывавага: іх пазбаўлялі розных узнагарод за поспехі на педагагічнай ніве, яны не маглі спадзявацца на кар'еру, прафесійнае падвышэнне, іх не лічылі паўнаважымі людзьмі, хаця прафесійныя якасці іх былі бездакорныя.

Вышэйвыкладзенае мною пісалася на аснове апавядаў і суразмоў са сведкамі і непасрэднымі ўдзельнікамі падзей, якія гарантавалі дакладнасць фактаў. Сустрэкаліся і факты, канфідэнцыйна здабытыя з «сакрэтных» матэрыялаў.

У ліпені 1946 г. я вярнуўся дадому, у сваю родную вёску Зубелевічы. З таго часу я сам сведка, а часам і актыўны

ўдзельнік падзей, што адбываліся ў маёй роднай вёсцы і ў Ляхавіцкім раёне. Вядома, пасля прыбыцця дамоў я павінен быў стаць на вайсковы ўлік у райваенкамаце. Наступны мой візіт быў у райкам камсамола. Тут адбыліся першыя сустрэчы з першым сакратаром райкама камсамола Адамам Захаравічам Ерашавым. Ён сустрэў мяне ветліва, і гэтая сустрэча запомнілася мне на ўсё жыццё. Дарэчы, наша сяброўства доўжылася аж да самай смерці Адама Захаравіча. Я вельмі ўдзячны яму за дзельныя па рады, за клопаты аб маім адукацыйным падвышэнні. Адам Захаравіч прапанаваў мне стварыць у вёсцы Зубелевічы пярвічную камсамольскую арганізацыю. Неўзабаве камсамольская пярвічка ў Зубелевічах была мною створана ў складзе шасці чалавек. Вядома, сакратаром пярвічкі камсамольцы абралі мяне. Хутка пярвічка вёскі Зубелевічы стала вядомай у раёне. Камсамольцы займаліся карыснымі справамі: ладзілі спектаклі, маладзёвыя вечарыны, якія праводзіліся ў будынку Зубелевіцкай пачатковай школы. Але загадчык школы часам адмаўляў у прадстаўленні будынка школы для маладзёвых вечарын. Тады камсамольцы знайшлі выйсце. У вёсцы Зубелевічы стаяў пусты будынак, які ў свой час быў ператвораны «стральцамі» роты БКА ў лазню. І вось аднойчы суботняй жнівеньскай ноччу камсамольцы ачысцілі будынак ад смецця, адрамантавалі падлогу, збудавалі сцэну, а вечарам у нядзелю паставілі спектакль. Такім чынам, камсамольцы стварылі вясковы клуб, у якім адбываліся розныя маладзёвыя мерапрыемствы. Вядома, кіраваць падрыхтоўкай спектаклей даводзілася мне асабіста. Часам ставілі платныя спектаклі, бо наймалі падчас спектакляў музыкаў, якім трэба было плаціць. У выніку платных спектакляў камсамольская арганізацыя атрымала фінансавыя сродкі, за якія набылі лямпава радыёпрыёмнік, пэўную колькасць кніг, а таксама выпісалі для клуба некалькі газет. Апрача культурна-масавай работы камсамольцы дапамагалі ўдовам падчас сяўбы бескарысліва. Вось цікавы факт: адна ўдава, якой камсамольцы сваімі коньмі засеялі азімья, паскардзілася на мяне, чаму я забараніў камсамольцам прыняць пачастункі,

якія яна падрыхтавала ім за старанную бездакорную працу пры выкананні сяўбы азімьх. Камсамольскія сходы мы праводзілі вечарамі на прызбе. Выступы камсамольцаў былі сціслыя, з канкрэтнымі прапановамі. На сходах дэмакратычным шляхам абмяркоўваліся асабістыя даручэнні, якія не навязваліся аўтарытарна. Пратаколы я афармляў сам. У выніку канкрэтных дзеянняў камсамольцы карысталіся заслужаным аўтарытэтам сярод вяскоўцаў.

У сярэдзіне жніўня 1946 г. сакратар Ерашаў, будучы ў Зубелевічах, запрасіў мяне ў райкам камсамола. Калі я прыбыў у раённы камсамольскі штаб, Ерашаў завёў мяне да першага сакратара райкама КПБ Дзесюкевіча. У гутарцы са мною Дзесюкевіч цікавіўся маімі планами на будучыню і раптам прапанаваў мне пасаду дырэктара цагельнага завода ў саўгасе «Нача». Я сказаў, што думаю далей працягваць вучобу ў Мінскім палітэхнікуме. Тады Дзесюкевіч прапанаваў Ерашаву паслаць мяне вызваленым камсоргам у Ляхавіцкую сярэдняю школу. Але пазней адбылася карэкціроўка: дырэктар Падлескай СШ адмовіўся ад кандыдатуры, прапанаванай райкамам камсамола, і патрабаваў менавіта мяне. Так я стаў у верасні 1946 г. камсоргам Падлескай школы.

Дырэктар школы Максім Фёдаравіч Болбас сустрэў мяне прыхільна. Ён быў старэйшы за мяне на тры гады. Былы партызан, член ВКП(б), пражываў у школьным будынку са сваёй маці, інвалідам, якую скалечылі фашысты за сына-партызана. Дырэктар прапанаваў мне карыстацца дырэктарскім кабінетам для індывідуальнай гутаркі з камсамольцамі і вучнямі. У той жа дзень Максім Фёдаравіч пазнаёміў мяне з настаўніцкай калектывам. Гэта быў калектыў у асноўным майго ўзросту і нават маладзейшы. Чатыры педагогі мелі вышэйшую адукацыю, пяць — няскончаную вышэйшую, а настаўнікі пачатковых класаў — нядаўнія выпускніцы педвучылішчаў. Тыя педагогі, у якіх была няскончаная вышэйшая адукацыя, займаліся завочна, у тым ліку і дырэктар школы, выкладчык геаграфіі, займаўся ў БДУ. Забягаючы наперад, мушу сказаць, што педагогічная ягоная кар’ера складалася бліскава. Атрымаўшы дыплом

геафака БДУ, Максім Фёдаравіч скончыў аспірантуру, абараніў дысэртацыю і стаў намеснікам дырэктара Бабруйскага настаўніцкага інстытута. Там жа абараніў доктарскую і стаў доктарам эканамічных навук. Пасля ліквідацыі Бабруйскага настаўніцкага інстытута пераехаў у Брэст і заняў пасаду загадчыка кафедры палітэканоміі ў Брэсцкім індустрыяльна-інжынерным інстытуце.

У гутарцы з дырэктарам школы былі вызначаны мае функцыі, якія не ўваходзілі ў склад маёй камсамольскай працы, а менавіта: дырэктар даручыў мне выпускаць школьную насценную газету і даў учасак на Свісткоўшчыне дзесяці правядзення там масава-палітычных мерапрыемстваў. «Пасаду» агітатара Максім Фёдаравіч даручыў мне як кіраўнік калектыву агітатараў пры Падлескім сельсавеце. І гэтак я на новаспечанай пасадзе добраахвотна-прымусовага агітатара вымушаны быў раз на тыдзень пасля заняткаў у школе рабіць «візіты» вечарамі на свой учасак, каб «частаваць» вяскоўцаў «салодкімі» фантастычнымі прывідамі «большавіцкага раю», «шчаслівага заможнага жыхаря» ў рабскіх калектывных стойлах, граміць «акул» амерыканскага капіталізму, які вось-вось задыхнецца ад немінучага жабрацтва. У некаторых жыхароў Свісткоўшчыны былі свае лямпавыя радыёпрыёмнікі, і слухачы задавалі мне правакацыйныя пытанні і патрабавалі задавальняльных адказаў. Я з большавіцкім «агеньчыкам», спасылаючыся на Леніна, «затыкаў» ім рот.

Апроч камсамольскіх абавязкаў у школе, мне надалі яшчэ некалькі пазаштатных пасадаў. На камсамольскай раённай канферэнцыі я быў удастоены гонару заняць месца ў прэзідыуме. Пры абмеркаванні пытання выпуску газеты падчас працы канферэнцыі мяне абралі рэдактарам. Так што даводзілася не сядзець за сталом прэзідыума, а апэратыўна збіраць матэрыялы, маляваць карыкатуры для чарговых нумароў газеты. Праўда, у мяне для гэтага былі пэўныя наробкі падчас выпуску калісьці школьнай насценнай газеты ў сямігодцы ў даваенны час, а таксама ў ваенным шпіталі, дзе я лячыўся пасля ранення, затым у вайскавай часці пасля вайны. Падчас выбару кіроўных органаў раён-

най камсамоліі мяне абралі членам райкама. Затым на першым паседжанні пленума мяне ўвялі ў склад членаў бюро РК камсамола. Так што дармовай працы дадалося. Крыху пазней на паседжанні бюро РК камсамола зімою 1947 г. райкам камсамола даручыў мне стварыць камсамольскую пярвічку ў вёсцы Падлессе. Даручэнне было выканана з вялікімі цяжкасцямі. Справа ў тым, што ў той час у Падлессі, ды не толькі ў Падлессі, распаўсюджваліся чуткі, што хутка пачнецца вайна, на гэты раз з амерыканцамі, і ў выніку захопу СССР амерыканскія імперыялісты жорстка расправяцца з камсамольцамі. Яшчэ дадалася адна пазаштатная «пасада»: райкам камсамола даручыў мне быць прапагандыстам па вывучэнні статута ЛКСМ у камсамольскай пярвічцы ў Падлессі. Да таго я быў прапагандыстам у зубелевіцкай і шавялёўскай камсамольскіх арганізацыях. Так што вольных вечароў амаль не заставалася. У суботу і нядзелю вечарамі па заданні райкама камсамола наведваў камсамольскія арганізацыі ў іншых вёсках раёна, дзе праводзіў гутаркі з камсамольцамі, а таксама дапамагаў сакратарам камсамольскіх пярвічак у агітацыі моладзі да ўступлення ў камсамол. Для падвышэння сваіх ведаў з гісторыі камсамола я назубок вывучаў прамову Леніна на трэцім з'ездзе камсамола, завучыў на памяць цытаты з прамовы, а таксама дасканала вывучыў «катэхізіс» камсамола — ягоны статут. Па дамоўленасці з дырэктарам я ў свой вольны час наведваў урокі фізіка-матэматычнага цыклу, а таксама ўрокі па біялогіі і хіміі ў восьмым і дзевятым класах, рыхтуючыся да здачы экзаменаў экстэрнам.

На пачатку 1947 г. дырэктар прызначыў мяне кіраўніком мастацкай вучнёўскай самадзейнасці і вучнёўскага драмгуртка. Трэба адзначыць, што вучні ахвотна станавіліся драмгурткоўцамі. Спектаклі рыхтавалі старанна, а на сцэну выходзілі толькі пасля папярэдняга прагляду рэпертуару спецыяльнай камісіяй у складзе дырэктара школы і некаторых настаўнікаў. Кіраўніком харавога калектыву быў настаўнік рускай мовы і літаратуры. Падлескія школьныя драмгурткоўцы выступалі не толькі з падмосткаў школьнай сцэны, але і перад вяскоўцамі з Падлесса, нават у вёсках

Шавялі і Зубелевічы. Падчас летніх канікулаў падрыхтавалі былі спектакль па п'есе Гоголя «Жаніцба», з якім паспяхова выступілі ў вёсках Падлессе, Шавялі і Зубелевічы.

Што тычыцца непасрэдна камсамольскай работы, асабліва росту радоў пярвічкі, то тут я сутыкнуўся з вялікімі цяжкасцямі. Варожая прапаганда, якая дзейнічала сярод вяскоўцаў, негатыўна ўплывала на вучнёўскую моладзь: вучні катэгарычна адмаўляліся ўступаць у камсамол. Не дапамагалі нават частыя індывідуальныя гутаркі ў прысутнасці дырэктара і класных кіраўнікоў. Адказ быў стандартны: перайду ў дзесяты клас, тады ўступлю. Напярэдадні велікодных святаў у 1947 г. у школу наведлася інструктар ЦК ЛКСМБ. Прагледзеўшы пратаколы камсамольскіх сходаў, планы мерапрыемстваў, асабліва засяродзіўшы свой інструктарскі «візіт» на амаль адсутнасці росту камсамольскай арганізацыі (за перыяд маёй працы камсоргам камсамолкамі сталі толькі дзве дзяўчыны з васьмага класа), «інструктарка» прасвідравала мяне сваімі праніклівымі вачыма і з апломбам выпаліла: «Вас за такую работу трэба не толькі здымаць з работы, але і галаву з вас зняць!» Я быў агаломшаны такім «грозным» прысудам, але змаўчаў і не апраўдваўся, толькі папрасіў цэкаўскую «візіцёрку» пагутарыць з парай вучняў. Падабраў двух вельмі ўпартых хлопцаў, пераросткаў з дзевятага класа: адзін з вёскі Падлессе, другі з Канюхоў. Гутарка, якая праходзіла без маёй прысутнасці ў кабінёце дырэктара, цягнулася амаль тры гадзіны — безвынікова. Вечарам я адвёў інструктарку на начлег да свайго сваяка ў Падлессі. На развітанне яна мне сказала, што ў панядзелак ізноў будзе ў школе. Якое было маё здзіўленне, калі я прыйшоў у панядзелак у школу і не дачакаўся інструктаркі... Палітычна-грамадскі клімат у Падлессі быў настолькі негатыўны да бальшавіцкай улады, што пераканаць вяскоўцаў было немагчыма. Гэта адмоўна ўплывала і на свядомасць вучняў, адсюль і нежаданне, хутчэй, боязь за свой лёс становілася перашкодай для фарміравання свядомасці вучнёўскай моладзі. Ды што гаварыць пра камсамол, калі нават пры стварэнні пярвічак «Чырвонага Крыжа» даводзілася ўжываць пагрозы.

Восенню і зімой мне даводзілася выконваць яшчэ адно даручэнне райкама камсамола, а менавіта арганізоўваць атрады з камсамольцаў і вясковай моладзі ў Крывошынскім, Малагарадзішчанскім і Ліпскім сельсаветах, а гэта значыла пракладаць шлях у дзесяткі кіламетраў пешшу праз лес, часам ноччу. Гэта было вельмі небяспечна, бо ў той час па лясох блукалі бандыты. Дапамагала былая армейская вытрымка, колішнія шматкіламетровыя паходы ў дождж і сцюжу, ну і маладосць і асабістая вера ў «светлую будучыню». Мушу сказаць шчыра, што я ў той час бязмерна верыў у канчатковую пабудову камунізму, што і дадавала мне моцы пераносіць розныя жыццёвыя нягоды і цяжкасці дзеля гэтае мэты.

Бальшавіцкае кіраўніцтва краіны толькі і «клапацілася» аб народзе, а насамрэч вынаходзіла ўсё новыя і новыя спосабы рабаўніцтва «саўкоў». Адным з такіх наватарстваў была «добраахотна-прымусовая» пазыка ў савецкіх рабоў грошай пад мудрагелістай назвай «заём». Падчас кампаніі відавочнага прымусовага рабаўніцтва народа ў друку і ў электронных сродках масавай інфармацыі на ўсе лады слаvasловілі «гарачую падтрымку» працоўнымі калектывамі гэтага важнага дзяржаўнага мерапрыемства. Згодна з прапагандай людзі з вялікай радасцю аддавалі грошы дзяржаве, каб хутчэй ускараскацца на зіхоткую вяршыню камунізму. На самой справе ўсё было інакш: выкарыстоўваліся розныя метады ўздзеяння, аж да пагрозы расправы і прымянення фізічнай сілы. Асабліва ўпартых «апрацоўвалі» гэбісты. У 1947–1948 гг. я быў актыўным удзельнікам кампаніі па падпісцы на заём у якасці агітатара пры ўпаўнаважаным па займе на ўчастку хутароў вёскі Падлессе. Як вядома, кожнай гаспадарцы даводзілася сельсаветам пэўная сума займу па падпісцы. Вяскоўцы таргаваліся і прасілі знізіць суму. Аднак упаўнаважаным па падпісцы і агітатарам было забаронена сваволіць. Гэта маглі зрабіць толькі ўпаўнаважаныя. Спашлюся на канкрэтны прыклад. Адзін падлескі хутаранін згаджаўся падпісацца на заём, але крыху на меншую суму за тую, якая значылася ў спісе. Мы з упаўнаважаным не згаджаліся. Тады ён пайшоў у сельса-

вет і там падпісаўся. Назаўтра, калі мы завіталі да яго ізноў, ён паказаў нам квітанцыю аб падпісцы, у якой значылася сума... удвая меншая. Па вёсцы хадзілі чуткі, што раённыя ўпаўнаважаныя значна ласкавейшыя за мясцовых. Прыкра было заходзіць да ўдоваў і вымольваць пазыку для дзяржавы, а ў іх саміх не было грошай, каб купіць абнову дзецям, заплаціць падатак ці страхоўку. Старажылы добра памятаюць тыя часіны, калі яны былі ледзь не «банкірамі», у якіх «родная» савецкая ўлада пазычала грошы, каб звесці канцы з канцамі ў дзяржаўным бюджэце.

Восенню 1947 г. адбыліся перамены ў маім асабістым жыцці: я ажаніўся. Спадарожніцай майго жыцця стала загадчыца сектара ўліку «Райуполмінзагу», мая аднавяскоўка, з якой я да вайны вучыўся ў адным класе, Жэня Коктыш, дачка Язэпа. Наш шлюб перакрэсліў усе планы маёй спадарожніцы ў перспектыве на будучыню. Па маёй прапанове яна звольнілася з працы і адчуралася ад падвышэння па службе, адмовілася заняць пасаду загадчыцы агульнага аддзела райвыканкама па настойлівай просьбе старшыні райвыканкама. А ў 1948 г. ейныя планы зусім рынулі: восенню ў вёсцы Зубелевічы стварыўся калгас, дзе ёй даручылі «адказную» бясплатную пасаду — быць старшынёй рэвізійнай камісіі. Такім чынам, яна стала, як і астатнія вясковыя жанчыны, рабыняй у калектывным рабскім стойле, дзе насіла рабскую бірку ажно пятнаццаць гадоў, пакуль у вёсцы Зубелевічы не адкрылі аддзяленне сувязі і не прызначылі яе начальніцай гэтага аддзялення.

Тым часам у траўні 1948 г. адмянілі пасады вызваленых камсоргаў ва ўсіх сярэдніх школах БССР, і я застаўся без пасады, толькі са сваім «ідэалагічным хамутом». Праўда, дырэктар школы Максім Фёдаравіч Болбас настойліва прапанаваў мне застацца і далей у школе, паабяцаўшы мне вучэбную нагрузку, але я адмовіўся. У педкалектыве на той час стварылася нездаровая атмасфера: пасыпаліся ў розныя інстанцыі допісы пра злоўжыванні і грубасць дырэктара. Праз год пасля майго сыходу дырэктар выехаў з раёна.

У 1948 г. я здаваў экзамен разам з дзевяцікласнікамі «экстэрнам».

Летам 1948 г. адбылася чарговая раённая камсамольская канферэнцыя. На ёй прысутнічаў сакратар Баранавіцкага абкама камсамола. На прапанову Ерашава мне даручылі абвесціць склад прэзідыума канферэнцыі. Тут адбыўся невялікі канфуз: падчас справаздачнага даклада першага сакратара нечакана ў зале з'явіўся начальнік райаддзела КДБ. Другі сакратар РК КПБ прапанаваў мне запрасіць у прэзідыум «грознага начальніка». Я паказаў спіс членаў прэзідыума, у якім гэбіст не значыўся. Такім чынам, па чыёйсьці віне гэбіст аказаўся «персонай нон грата», а гэта значыла непавагу да органаў бяспекі або палітычную правакацыю з усімі наступствамі для работнікаў апарату райкама камсамола. Я вымушаны быў запрасіць гэбіста ў прэзідыум. Справа ў тым, што ў той час у прэзідыуме камсамольскіх канферэнцый і на камсамольска-маладзёжных форумах, як правіла, заўсёды прысутнічалі ўсе сакратары і загадчыкі аддзелаў РК КПБ, а таксама кіраўнікі амаль усіх райустановаў райцэнтра. Падчас выбараў кіроўных органаў раённай камсамоліі мяне ізноў абралі членам райкама і дэлегатам на абласную камсамольскую канферэнцыю. На першым Пленуме райкама камсамола мяне ізноў абралі членам бюро РК ЛКСМБ. Пазней на абласной камсамольскай канферэнцыі я быў абраны членам Баранавіцкага абкама камсамола.

Тым часам я далей ішоў да мэты на шляху падвышэння свайго агульнага адукацыйнага ўзроўню: у верасні 1948 г. паступіў у 10-ы клас Ляхавіцкай вячэрняй школы рабочай моладзі і на пэўны час пазбавіўся ідэалагічнага хамуту ў аглоблях агітацыйна-палітычнай павозкі. Думаў — назаўсёды. Настолькі абрыдла быць «сейбітам» бальшавіцкага ілюзорнага шалупіння аб «светлай будучыні», што я адчуў сябе вольным чалавекам, незалежным ад кіроўных таварышоў. Райкам камсамола не даваў мне ніякіх даручэнняў, толькі часамі, каб я канчаткова не згубіўся ў сваёй індывідуальнасці, запрашалі на паседжанне бюро райкама камсамола, дзе я прысутнічаў у якасці статыста, не праяўляючы ранейшай азартнай актыўнасці. Зразумела, рэгулярна прысутнічаў таксама ў якасці статыста і на пле-

нумах Баранавіцкага абкама камсамола — толькі з павагі да тых, хто мяне абраў у гэты орган. Дырэктарам вячэрняй школы быў былы загадчык аддзела агітацыі і прапаганды Ляхавіцкага РК КПБ Міхаіл Гаўрылавіч Мінкевіч, які быў вызвалены з гэтай пасады па палітычных матывах: старэйшы брат Міхаіла Гаўрылавіча жыў у ЗША. Вядома, на тых, чые родзічы пражывалі за мяжою, было накладзена табу на займанне пасады ў партыйных органах. Мінкевіч дасканала ведаў мяне з часоў маёй камсамольскай работы, калі я быў членам бюро РК камсамола. Мінкевіч аднойчы нават гасцяваў у мяне з сваёй жонкаю, якая калісьці сябрала з маёю жонкаю падчас яе працы ў «Райуполмінзагу». Мінкевіч быў добра знаёмы з маім старэйшым братам Якубам па камсамольскім падполлі пры Польшчы. У Навагрудку ў 1938 г. іх разам судзілі польскія ўлады.

Заняткі ў школе я наведваў рэгулярна. Ні дрэннае надвор'е, ні маразы, ні завеі не былі для мяне перашкодаю. Кожны дзень я рэгулярна пракладаў шлях даўжынёю ў чатырнаццаць кіламетраў. Часам, вярнуўшыся дамоў апоўначы, я яшчэ рыхтаваўся да заняткаў на наступны дзень. І вось скончыўся неяк непрыкметна навучальны год. Экзамены я здаў паспяхова, без троек, і атрымаў атэстат сталасці. Перада мною адкрываліся далягляды на шляху да навукі і здзяйснення маіх заповітных мараў атрымаць вышэйшую адукацыю. Праўда, я яшчэ цвёрда не ўсведамляў профілю маёй далейшай адукацыі: прываблівалі медыцына, літаратура, гісторыя, журналістыка, замежныя мовы. Нарэшце, інтуіцыя падказала, што маё прызначэнне ў прафесіі педагога, дакладней, літаратура з ухілам у родную мову і літаратуру. На гэтым я і спыніўся. Хаця падчас выбару былі і спакусы іншага кшталту, але лёс наканаваў мне стаць менавіта «сейбітам разумнага, добрага, вечнага». Я ніколі не шкадаваў, што прысвяціў сваё жыццё выхаванню маладога пакалення.

Лістапад — снежань 1997 г. — люты 2002 г.

ЧАСТКА ШОСТАЯ

СТВАРЭННЕ РАБСКІХ КАЛЕКТЫЎНЫХ СТОЙЛАЎ У ВЁСКАХ ЛЯХАВІЦКАГА РАЁНА

*Усё ад нас забралі,
А што ж нам далі вы?
(З верша Якуба Коласа «Ворагам»)*

Ужо ў пачатку 1947 г. ў раёне бурна кіпела работа па перакананні вясковага люду ў перавазе калектыўнага ладу. Інтэнсіўна праводзіліся пленумы райкамаў КПБ, на якіх заслухоўваліся справаздачы старшынь сельсаветаў аб гатоўнасці пачынаць гэтую вельмі важную, на думку бальшавіцкага кіраўніцтва, кампанію. Да палітычна-ідэалагічнай наркатэчнай апрацоўкі моладзі падключыўся і райкам камсамола. Пад пагрозай выключэння быў дадзены загад сакратарам камсамольскіх пярвічак першымі падаць заявы аб згодзе стаць калектыўным статкам. Але пагроза не падзейнічала: большасць камсамольскіх сакратароў вясковых пярвічак не выказала жадання «ашчаслівіць» свой лёс у рабскіх калектыўных стойлах.

Тым часам нясцерпны сверб райкамаўскіх работнікаў як найхутчэй «ашчаслівіць» вяскоўцаў абяцанкамі «райскага жыцця» ў калектыўных стойлах штурхаў іх ажыццявіць сваю задуму з бальшавіцкім размахам. Так, у красавіку 1947 г. быў адноўлены калгас у Гулічах, праўда, з вялікай напругай, бо вяскоўцы яшчэ да вайны пакашталі «асалоды» калектыўнага стойла. Ранняя вясною 1947 г. былі адноўлены калгасы ў вёсках Канюхі і Жарабковічы, а таксама створаны новыя калгасы ў вёсках Зарытава, Перахрэсце, Шчаснавічы. Доўга ўпарціліся жыхары вёскі Падлессе, не жадаючы аднаўляць былы калгас імя Леніна. Сярод вяскоўцаў прыйшлося папрацаваць гэбістам і іх памочнікам — мясцовым «сэксотам» дзеля выяўлення

«варожых элементаў» у агітацыі супраць калгаснага ладу. Наогул летам 1947 г. «калгаснае будаўніцтва» ў раёне спынілася з прычыны супраціву вяскоўцаў «добраахвотна» лезці ў калектыўныя стойлы. Па рашэнні ЦК КПБ летам, у жніўні 1947 г. былі праведзены ў раёне сакрэтныя нарады сельсавецкіх актывістаў з удзелам абкамаўскіх і райкамаўскіх прадстаўнікоў. Такая нарада прайшла і ў Падлескім сельсавеце. Я «меў гонар» прысутнічаць на нарадзе як «актывіст сельсавета». На нарадзе прысутнічалі ад Баранавіцкага абкама КПБ першы сакратар Баранавіцкага камсамола Мілюкоў, а ад Ляхавіцкага райкама КПБ — першы сакратар Ляхавіцкага райкама камсамола Ерашаў. На сакрэтнай нарадзе абмяркоўвалася толькі адно пытанне: зацвярджэнне спісу кулацкіх гаспадарак на тэрыторыі Падлескага сельсавета. Паколькі сакратар абкама камсамола быў чалавек сур’ёзны, разважлівы, без балышавіцкіх комплексаў, дык ён заклікаў прысутных аднесціся да справы сур’ёзна і аб’ектыўна. Разгарэліся спрэчкі, калі абмяркоўвалася кандыдатура на кулацкія гаспадаркі бязрукага інваліда Першай сусветнай вайны з вёскі Падлессе Дзям’яна Бурака, які атрымліваў пры Польшчы пенсію ў 30 злотых штотомсяц. Дзям’ян быў паранены ў баях з немцамі, будучы жаўнерам царскай арміі. Пры Польшчы было ў яго тры гектары зямельнага надзелу. За пэўны час ён прыкупіў яшчэ шэсць гектараў. Чалавек ён быў заўзяты да працы і сам з жонкаю спраўляўся на гаспадарцы. Наёмных работнікаў не трымаў. Меў у сваёй гаспадарцы механічную конную жніярку, конны прывад да механічнай малацілкі і іншыя гаспадарчыя прылады. Сям’я жыла заможна. Гэта і выступілі на нарадзе за прызнанне гаспадаркі Бурака кулацкай. Асабліва «шчыравалі» ў палеміцы два браты Бецькі з Падлесся, па-вулічнаму «Клявуцікі», упаўнаважаныя сельсавета. Заўзята выступалі «Клявуцікі» і тады, калі абмяркоўваліся кандыдатуры на кулацкія гаспадаркі з вёскі Зубелевічы Яскі Коктыша і Марыі Шклянкі. Ні першы, ні другая таксама не карысталіся наёмнай сілай. У Яскі Коктыша было няшмат зямлі, і, каб неяк пракарміцца,

Яська займаўся гандлем салам і кілбасамі на ляхавіцкім рынку, дзеля чаго рабіў закупы свінняў у вяскоўцаў. Лішніх грошаў на раскошнае жыццё не было, а толькі на штодзённыя патрэбы. На гаспадарцы Марыі Шклянкі быў уласны вятрак, які перайшоў ёй у спадчыну пасля смерці мужа. Наконт гэтых трох гаспадароў, кандыдатаў у кулакі, у Мілюкова ўзніклі сумневы, і пытанне засталася нявырашаным... Варта зазначыць, што з таго часу прайшло больш за пяцьдзсят гадоў, а пратакол пад грыфам «зусім тайна» знаходзіцца ў Баранавіцкім філіяле Брэсцкага аблархіва і недаступны для зацікаўленых асобаў з ліку звычайных жыхароў Падлескага сельсавета.

Пасля заканчэння нарады на прапанову Ерашава на чаваць паехалі да мяне, бо гасцініцы ў той час у Ляхавічах не было, а сам Ерашаў жыў у халасцяцкай камуналцы. Пасля вячэры пайшлі на гумно на сенавал. Пачалася гутарка пра нараду. Паколькі я ўхіліўся ад выступу пры абмеркаванні зубелевіцкіх кандыдатаў у кулакі, Мілюкоў папрасіў мяне больш падрабязна распавесці пра гаспадаркі Яскі Коктыша і Марыі Шклянкі. Выслухаўшы мой аповед, Мілюкоў даручыў мне ўсё гэта выкласці на паперы і даслаць яму ў абкам, што я і зрабіў. Дарэчы, я ў той час быў членам абкама камсамола.

Не ведаю, ці мой пісьмовы аповед паўплываў на лёсы Бурака, Коктыша і Шклянкі, але іх гаспадаркі ў спісы кулацкіх не ўвайшлі.

Восенню 1947 г. марудна выконваўся план нарыхтовак збожжа. Абкам КПБ «сакрэтна» парэкамендаваў Ляхавіцкаму РК КПБ выкарыстаць гвалтоўна «добраахвотны» спосаб папайнення дзяржаўных засекаў у раёне, які быў паспешліва ўхвалены на пасяджэнні бюро Ляхавіцкага РК КПБ, а менавіта правесці начныя рэйды па нарыхтоўцы дзяржпаставак сярод вяскоўцаў. Помню, як у вераснёўскі дажджлівы вечар тэрмінова ў Падлескім сельсавеце сабралі актывістаў сельсавета і правялі нараду, на якой прысутнічалі прадстаўнікі райкама і прадстаўнік абкама, нейкі генерал-маёр (прозвішча не называлі). Паспешліва з актывістаў быў створаны атрад накіштальт сумна вядома-

га «ЧОНА». Атрад расчлянiлi на некалькi групаў, за якімi замацавалi пэўныя ўчасткi гаспадарак вёскi Падлессе. Я патрапiў у атрад партыйца, дырэктара Падлескай школы Максіма Фёдаравіча Болбаса. Наша група дзейнiчала ў раёне хутароў каля вёскi Рамашкi. «Чонаўцы» заходзілi ноччу ў хаты, загадвалi гаспадару весцi iх у свiрны, прапаноўвалi выграбаць усё зерне з засекаў, засыпаць яго ў мяхі, запрагаць каня i везцi ноччу на збожжанарыхтоўчы склад у Рэйтанаве. Ужо амаль на досвятку змокльi ад дажджу актывісты дакладвалi ў сельсавеце генералу аб выкананнi, а некаторыя — пра перавыкананне плана начной нарыхтоўкi па «добраахвотнай здачы зерня дзяржаве». Зазначу, што падчас рэйду былі i слёзы, i плач, i галашэннi жанчын.

Успамінаючы з вышынi гадоў тую дзікунскую злашчасную ноч, я нiяк не магу зразумець i дараваць сабе тыя злачынствы, якія тварылiся на маіх вачох, хаця я не праяўляў заўзятасцi i актывнасцi, а быў толькi нейтральным назiральнікам гэтай трагедыi.

Раёнка не пісала ў той час пра гвалтоўную «добраахвотную» нарыхтоўку ў раёне. Маўчала, як вады ў рот набраўшы. Ды i тым, хто прымаў удзел у гэтай злачыннай акцыi, загадалi трымаць язык за зубамі пра тое, як усё гэта адбывалася.

Летам 1948 г. пачалася ўзмоцненая падрыхтоўка да стварэння калгаса ў вёсцы Зубелевічы. За вёскай былі замацаваныя райкамаўскія ўпаўнаважаныя: інструктар райкама КПБ Васіль Каравы i супрацоўнік палітаддзела Ляхавіцкай МТС нехта Хайроў. Упаўнаважаныя цэлымі днямі сядзелі ў Зубелевічах, а пад вечар, стомленыя ад самагоннага паліва, вярталіся ў свае пенаты. Доўга справы не ладзіліся. Упаўнаважаныя спрабавалі абaperціся на вясковую бядноту, але тыя занадта ўпарціліся i не хацелі першымі надзяваць калектывны хамут. Тады ўпаўнаважаныя знайшлі «арыгiнальны спосаб», каб заманіць некаторых вяскоўцаў у калектывныя стойлы, а менавіта прыгледзецца да тых, у каго былі нейкія «грашкі». Тут i спрацавала «страшылка».

Справа ў тым, што ў жніўнi 1947 г. ў вёсцы Зубелевічы была абрабаваная кааператыўная крама. Пачалі шукаць

злачынцаў: падазрэннi палі на самога загадчыка крамы Івана Мікалаевіча Касцюка. Была заведзена крымінальная справа, загадчык быў арыштаваны i змешчаны ў следчы iзаятар. Тады ўпаўнаважаныя прапаноўвалі бацьку Касцюка Мікалаю Мацвеевічу напісаць заяву ў калгас — i справа будзе спынена. Што i было зроблена, а загадчык крамы быў адпушчаны на волю. Другім кандыдатам-«добраахвотнікам» у калгаснае стойла стаў вартаўнік крамы, якая размяшчалася ў ягоным доме, Ясь Вярбіцкі. Яму таксама iнкрымінавалі тое, што ён не падпільнаваў злодзеяў, дакладней, спаў... Ясь таксама «добраахвотна» напісаў заяву ў калектывнае рабства. Трэцім кандыдатам быў Юзаф Сіліцкі, які быў вясковым солтысам пры паляках i пры немцах. Чацвёртым i пятым, якія «добраахвотна» пажадалі ашчаслівіць сябе, былі два браты, Ігнась i Якуб Шклянiкi. У iх было пятнаццаць гектараў ворыўнай зямлі. Райкамаўскія ўпаўнаважаныя напалохалі братоў Шклянiкаў: калі тыя не напішуць заяву ў калгас, дык iхняя гаспадарка будзе залічана ў кулацкія. Сёмым калгаснікам стаў Аляксей Піліпавіч Касцюк, якому «прышылі» саўдзел у абрабаваннi крамы. Раней былі пададзеныя заявы ад сакратара камсамольскай арганізацыi Мікалая Ільіча Сокала, камсамольцаў Лёні Коктыша, Міхаіла Шклянiка, партыйца, былога франтавіка Міхаіла Дзям'янавіча Шклянiка i беспартыйнага ў той час Адама Іванавіча Коктыша. Ну, вядома, заява ў калектывнае стойла была i мая, яна ляжала ў райкаме камсамола яшчэ з 1947 г. Гэткім чынам, выказалі жаданне «будаваць райскае жыццё» 15 «ахвотнікаў». Калі казаць шчыра, дык сапраўдным самаахвотнікам быў толькi Адам Коктыш.

У вераснi 1948 г. адбыўся ўстаноўчы сход членаў будучага калгаса, на якім абралі праўленне, старшыню калгаса i рэвізійную камісію. Першым старшынёй калгаса быў абраны рэкамендаваны райкамаўскімі ўпаўнаважанымі Мікалай Мацвеевіч Касцюк, рахункаводам — Мікалай Ільіч Сокал. Калгас на прапанову Адама Коктыша назваў «Імя 17 верасня».

Першы дзень калектывнай працы прызначылі на нядзелю. З гэтай нагоды вяскоўцы назвалі першых «калекты-

вістаў» нехрысцямі. «Калектывісты» пачалі свой працоўны дзень з ліквідацыі межаў паміж сялянскімі зямельнымі надзелямі. Дзеля гэтай мэты «калектывісты» адвялі сабе са згоды райкама сто гектараў ворыўнай зямлі адразу за вёскай. Калі «калектывісты» руйнавалі межы, у вёсцы чуліся плач, лямант і праклёны жанчын. Дарэчы, падчас абагульнення коней адбыўся канфуз: жонка старшыні калгаса Мікалая Касцюка катэгарычна адмовілася аддаваць каня ў новастворанага калектывнага стойлы, спасылаючыся на тое, што яна асабіста не пісала заявы ў калектывны статак. Назаўтра ў прысутнасці ўпаўнаважанага райкама калгаснікі на сваім сходзе пазбавілі Мікалая Касцюка старшынства. Старшынёй калгаса быў абраны былы франтавік, партыец Міхаіл Шкляннік. Але новы старшыня мала клапаціўся аб калектывнай гаспадарцы, а больш часу праводзіў у абдымках Бахуса. Пра п'яныя выбрыкі Міхаіла Дзям'янавіча стала вядома ў райкаме. Райкам зрабіў «аргвывады», адхіліўшы Шклянніка ад пасады старшыні калгаса. Новым старшынёй калгаса стаў Адам Коктыш. Аднак у амаль непісьменнага Адама Іванавіча справы не ладзіліся. Чалавек ён быў слабахарактарны, хаця душою і цэлам быў за калгасы і савецкую ўладу. Новаспечаныя калгаснікі, карыстаючыся нерашучасцю свайго старшыні, пакеплівалі з яго. Тады з райкама прыслалі на пасаду кіраўніка калектывнай гаспадаркі нейкага Дзямінскага, былога турэмнага наглядчыка баранавіцкай турмы, які з прычыны свайго ўзросту не мог служыць у карных органах. Дзямінскі з твару быў падобны да фюрэра, ды і ў размове яго было цяжка разабрацца. З гэтай прычыны вяскоўцы паміж сабою называлі Дзямінскага «Гітлер». На праўленні калгаса Дзямінскаму прызначылі апроч заробка яшчэ і матэрыяльную дапамогу ў выглядзе масла, малака і сала. Дзямінскі палічыў, што гэтага яму мала, і пачаў самачынна займацца зборам аброку: харчоў і самагоннага пітва. Патрабаваў «аброк» не толькі ў калгаснікаў, абяцаючы ім розныя льготы, але і ў аднаасобнікаў, запалохваючы тых, што абрэжа іхнія агароды па вуглы хат. Жонка Дзямінскага лічыла сябе «першай ледзі» ў калгасе і не выходзіла на працу на калектывныя

палеткі разам з калгаснікамі. Калгаснікі пачалі скардзіцца на дыктатарскія замашкі Дзямінскага ўпаўнаважаным райкама, але ў райкаме не прыслуховаліся да іх скаргаў, бо Дзямінскага прызначыў на пасаду старшыні калгаса «17 верасня» сам першы сакратар райкама КПБ як свайго добрага знаёмага.

У 1949 г. не было амаль ніякага зруху ў папаўненні калектывнага статку пад біркай «17 верасня». Тыя аднаасобнікі, чые землі не адышлі ў калгасны масіў, восенню 49-га засяялі частку сваіх зямельных надзеляў жытам і пшаніцай з надзеяй, што вясною 1950 г. астатнія свае палеткі засеюць яравымі і пасадзяць бульбу. Аднак у райкаме прыдумалі новы спосаб прымусовага загону ў рабскія стойлы, а менавіта абагулілі ўсю зямлю вяскоўцаў, а аднаасобнікам пакінулі толькі іх уласныя агароды. У сярэдзіне жніўня, калі аднаасобнікі зжалі свае восеньскія пасевы, райкам КПБ прыняў рашэнне перадаць калгасу зжатую збажыну. «Калектывісты» спрабавалі былі звесці збажыну і абмалаціць яе на карысць калгаса, але аднаасобнікі выказалі супраціў свавольству «калектывістаў». Тады райкамаўскія бальшавікі прыдумалі спосаб «экспрапрыяцыі» вяскоўцаў, які прывёў да сацыяльна-палітычнага бунту ў вёсцы Зубелевічы. А падзеі разгортваліся гэтак. У нядзелю ў вёску Зубелевічы з райцэнтра прыехала каля дзесятка грузавікоў, наладаваных бальшавіцкімі актывістамі накішталь «чонаўскіх» атрадаў, каб абмалаціць збажыну аднаасобнікаў ды здаць зерне «калектывістам» і папоўніць амаль пустыя іхнія засекі. Дзеля гэтай мэты ў Зубелевічы былі дастаўлены дзве механічныя малатарні з МТС. Вяскоўцы, захапіўшы з сабою драўляныя вілы, вёдры з вадой, шмыганулі на свае палеткі, каб бараніць плён сваёй працы. Жанчыны кідаліся пад колы машын, гучна лямантавалі, некаторыя клалі пад колы сваіх малых дзяцей. Праўда, да трагедыі не дайшло, бо з райцэнтра паступіў загад: спыніць акцыю і вярнуць атрады ў мястэчка Ляхавічы. Ахвярай у гэтай стыхіі быў загадчык Зубелевіцкай пачатковай школы, былы святар праваслаўнай царквы Шылкоў, якога абкружылі жанчы-

ны, калі ён нёс снапы жыта, і адна з кабет выліла на ягоную галаву ядро вады. Вяскоўцы пасля ад'езду «чонаўцаў» пакінулі свае палеткі, аднак для аховы засталася з дзесятак дужых мужыкоў. Вечарам аднаасобнікі сабралі грошай, а назаўтра накіравалі ў Маскву «хадакоў» са скаргаю на раённае кіраўніцтва. У склад дэлегацыі ўвайшлі салдацкая ўдава, жанчына з характарам, і былы жаўнер царскай арміі. На трэці дзень «хадакі» прывезлі з Масквы паперу, у якой значылася, што вырашчаны аднаасобнікамі ўраджай павінен належаць толькі ім.

Першыя гады калектыўнай працы былі не вельмі зразумелымі, асабліва для тых, хто меў добры кавалак уласнай зямлі і з душою адносіўся да яе апрацоўкі. У «калектывістаў» пачала праяўляцца новая рыса характару — абыякавасць да грамадскай калектыўнай працы, а разам з гэтым і лянота, бо навошта працаваць шчыра, калі ў канцы года за сваю працу нічога не атрымаеш. Відаць, меў рацыю нямецкі філосаф Ніцшэ, калі пісаў, што сацыялізм будзе імкнуцца прывіць людзям ляноту. Спашлюся на канкрэтны прыклад. На другі год пасля стварэння калгаса ў Зубелевічах я ўдзельнічаў у калектыўнай працы на сенакосе. «Калектывісты» не выказвалі залішняй шчырасці: частыя адпачынкі, «перакуры», я не мог гэтага перанесці і зрываўся да працы. Тады мне «калектывісты» сказалі, каб я назаўтра не прыходзіў касіць, бо занадта «перашкаджаю» ім у працы.

Трагізм вясковых рабоў заключаўся яшчэ і ў тым, што яны, пазбавіўшыся ўласнай зямлі, пазбавіліся і ўласнага хлеба, бо на працадні зерня не давалі, а ўсё ішло ў дзяржаўныя засекі, як у Коласа: «Усё ад нас забралі, а што ж нам далі вы?» Гэткім чынам, дзяржава стала самым жорсткім эксплуататарам. Малалеткі пішчалі з голаду, просячы кавалак хлеба, у старыкоў без хлеба ўбывалі сілы. Абавязак па забеспячэнні сям'і хлебам узялі на сябе жанчыны, якія яшчэ з вечара шыбавалі пешшу на паўстанак за сем кіламетраў, каб заехаць у Баранавічы і заняць ноччу чаргу каля хлебнага ларка. Гэткім чынам, мяняючы ларкі, выстаіваючы цэлы дзень на нагах у чарзе, яны, узваліўшы на свае плечы мяхі, наладаваныя двума дзесяткамі боханаў, цягнуліся

знямоглыя са станцыі Кавалі дамоў, а дома ўжо і хлеб быў нямілы, толькі хацелася легчы хутчэй, заснуць і забыцца пра гэты кашмар. Для многіх жанчын-калгасніц паездкі ў Баранавічы па хлеб і дармавая праца рабынь не прайшлі бяследна: іх апанавалі розныя хваробы ў сярэднім веку, і яны, як кажуць у такіх выпадках, «датэрмінова пайшлі дадому». Жанчыны ў калгасах заўчасна страчвалі сваю красу і жаночую прыгажосць, рана становіліся «старухамі» з вузлаватымі пальцамі і скрыўленымі пазванкамі.

У пачатку 1950 г. былі створаны калгасы ў засценку Зубелевічы. Іх стварэнне праводзілася амаль такімі ж метадамі, як і ў Зубелевічах, а менавіта шляхам пагроз, запалохвання і прымусу. Як ні дзіўна, але за ўсіх больш упарціліся малаземельныя, у якіх было ўсяго па 1–2 гектары ворыўнай зямлі. Чамусьці іх не вабіла «светлая будучыня». Відаць, інтуіцыя прадказвала ім горкі лёс.

Масавы прыток у калгас «17 верасня» пачаўся ў сярэдзіне 1951–1952 гг., калі змучаныя аднаасобнікі пераканаліся, што нічога з іхняга байкоту не атрымаецца і большавікі не дадуць ім спакою, а непамерныя падаткі даканоюць іх зусім. Апошнія «магікане»-аднаасобнікі вымушаны былі далучыцца да калектыўнага статку і стаць калектыўнымі рабамі ажно ў 1955 г.

Тым часам пачалося першае ўзбуйненне калгасаў у раёне. Калгас «17 верасня» аб'яднаўся з калгасам імя Молатава і з калгасам вёскі Патапавічы. Пасля злучэння за калгасам захавалі назву «імя Молатава». На пасадку старшыні калектыўнай гаспадаркі райкам даслаў свайго наменклатуршчыка Каляду. Калгас паволі становіўся на ногі. Станавіўся на ногі і сам старшыня, умацоўваючы свой асабісты дабрабыт. Але Каляда хварэў на невылечную хваробу і хутка памёр. Якое было здзіўленне ў райкаме КПБ, калі там пасля смерці Каляды даведаліся, што на яго асабістым рахунку ў ляхавіцкай ашчаднай касе сума ўзрасла больш як удвая ў параўнанні з ягоным заробкам падчас знаходжання на пасадзе старшыні калгаса.

Пасля смерці Сталіна калгас імя Молатава перайменавалі і назвалі калектыўную гаспадарку «40 год Кастрыч-

ніка». На пасадку старшыні быў прызначаны Аляксандр Пятровіч Зайчанка, які раней працаваў загадчыкам аддзялення «Свянтэцкія» ў саўгасе «Нача». Гэта быў дасведчаны гаспадар. Зайчанка заняўся перадусім будаўніцтвам. За кароткі тэрмін былі пабудаваны кароўнік і свінарнік у Засценку, канюшня ў Зубелевічах, а таксама кароўнік у Патапавічах. На ўскрайку Засценка злева быў адведзены ўчастак пад будучы мехдвор, дзе ў хуткім часе была збудавана майстэрня для рамонту трактароў. Была набыта першая грузавая машына. Для развядзення высокаўздойных кароў калгас закупіў дваццаць племянных цялушак, а таксама былі закуплены пародныя свінаматкі. Зайчанка паклапаціўся аб закладзе калгаснага саду на трыццаці гектарах. Гэтай справай заняўся дасведчаны садавод, старшыня рэўкамііі Іван Лявонавіч Галін. Сад быў пасаджаны на працягу трох гадоў. У выніку добрага дагляду сад у хуткім часе стаў пладаносіць і даваў значныя грашовыя прыбыткі ў грамадскую касу. Затым была пабудавана вялікая будыніна, дзе размесцілася кантора калгаса, крыху пазней там жа адчынілі медпункт і паштовае аддзяленне сувязі. Была створана будаўнічая брыгада, сіламі якой пабудавана калгасная піларама, а таксама сталярны цэх. Для паслуг калгаснікаў была ўведзена калгасная лазня. Калгас заняўся вырошчваннем агародніны, дзеля гэтага была створана агародная брыгада і закладзена парніковая гаспадарка. Агароднікі вырошчвалі гуркі, памідоры, капусту. Купляць гародніну прыезджалі нават з Баранавіч. Агародная брыгада давала добры прыбытак. Адным словам, пры Зайчанку была сфармавана матэрыяльна-тэхнічная база, якая давала магчымасць далей удасканальваць тэхналагічныя прыёмы ва ўсіх галінах сельскагаспадарчай вытворчасці. Але ў Зайчанкі была істотная загана: ён пакутаваў ад адной з форм алкагалізму, у выніку ў яго спарадычна адбываліся запой на пэўны час. У апошні год ягонага жыцця, калі райкамаўскае крэсла нумар адзін заняў новы «партайгеносэ», над галавою Зайчанкі згусціліся хмары: пачалася падрыхтоўка да пазбаўлення Зайчанкі старшынёўскай пасады. Спачатку задумалі сабраць кампрамат. У гэтую інтрыгу хацелі заманіць

і мяне, бо я быў прапагандыстам і сакратаром цэхавай партарганізацыі і карыстаўся аўтарытэтам у камуністаў, але я катэгарычна адмовіўся ад прапановы, заявіўшы, што гэта было б амаральна з майго боку. Тады ў райкаме прыдумалі новы спосаб: аб'яднаць калгас «40 год Кастрычніка» з Ляхавіцкім сельгастэхнікумам. Ідэалагічную падрыхтоўку да ажыццяўлення гэтай задумы старанна праводзіла дырэктар тэхнікума Інтарынава. Аднак Зайчанка не дажыў да дня аб'яднання: ён раптоўна памёр падчас аднаго запоя.

На пасадку старшыні калгаса быў прызначаны аграном з вышэйшай адукацыяй, чалавек, які ўжо меў пэўныя навыкі ў сельскагаспадарчай вытворчасці, Віктар Майсеевіч Нагорны. За кароткі тэрмін новага старшыню палюбілі механізатары за яго справядлівасць і тактоўныя адносіны да людзей. Нагорны не запалохваў парушальнікаў дысцыпліны, а ўздзейнічаў псіхалагічна, не закранаючы чалавечага гонару. Ён рашуча павёў барацьбу супраць крадзяжу калгаснай маёмасці. Строгасць і чалавечнасць узвышала аўтарытэт старшыні ў свядомасці калгаснікаў. Нагорны адчуваў сябе не лёкаем вышэйшага кіраўніцтва, а ў сваіх дзеяннях і паводзінах выказаў незалежнасць і прынцыповасць, калі быў перакананы, што мае рацыю. Гэтыя рысы характару не надта падабаліся раённаму кіраўніцтву. Ізноў усплыла колішняя ідэя аб'яднання, і ў хуткім часе яна была рэалізавана.

Калгас «40 год Кастрычніка» далучылі да ветэрынарна-агранамічнага тэхнікума, начапіўшы яму бірку «Ляхавіцкі саўгас-тэхнікум». Замест старшыні калгаса для кіраўніцтва сельскагаспадарчай вытворчасцю прызначаліся намеснікі дырэктара саўгаса-тэхнікума, якія, дарэчы, часта мяняліся. У дырэктара саўгаса-тэхнікума былі грандыёзныя планы зрабіць саўгас-тэхнікум перадавой гаспадаркай не толькі ў раёне, але ў вобласці. Першым наватарствам дырэктара саўгаса-тэхнікума было стварэнне свінагадоўчага комплексу. На яго будаўніцтва выдзяляліся студэнцкія будаўнічыя атрады, якія выконвалі пераважна падсобныя работы. Комплекс быў пабудаваны за два гады і быў пад націскам зверху прыняты з недаробкамі і недасканалай механізацыяй,

у выніку чаго некаторыя механічныя работы прыйшлося выконваць уручную. Комплекс быў разлічаны на пяць тысяч свіней. Аднак такой колькасці свіней на комплексе ніколі не было. Крыху пазней для праходжання вытворчай практыкі навучэнцаў саўгаса-тэхнікума за комплексам за кіламетр быў пабудаваны дашчаты летні лагер для вырошчвання свініны. Летні лагер цалкам абслугоўвалі навучэнцы саўгаса-тэхнікума. Трэба зазначыць, што свінакомплекс не апраўдаў надзей яго стваральнікаў. Ён быў з самага пачатку нерэнтабельны. Такім і застаўся да самага ягонага «скону». Ёсць шмат чыннікаў, якія перашкаджалі зніжэнню сабекошту вытворчасці свініны, назавем толькі тыя, што ляжалі на паверхні, а менавіта крадзеж і злоўжыванне некаторых асобаў сваім службовым становішчам. Кралі свінаркі, кралі падвозчыкі, кралі вартаўнікі, кралі некаторыя вясковыя п'янтосы падчас начных рэйдаў, падпільнаваўшы, калі вартаўнік часам задрэмле. Кралі не толькі муку і камбікорм, але і маладняк парасят, нават і гадавалых падсвінкаў. Свінаркі на калгасных кармах гадавалі ў год часам больш за дзесятак вепрукоў і прадавалі іх, павышаючы свой асабісты дабрабыт. Загадчыкі свінакомплексу распараджаліся грамадскімі кармамі, як ва ўласным свірне, ды і дабрабыт іх рос на вачах калгаснікаў. Аднак паскардзіцца не было каму, бо загадчыкі садзейнічалі злачыннаму прыўлашчванню свіной прадукцыі не толькі адміністрацыяй саўгаса-тэхнікума, але і раённым кіраўніцтвам у якасці падарункаў за нейкія там паслугі. Ды што раённае кіраўніцтва? Нават чыноўнікі з Міністэрства сельскай гаспадаркі, розныя там кантралёры не вярталіся ў Мінск без свіной прадукцыі саўгаса-тэхнікума. Але пра гэта будзе больш падрабязна ў другой кнізе маіх успамінаў, калі пойдзе гаворка пра дзейнасць партыйна-савецкай наменклатуры ў асобна ўзятым Ляхавіцкім раёне.

Саўгас-тэхнікум і ягоны свінакомплекс з кожным годам становіліся галаўным болям для раённай партыйна-савецкай наменклатуры. Яны доўга думалі над гэтай праблемай і знайшлі арыгінальны метада, а менавіта вырашылі рэфармаваць гаспадарчую вытворчасць саўгаса-тэхнікума.

На першым этапе частку зямлі з брыгады Зубелевічы, а таксама пэўную колькасць сельгастэхнікі перадалі суседняму калгасу «Дружба», а брыгаду Патапавічы далучылі да калгаса «Кастрычнік» і ў дадатак, нібы пасаг, перадалі некалькі дзесяткаў дойных кароў і вялікую колькасць трактароў, аўтамабіляў і іншай сельгастэхнікі. У саўгасе засталіся, як кажуць, толькі рожкі ды ножкі. На прадвесні 2001 г. брыгаду Зубелевічы з яе грамадскімі пабудовамі і рэштай сельгастэхнікі цалкам перадалі ў эксплуатацыю калгасу «Кастрычнік». Па распараджэнні старшыні калгаса «Кастрычнік» 130 галоў, што заставаліся на свінакомплексе, перавезлі на свінаферму калгаса «Кастрычнік». Такім чынам, «славуты» свінакомплекс, на які ўскладалі вялікія надзеі былыя кіраўнікі саўгаса-тэхнікума, спыніў сваё існаванне.

Ліквідацыя былога калгаса «40 год Кастрычніка», а затым гаспадарчага комплексу саўгаса-тэхнікума была непрадуманай вялікай памылкай раённага кіраўніцтва. Гаспадарка мела матэрыяльна-тэхнічную базу для далейшага развіцця. Самы лепшы варыянт быў аднавіць былую гаспадарку і прызначыць новага старшыню калгаса. У выніку ліквідацыі гаспадаркі засталіся пустыя шматлікія гаспадарчыя аб'екты, якія пачалі разбурацца, а грашовыя сродкі і людская праца, укладзеныя ў будаўніцтва, ператвораны ў нішто. Гэта не назавеш інакш як свядомым злачынствам. Пустое гмах канторы, пустое свінакомплекс. Пустуюць калгасныя гаражы, пустое рамонтная майстэрня.

Згодна з савецкай палітычнай сістэмай калгасы сваёй гаспадарчай дзейнасцю абавязаны былі пераўтварыцца ў сацыялістычныя прадпрыемствы. Аднак на справе ў калектывных рабскіх стойлах ніякай дэмакратыі не было — уся калгасная сістэма грунтавалася, як і дзяржаўная бальшавіцкая структура, на аўтарытарна-таталітарнай аснове, дзе рэй вялі «чырвоныя памешчыкі». Старшыня ў калгасе лічыўся за Бога, цара, папа і вайсковага кіраўніка. Праўленцы — гэта падпоркі самадзяржцаў у рабскіх калектывных стойлах. Калгасная сістэма выходзіла з

коўцаў у духу пакорлівасці, сервілізму, рабалецтва і самапрыніжэння, інакш кажучы, выхоўваўся калектыўны, прыгнечаны, бязвольны савецкі раб-савок. Раней, калі вяскоўцы валодалі ўласнай зямлёю, такой духоўнай дэградацыі не назіралася. Старшыні калгасаў культывавалі сярод калгаснікаў страх, які паралізаваў іхнюю волю. Хтосьці з французскіх маралістаў пісаў, што рабства настолькі прыніжае чалавека, што ён пачынае любіць свае кайданы. Рымскі філосаф Сенека пісаў: «Рабства заўсёды адно, хто яго аднойчы ўзненавідзеў, той нават і ў натоўпе валадароў будзе свабодны». Такі свабодны чалавек пражываў у вёсцы Патапавічы. Гэта быў Змітрук Рамейка, які надта ж мазоліў вочы сваімі паводзінамі раённаму кіраўніцтву, бо не хадзіў у дні выбараў на выбарчы ўчастак і адмаўляўся браць бюлетэні, калі прывозілі яму ў хату «чырвоную скрынку». Колькі ні кантавалі Рамейку гэбісты, але той застаўся верны сваім поглядам на бальшавіцкую ўладу.

Калектывізацыя моцна ўздзейнічала на псіхіку вяскоўцаў, асабліва моладзі: людзі хадзілі панурыя, зніклі песні і жартаўлівыя карагоды, якія калісьці поўнілі сваімі задорнымі галасамі вясновымі і летнімі вечарамі вясковую вуліцу. Моладзь імкнулася вырвацца з калектывнага стойла, каб уладкавацца на працу ў мястэчку Ляхавічы ці ў Баранавічах. Але на гэта патрэбна была даведка ад праўлення калгаса, дакладней, старшыні, што той не супярэчыць. За гэтыя «паслугі» трэба было даць «у лапу» старшыні, так што не кожны меў магчымасць выкупіцца з прыгону.

Дарэчы, не толькі карныя органы мелі сваіх сексотаў, якія даносілі ім аб настроях у рабскіх калектывных стойлах, але і старшыні калгасаў мелі свой уласны «хор» даносчыкаў, якія, страціўшы чалавечую годнасць, угодліва, па-халуйску дакладвалі старшыні, што пра яго гавораць калгаснікі. А калгасныя «самадзержцы» шчодраю рукою раздавалі халупам абгрызаных косткі з калектывнага размеркавальнага карыта. Як ні дзіўна, але, як мне было вядома падчас майго партыйнага калгаснага сакратарства, «вачамі і вушамі»

старшыні калгаса былі і некаторыя партыйцы, што не ёсць сумяшчальным са статутам партыі і маральным кодэксам «будаўніка камунізму».

У першай палове 60-х ЦК КПБ і Урадам Беларусі была прынята пастанова пра дэхутарызацыю ў заходніх раёнах Беларусі. На ўдзел у датэрміновай дэхутарызацыі Ляхавіцкі РК КПБ арыентаваў старшынёўскі корпус у раёне. Першапраходцамі гэтай сацыяльнай і палітычнай кампаніі стала кіраўніцтва калгаса «Беларусь». Там стварылі атрад механізатараў, якім было даручана руйнаваць хутары. Былі складзены асабістыя спісы хутаран, ад якіх патрабавалі ўласныя заявы аб зносе іхніх хутароў. Хутары вяскоўцаў, якія адмаўляліся ад зносу, разбуралі ў першую чаргу і звозілі іхнія разбураныя будынкі на план выдзеленага ім участка ў вёсцы. Трэба адзначыць, што дэхутарызацыя спрыяла значнаму папаўненню асабістага прыбытку старшынёўскага корпусу. За адтэрміноўку зносу хутара заможныя хутаране давалі старшыні хабар у выглядзе царскіх залатнікоў, і не на малую суму. Аб гэтым я даведаўся пазней ад некаторых былых хутаран, якія паведамілі мне гэта пад найвялікшым сакрэтам. Разбурэнне хутароў адбывалася пераважна ў нядзелю, заробак за працу механізатарам выдаваўся ў гэты ж дзень у падвойным памеры. Трактарыстам для храбрасці давалі па дзвесці грамаў гарэлкі. Былі выпадкі, што некаторыя трактарысты адмаўляліся ад гэтай бруднай справы. Рэакцыя старшыні была імгненнай: звольніць з працы!

Дэхутарызацыя нагадвала абразок разбурэння сялянскай хаты сям'і Зяблікаў з «Раскіданага гнязда» Янкі Купалы. Адрозненне толькі ў тым, што хату Зяблікаў разбуралі халуі «ненажэрнага памешчыка», супраць якога змагаліся бальшавікі, абараняючы на словах сялянства ад гвалту, а разбурэннем вясковых хутароў займаліся бальшавіцкія халуі, згодна з бальшавіцкім гімнам: «Увесь свет насілля мы разбурым аж да асновы...» Палітыка дэхутарызацыі заключалася ў тым, каб пазбавіцца ад апошніх астраўкоў аднаасобніцтва і далучыць хутаран да калектывнай працы ў стойлах і калектывнага мыслення, калі людзі трацяць свой розум і набываюць чужы. Дэхутарызацыя з'явілася прэ-

людзей ліквідацыі «неперспектыўных» вёсак. Напрыклад, у Падлескім сельсавеце назаўсёды знік з мапы населены пункт Свіскоўшчына.

Калектывізацыя спарадзіла сярод вяскоўцаў такую сацыяльна небяспечную з'яву, як крадзёж. Пры Польшчы крадзёж лічыўся ганебнай з'явай, а ў калектывных стойлах ледзь не «геройствам». У прыхільнікаў сквапнасці да чужога нават былі свае «філасофска абгрунтаваныя» аргументы: не скрадзеш — не пражывеш. Крадзёж як з'ява, на думку этолагаў, мае свае вытокі ў калектывных статкавых жывёлаў як адзін са спосабаў прыўлашчвання чужога. Такім чынам, калектывізацыя ў шматлікіх сваіх праявах цягнула «калектывістаў» назад у статак. Крадзёж настолькі ахапіў вяскоўцаў, што нават калісьці сумленныя і пабожныя людзі для апраўдання парушэння восьмага завету «не крадзі» тлумачылі, што калектывнае — гэта нічэйнае, а нічэйнае Бог дазваляе прысвойваць сабе, і тут няма ніякага граху. У калектывных стойлах крадуць усе, пачынаючы ад старшынь, заканчваючы дзецьмі, якіх прывучаюць бацькі. Праўда, памеры крадзяжоў розныя: чым вышэй стаіць чалавек на калгаснай іерархічнай лесвіцы, тым большую шкоду прыносіць ён калектывнаму статку сваім крадзяжом. Некаторыя старшыні калгасаў прадаюць калектывную прадукцыю машынамі, брыгадзіры прысвойваюць заробкі чужой працы мяшкамі збавіны, якая поўніць іхнія асабістыя «амбары» і падвышае жыццёвы дабрабыт. Даяркі прыносяць з фермаў пэўную колькасць малака ў грэлках, а муку — у прыстасаваных дзеля гэтага мяшэчках. Свінары, апрача мукі ці камбікорму, часам нават умудраюцца прынесці ў свой асабісты свінушнік парасё або падсвінка. Дзеці не могуць красці рэчы буйных габарытаў, яны часцей за ўсё цягаюць з калектывных плантацыяў агародніну. Адным словам, калектывізацыя навучыла вяскоўцаў спрыту ва ўсіх відах крадзяжу, чаго яны не ведалі, калі мелі свой уласны зямельны надзел і ўласную гаспадарку, дзе вынікі працы належалі толькі ім самім. Не адстаюць у спаборніцтве па крадзяжы і механізатары, кіроўцы. Яны збываюць калектывнае паліва часцей «па

бартэры», дакладней, за пляшку самагону, каб забяспечыць «цеплынёю» свой уласны арганічны «агрэгат». Зараз у калгасах і саўгасах няма такой сілы, якая б спыніла гэты ганебны небяспечны працэс. Толькі калі знікнуць з твару зямлі рабскія калектывныя стойлы для вяскоўцаў і хлебаробы стануць сапраўднымі ўладальнікамі на сваёй уласнай зямлі, знікне і крадзеж сярод вясковага люду.

Адной з заганаў сучаснага вясковага ладу з'яўляецца п'янства, якое прагрэсуе з кожным годам. Людзі п'юць да страты прытомнасці на вяселлях, на хрэсбінах, на провадах у войска, нават на пахавальнай вячэры. Памінаюць нябожчыка некалькі дзён і сваякі, і магільныя далакопы, якія ранкам забягаюць у дом, дзе нядаўна ляжаў нябожчык, не дзеля таго, каб паспачуваць родным памерлага, а каб весялей было ў самога на душы. П'янства «даставілі» ў Беларусь нашыя «вызваліцелі» з Усходу. Спачатку заахвочванне спіртovымі напоямі на вёсцы культывавалі розныя «ўпаўнаважаныя» з раёна і вобласці, пераважна расейцы. Яны прывучылі вяскоўцаў апустошваць залпам «маленкоўскую шклянку» (225 г). Кожны «рабочы дзень» такога «ўпаўнаважанага» заканчваўся «пачастункам» са спіртovымі напоямі. Часам некаторыя «ўпаўнаважаныя» былі нагэтулькі пражныя да дармавых спіртных напояў, што не ведалі меры ў іх ужыванні. Часам такіх «ўпаўнаважаных» даводзілася дастаўляць у райцэнтр жонкам на парукі на падводах. Пасля стварэння калектывных стойлаў пачалі практыкавацца калектывныя выпіўкі за кошт грамадскіх фондаў. Мне ўспамінаецца калектывнае застолле ў калгасе «17 верасня» ў 1949 г. ў гонар першай гадавіны стварэння калгаса і дзесятай гадавіны «вызвалення Заходняй Беларусі». На гадавіну былі запрошаны сакратар райкама КПБ і старшыня райвыканкаме. Яны з жонкамі займалі «пачэсны пасад на покуці» за сталом. З кожным годам вынаходзілі ўсё новыя зачэпкі для калектывных застолляў за кошт грамадскіх сродкаў: засеўкі, дасеўкі, зажынкі, дажынкі, узаемаправеркі, падвядзенне вынікаў калектывнай працы ў калгасах. Нават і тады, калі на раённым сходзе ўшаноўвалі калектывных перадавікоў сельскай гаспадаркі, адзначаючы іх поспехі

прэміямі, каштоўнымі падарункамі, усялякімі «граматамі», не абыходзілася без выпіўкі. Жанчыны «замачвалі» ў канцы рабочага дня на калгасных палетках вяселлі сваіх сыноў і дачок, народзіны ўнукаў. Яны «замачвалі» нават зубы, калі прыходзілі на працу з новымі зубнымі пратэзамі. Словам, каб выпіць, знаходзіліся розныя нагоды, а потым пачалі піць і без нагодаў, абы зацямніць свой розум. Пілі і п'юць усе: мужчыны, жанчыны, хлопцы і дзяўчаты, нават падлеткі прывучаюцца да спіртных напояў. П'юць не толькі «манапольку» і дзяржаўныя вінныя напоі, але часцей за ўсё жлукцяць без меры самагон да іншыя самаробныя спіртковыя сурагаты. Калісьці ў Зубелевічах і Засценку не было хронічных алкаголікаў, а зараз яны ёсць, і іх няма. Але страшна тое, што алкаголікамі становіцца моладзь. Так, напрыклад, у вёсцы Зубелевічы налічваецца 16 халасцякоў-п'янтосаў ва ўзросце 30–45 гадоў. А ўсяго колькасць алкаголікаў у Зубелевічах і Засценку перавышае лічбу 30, не лічачы прыездных, якія пражываюць у стандартных доміках. Дэградацыя асобы глыбока дакранулася да п'янтосаў: яны грубыя, нетактоўныя, крывадушныя, апалітычныя, у іх адсутнічае пачуццё нацыянальнай самасвядомасці, іх мова забруджана грубай лаянкай, а «вясковыя дзецюкі гнуць, што дугі, мацюкі, нат вясковыя дзяўчаты лаюць, бэсцяць рускім матам». П'янтосы-халасцякі з прычыны злоўжывання алкаголем ужо не здольныя да сексуальнага сужыцця з жанчынамі, яны назаўсёды застаюцца халасцякамі.

Такі стан рэчаў і ў іншых вёсках раёна, дзе вышэй-названыя заганы гарадскога жыцця — крадзеж, п'янства, мацюкі — квітнеюць буйнымі цветам.

Калгасны лад жыцця спарадзіў і культываваў у калектывных вясковых стойлах сексуальную распусту сярод калгаснага кіраўніцтва. Раней вяскоўцы такога не назіралі ў сваім побыце. Праўда, і пры Польшчы назіраліся спробы асобных «экземпляраў» задаволіць сваю сексуальную цягу на чужых жонках, але такія вясковыя «лавеласы» былі вялікай рэдкасцю, а жанчыны, якія добраахвотна задавальнялі прыхамаці «лавеласаў», карысталіся дрэннай

рэпутацыяй сярод вясковых кабет. Сексуальны сверб з'явіўся спачатку ў старшынёўскім корпусе недзе пасля ўзбуджэння калгасаў. Пераважная большасць старшынь калгасаў пачалі тайна заводзіць сабе палюбоўніц сярод падначаленых жанчын: галоўных эканамістаў, бухгалтараў, старшынь мясцовых прафсаюзаў. Гэта ў асноўным былі незамужнія дзяўчаты, якія з тых ці іншых прычынаў добраахвотна згаджаліся на задавальненне сексуальных дамаганняў сваіх кіраўнікоў. Аднак «сакрэты» сексуальных сувязяў старшынь калгасаў з мясцовымі «гетэрамі» хутка раскрываліся вясковымі кабетами і даляталі да жонак старшынь, якія са сваімі скаргамі на нявернасць кармільцаў звярталіся ў райкам КПБ. Там сквапных да сексуальных інтрыг «лячылі» спагнаннямі: вымовамі, «страгачамі». Быў выпадак, калі аднаго вельмі зайдлага спакусніка жанчын выключылі з партыі.

Сексуальны сверб старшынёўскага корпусу «натхніў» на распусту і сярэдняе звяно калектывнага кіраўніцтва — брыгадзіраў, загадчыкаў фермаў і ўчасткаў. Калі старшыні калгасаў выбіралі сваіх каханак сярод «інтэлігентных» супрацоўніц, дык брыгадзіры і загадчыкі не грэбавалі даяркамі, свінаркамі, работніцамі паляводчых брыгад, незамужнімі і замужнімі. Сексуальная «ланцуговая рэакцыя» ў калектывных стойлах не толькі не спынілася на сярэднім кіраўнічым звяне, але ўцягнула ў сваю арбіту нават тых, хто знаходзіцца ў самым падмурку калектывнай іерархічнай лесвіцы, — падвозчыкаў ферм і конюхаў. Аб'ектамі іх сексуальных намаганняў сталі салдацкія ўдовы. За задавальненне сексуальных патрэб яны прапаноўвалі аплату конскай сілай на апрацоўцы прысядзібных зямельных участкаў удоваў.

Праўда, апошнім часам у сувязі са старэннем жанчын у калгасах «сексуальны сверб» сярод калгасных лавеласаў пайшоў на спад.

Палітыка калектывізацыі ставіла перад сабою не толькі палітыка-эканамічную задачу ўмацавання новага грамадскага ладу, але і ідэалагічную, а менавіта выхаванне новай гістарычнай супольнасці — «гома саветыкусаў», па-

слухмяных рабоў, якія бездакорна выконвалі б волю партыйных босаў.

Калектывізацыя выконвала злачынную ролю ліквідацыі сярод вяскоўцаў беларускай ментальнасці і гвалтоўнай русіфікацыі. Кіраўнікамі калгасаў становіліся зрусіфікаваныя беларусы, якія адцураліся ад роднай мовы і карысталіся толькі «великим и могучим» у размовах з вяскоўцамі. На калгасных сходах, як пісаў Колас, «беларуса не чуваць, знік ягоны голас». Нават беларускую дзятву ў калгасных садках выходзілі на расейскай мове. Як вядома, беларуская вёска спрадвеку была ахоўнікам беларускага этнасу, невычэрпнай крыніцай матчынай мовы, нацыянальнай культуры, самабытнага побыту і нацыянальнай самасвядомасці. Такім чынам, калгасны лад імкнуўся спустошыць жыватворныя крыніцы беларускасці сярод вяскоўцаў і ператварыць сялян-беларусаў у верных янычараў «исконно русских» людзей без роду і племені.

*Лістапад — снежань 1997 г. —
лістапад — снежань 2001 г.*

ЧАСТКА СЁМАЯ

ПРАЦА НА ІВІЕ НАРОДНАЙ АСВЕТЫ У АСОБНА ЎЗЯТЫМ ЛЯХАВІЦКІМ РАЁНЕ. ЗАХАПЛЕННЕ ФІЛАСОФІЯЙ І ЖУРНАЛІСТЫКАЙ. САМААДУКАЦЫЯ

Пазнай самога сябе!

(Надпіс на храме Аполона ў Дэльфах)

Пасля заканчэння сярэдняй школы для маёй далейшай кар’еры адкрываліся прывабныя далягяды. Сакратар райкама камсамола Ерашаў па ўзгадненні з райкамам партыі прапанаваў мне заняць пасаду загадчыка аддзела культуры ў перспектыве ўзвышэння па іерархічнай службовай лесвіцы. Я адмовіўся, матывуючы тым, што маю намер працягваць вучобу ў ВНУ. Тады ў райкаме КПБ быў прыдуман новы варыянт: паслаць мяне ў мінскую рэспубліканскую юрыдычную школу. На бюро РК КПБ былі зацверджаны мая кандыдатура, характарыстыка і накіраванне. З гэтымі дакументамі я паехаў у Баранавічы ў юрыдычны абласны аддзел, каб здаць вышэйзгаданыя дакументы. З матэрыяльнага боку гэта вельмі вабіла мяне: стыпендыя 700 рублёў, інтэрнат, для сямейных стыпендыя 900 рублёў. Нагадаю, што аклад настаўніка пачатковых класаў з сярэдняй адукацыяй складаў 400 рублёў, а з няскончанай вышэйшай — 450. Да гэтага ж яшчэ рамантыка подзвігаў і прыгодаў знакамітых сьшчыкаў прываблівала. Толькі лёс распарадзіўся па-свойму. У Баранавічах я сустрэўся з Ерашавым, які тады працаваў ужо ў абласным цэнтры на пасадзе загадчыка рачнога аддзела. Дарэчы, Адам Захаравіч да вайны скончыў Гомельскі рачны тэхнікум. Ерашаў ад шчырага сэрца парэкамендаваў мне адмовіцца ад маёй задумы, таму што мая будучая кар’ера юрыста, а мо супрацоўніка сілавых органаў магла

пазбавіць мяне чалавечых якасцяў. Ён мне параіў паступіць у Баранавіцкі настаўніцкі інстытут. Я паслухаўся ягонай парады і аднёс дакументы ў гэтую навучальную ўстанову. Экзамены здаў паспяхова, і быў залічаны на філалагічны факультэт беларускага аддзялення. Думаў займацца толькі вучобай, пазбавіўшыся ідэалагічнага хамута агітацыйна-палітычнага характару. Толькі я ў гэтым дужа памыліўся. Ужо ў пачатку верасня 1949 г. на агульнаінстытуцкім камсамольскім сходзе мяне абралі членам камітэта камсамольскай арганізацыі інстытута, а на пасяджэнні камітэта я быў зацверджаны адказным за інстытуцкі насценны друк. Ужо на першым семінары рэдактароў факультэцкіх насценных газет сакратар парткама інстытута абавязаў мяне праводзіць семінар. Толькі потым я пераканаўся, што сакратар парткама, па адукацыі біёлаг, не надта арыентаваўся ў пытаннях журналістыкі. Крыху пазней сакратар парткама загадаў мне рэдагаваць сатырычную насценную газету «Кракадзіл». Такім чынам, я атрымаў яшчэ адну «пасадку» на грамадскіх пачатках. Я стаў не толькі рэдактарам, але і карэспандэнтам і мастацкім афармляльнікам, малюючы карыкатуры ў самаробным газетным выданні.

Неяк будучы ў горадзе, я сустрэўся з былым другім сакратаром Ляхавіцкага райкама Ліпавым, які на той час уладкаваўся ў сакрэтным аддзеле Баранавіцкага абкама камсамола. Пагутарылі. Ліпавы пацікавіўся маімі планами на будучыню. Праз два дні пасля нашай сустрэчы сакратар камітэта камсамола інстытута паведаміў мне, што мяне выклікаюць у абкам камсамола. Калі я з'явіўся ў кабінцеце Ліпавы, той завёў мяне да сакратара абкама камсамола Аляксандра Аксёнава, які кіраваў ідэалогіяй абкама камсамола. Аксёнаў у гутарцы са мной перш за ўсё пацікавіўся маім матэрыяльным забеспячэннем. Я шчыра яму расказаў, што харчуюся амаль са стыпендыі. Тады Аксёнаў прапанаваў мне пасаду пазаштатнага лектара абкама камсамола, падкрэсліўшы, што гэта дасць магчымасць палепшыць мой матэрыяльны дабрабыт. Я згадзіўся. Аксёнаў выклікаў у свой кабінет загадчыка лектарскай групы абкама камсамола Аляксандра Фёдаравіча Яцкевіча і прапанаваў яму мя-

не ў якасці пазаштатнага лектара. Затым працяг размовы адбываўся ў кабінцеце Яцкевіча. Яцкевіч даў мне першае лектарскае даручэнне падрыхтаваць лекцыю на тэму «Што дала савецкая ўлада моладзі Заходняй Беларусі». Лекцыя была падрыхтавана мною за кароткі тэрмін. Затым адбылося абмеркаванне тэксту на пасяджэнні лектарскай групы ў прысутнасці загадчыка лектарскай групы абкама партыі. Тэкст быў ухвалены для карыстання і размяшчэння на шапірографе. Неўзабаве я атрымаў першы лектарскі ганарар у памеры 200 рублёў, а Яцкевіч выпісаў мне некалькі пучэвак на чытанне лекцый у Ляхавіцкім раёне і ў дадатак камандзіровачнае пасведчанне з аплатай камандзіровачных з аклада (!) 900 рублёў па дзевяць працэнтаў у суткі. Такім чынам, маё матэрыяльнае становішча значна палепшылася, я меў магчымасць выдзяляць са свайго ганарару штосьці і для сям'і. Адначасова з чытаннем лекцый для моладзі часам сакратар абкама даваў мне асабіста даручэнні інструктарскага характару, а менавіта прасіў дапамагаць сакратарам камсамольскіх пярвічак пашыраць іх шэрагі. Так, напрыклад, да абкама камсамола дайшлі звесткі, што ў Ляхавіцкім раёне ў вёсцы Малое Гарадзішча камсамольская ячэйка на мяжы распаду. Аксёнаў запрасіў мяне ў абкам і даручыў мне выправіць становішча. Я выехаў на месца, дзе пазнаёміўся са станам справы і прапанаваў сакратару пярвічкі запрасіць некалькі вясковых хлопцаў для асабістай гутаркі. Дарэчы, сакратаром вясковай камсамоліі быў загадчык пачатковай школы. Мае гутаркі адбываліся ўвесь вечар у пятніцу. На суботу я прапанаваў камсамольскаму сакратару склікаць адкрыты камсамольскі сход. На сход сабралася шмат моладзі. Я прачытаў лекцыю з гісторыі камсамола, падчас якой пяць юнакоў далі згоду на ўступленне ў камсамол. Былі аформлены пратаколы. Я прапанаваў будучым камсамольцам у нядзелю з'явіцца ў райкам камсамола. Адзін з юнакоў згадзіўся на ўласнай фурманцы адвезці хлопцаў у Ляхавічы. Юнакі былі прыняты ў камсамол, а я адразу з Ляхавіч накіраваўся ў Баранавічы, а ў панядзелак інфармаваў Аксёнава пра выкананне задання. Маёю арэнаю лектарскай дзейнасці былі Ляхавіцкі

і Клецкі раёны. Адночы Аксёнаў выклікаў мяне ў абкам і даручыў правесці лектарскую групу Клецкага райкама камсамола. Тут трэба зазначыць, што ўсе мае «паездкі» выконваліся пры дапамозе ўласных ног, бо ў той час у раёнах не было грамадскага транспарту ды рэдка сустракаліся і грузавыя аўтамашыны. Выправіўся ў Клецк з Зубелевіч зранку ў суботу. У Клецку ў райкам камсамола не заходзіў, а накіраваўся ў бліжэйшую вёску Сякерычы. Там адшукаў сакратара камсамольскай пярвічкі і прапанаваў яму сабраць моладзь. Тут я ўпершыню сустрэўся з ганебнай з’яваю, якая пачала пранікаць у Заходнюю Беларусь і паразіла камсамольскіх важакоў. Якое было маё здзіўленне, калі сакратар камсамольскай пярвічкі прапанаваў мне падпісаць пучёўку, а вечар правесці ў яго на кватэры з напоем Бахуса, паведаміўшы мне, што ў мінулую суботу ў Сякерычах была загадчыца аддзела райкама камсамола па піянерскай рабоце і ён падпісаў ёй пучёўку, хаця яна лекцыі не чытала і не сустракалася з моладдзю. Гэта вельмі ўразіла мяне. Сакратар пярвічкі згадзіўся сабраць моладзь пры ўмове, што я напішу пра яго ў абласной газеце «Заря». Я згадзіўся і сваё абяцанне выканаў. Моладзі сабралася шмат у адной вясковай хаце. Я прачытаў лекцыю, адказаў на пытанні юнакоў, некалькі хлопцаў выказалі жаданне стаць камсамольцамі. Затым былі арганізаваны танцы пад вясковы гармонік. Начаваў у сакратара камсамольскай пярвічкі. Ён расшчодрэўся і паставіў на стол графін самагону. Ад выпіўкі я адмовіўся. Сакратар вельмі здзівіўся, падкрэсліўшы, што калі ў вёску наведваюцца супрацоўнікі райкама ці абкама камсамола, то не адмаўляюцца ад спіртowych напояў. Тут я мушу зазначыць, што падчас сваёй лектарскай дзейнасці, бываючы ў камсамольскіх арганізацыях, ніколі не дакранаўся да спіртowych напояў. Назаўтра пабываў у камсамольскай арганізацыі вёскі Сухлічы, а ў панядзелак прыбыў у Клецкі райкам камсамола. У гутарцы з сакратаром райкама камсамола Лісам я пацікавіўся работай лектарскай групы райкама камсамола. Ён паказаў мне некалькі аформленых пучёвак аб прачытаных лекцыях, сярод якіх была і пучёўка на імя загадчыцы раённай піянерыі. Я папрасіў сакратара

райкама даць мне магчымасць пагутарыць з «жывым» лектарам. Ліс выйшаў з кабінета і прывёў раённую «піянершу». Я пацікавіўся яе лектарскай дзейнасцю. «Лектарша» пачала фантазіраваць аб колькасці прачытаных ёю лекцый, не забыўшыся згадаць і пра лекцыю, «прачытаную» ёю ў Сякерычах. Я не вытрымаў і сказаў ёй, гледзячы проста ў вочы, што гэта адзін з відаў хлусні ў сваю карысць — падробка. Раптам нашу гутарку перапыніў Ліс, прапанаваўшы мне пайсці ў рэстаран. Я адмовіўся. Тады ён стаў прасіць, каб я не дакладваў пра эпізод з «раённай піянеркай», паабяцаўшы выправіць становішча. У абкаме камсамола, даводзіўшы інфармацыю аб рабоце лектарскай групы Клецкага райкама камсамола, я не раскажаў пра эпізод з лектарскай дзейнасці загадчыцы аддзела раённай піянерыі.

Тым часам сакратар парткама інстытута «ўзнагародзіў» мяне яшчэ адной грамадскай «пасадай», а менавіта прапанаваў маляваць плакаты перад рэвалюцыйнымі святамі — Першамаем і Кастрычніцкімі ўгодкамі. На два-тры дні перад святамі з дазволу дырэктара інстытут забіраў мяне з лекцыі, адвозіў у майстэрню, дзе я пісаў лозунгі на чырвоных палотнішчах і маляваў плакаты, з якімі студэнты выходзілі на гарадскія дэманстрацыі, арганізаваныя абкамам і гаркамам КПБ. Вечарамі пасля стамляльнай «творчай» працы да позняй ночы карпеў над падручнікамі, вывучаючы матэрыял прапушчаных лекцый.

Сярод студэнтаў, апранутых у шыкоўныя касцюмы і бліскучыя туфлі, я асабліва вылучаўся сваёй вайсковай вопраткай: зялёным шынялём з англійскага сукна, праўда, без пагонаў яфрэйтара, купленай на баранавіцкім базары за лектарскія ганарары, афіцэрскай гімнасцёркай, падпярэзанай армейскай папругай, шэрымі суконнымі штанамі фрыцаўскай салдацкай уніформы і кірзавымі армейскімі ботамі. Усё гэта нагадвала ў маёй асобе больш вайскоўца, чым студэнта. За свае карыкатуры ў сатырычнай насценнай газеце на прагульшчыкаў лекцый і парушальнікаў дысцыпліны я набыў сярод іх рэпутацыю «страшыдлы» і «ворага». Некаторыя пасля з’яўлення карыкатур нават пазбягалі гутаркі са мною.

Выкладчыцкі калектыў інстытута быў разнастайны па сваім інтэлекце, ведах, прафесійных навыках, метадыцы выкладання і маральных якасцях. Шмат якія выкладчыкі спёрліся з памяці. Добра запомніўся выкладчык беларускай літаратуры Браніслаў Станіслававіч Ржэўскі. Ягонья лекцыі па беларускай літаратуры вызначаліся глыбокім аналізам літаратурнага працэсу пісьменніка, ягонай самабытнасці і мастацкай каштоўнасці. Ржэўскі падкрэсліваў эзопаўскай мовай перавагу давераснёўскай творчасці заходнебеларускіх паэтаў і пісьменнікаў над творчасцю савецкага часу. Дарэчы, Ржэўскі асабліва прыхільна ставіўся да мяне. Часта ў інтымных гутарках ён шчыра выказваўся адносна сваіх поглядаў на былую заходнебеларускую творчую ітэлігенцыю, аддаючы перавагу «заходнікам».

Ржэўскі быў чалавекам дзіўнага лёсу. У свой час скончыў быў Белпедтэхнікум, затым БДУ. Падчас нямецкай акупацыі доўга адмаўляўся ісці ў партызанскі атрад. Адночы ноччу партызаны наведліся ў дом Ржэўскага і адвезлі яго ў лагер «народных месціўцаў». Партызанскае камандаванне даручыла Ржэўскаму рэдагаваць падпольную газету, орган падпольнага райкама. Пасля вайны Ржэўскі стаў членам КПСС. Аднак нацыянальны гонар не даваў спакою. Падчас сваіх лекцый па беларускай літаратуры Ржэўскі часам выказваў «крамольныя думкі». Хтосьці данёс аб гэтым у ЦК КПБ. Там стварылі камісію для праверкі фактаў. Камісія загадала студэнтам здаць свае канспекты па беларускай літаратуры, канспекты былі знішчаны, а Ржэўскага выключылі з партыі.

Пасля ліквідацыі Баранавіцкага настаўніцкага інстытута Ржэўскі пераехаў у Гродна, дзе стаў выкладчыкам беларускай літаратуры інстытута імя Янкі Купалы. Пасля смерці Сталіна Ржэўскі напісаў ананімны ліст у ЦК КПБ, у якім абураўся засіллем расейцаў у органах і Саўміне. У 1954 г. Ржэўскі атрымаў восем гадоў турэмнага зняволення. Выйшаў на волю ўжо ў пенсійным узросце і пражываў у Гродна да самой смерці.

Тым часам мая лектарская «эпапея» працягвалася далей: я пісаў тэксты лекцый і дакладаў, атрымліваў ганара-

ры, ездзіў па камандзіроўках у Ляхавіцкі і Клецкі раёны, выступаў перад моладдзю з лекцыямі і дакладамі, дапамагаў сакратарам камсамольскіх пярвічак шырыць камсамол для рэзерву «ордена мечаносцаў».

Два гады вучобы ў інстытуце прамільгнулі непрыкметна. Вось і экзамены. Адначасова з дыпломам я атрымаў накіраванне на працу ў Ляхавіцкі раён. Здавалася, што я назаўсёды пазбавіўся ад «прысваення» мне прафесіі лектара, толькі заўчасныя былі мае мары.

У Ляхавіцкім раёне я атрымаў накіраванне на працу ў Пранчакоўскую сямігодку ў якасці выкладчыка беларускай мовы і літаратуры. Дырэктар школы Іван Васільевіч Малец сустрэў мяне ветліва і адразу пазнаёміў з педкалектывам. Крыху пра асобу дырэктара. Іван Васільевіч быў калісьці сакратаром ЦК камсамола Заходняй Беларусі. У свой час быў падпольна накіраваны ў Маскву, дзе скончыў універсітэт «чырвонай прафесуры» імя Марылеўскага для нацменшасцяў. Падчас нямецкай акупацыі працаваў у Горкаўскай вобласці ў якасці загадчыка клуба. Калі скончылася вайна, прыехаў у Беларусь і ўладкаваўся дырэктарам Савейкаўскага дома адпачынку ў Ляхавіцкім раёне. Потым яго прызначылі на пасаду загадчыка Ляхавіцкага райана, а затым крыху панізілі — накіравалі на пасаду дырэктара Пранчакоўскай сямігодкі. Астатні педкалектыў Пранчакоўскай сямігодкі быў амаль майго ўзросту. У школе працавалі два настаўнікі пачатковых класаў, якія настаўнічалі пры акупацыі. Яны, як мне потым стала вядома з іх канфідэнцыйных аповядаў, былі «калабаранты», якія знаходзіліся пад пільнай увагай гэбістаў ажно да смерці Язэпкі Крывавага. Тут, у школе, падчас размеркавання педнагрузкі адбылася пэўная карэктурка: мне даручылі выкладаць алгебру, нямецкую мову, беларускую мову ў сёмым класе, а таксама маляванне ў пятых і шостых паралельных класах і адначасова прызначылі класным настаўнікам сёмага класа. Клас складаўся з пераросткаў — 16–17-гадовых юнакоў і дзяўчат. Дысцыпліна была на нулявым узроўні. Ужо на першым класным сходзе я пераканаўся, што юнакі былі нібыта неаб'езджаныя коні. Яны спрабавалі

ўздзейнічаць на мяне, як і на папярэдняга класнага кіраўніка, фізрука школы, у якога не было педагагічнага досведу ў выхаванні падлеткаў. Ужо на першым выхаваўчым сходзе, выказаўшы стрыманасць, спакой і дасведчанасць, я здолеў «закілзаць» нястрыманасць іхняга свавольства.

У штодзённых працоўных буднях я непрыкметна ўваходзіў у новую каляіну маёй прафесійнай дзейнасці, пазбавіўшыся розных «грамадскіх нагрузак». Аднак спакой мой быў кароткі, неўзабаве я атрымаў ад дырэктара школы і ў яго ж асобе сакратара пярвочнай партыйнай арганізацыі калгаса «Новы шлях» і загадчыка агіткалектыву «пасаду» агітатара на грамадскіх пачатках і вымушаны быў выхоўваць калгасных рабоў у вёсцы Ціткаўшчына, рыхтуючы іх да ўскараскання на вяршыню «зіхоткай будучыні». Такім чынам, як калісьці за сваю бытнасць камсамольскім важным, я кожны вечар пешшу пракладаў дзесяць кіламетраў туды-сюды, вяртаючыся апоўначы дамоў. Затым дырэктар даручыў мне рэдагаваць школьную насценную газету. Словам, «грамадскай работы» ў мяне прыбавілася. Яле я паспяваў спраўляцца са сваімі нагрузкамі.

На другі год майго настаўніцтва мяне прызначылі завучам школы. Гэта было для мяне нечаканасцю. Папярэдняга завуча, па чутках, быццам бы звольнілі за тое, што калісьці пры Польшчы ён вучыўся ў духоўнай каталіцкай семінарыі. Для мяне прыбавілася больш працы: я вымушаны быў сядзець у школе дзве змены, у дадатак вывучаць методыкі пачатковых класаў і методыкі іншых прадметаў, каб быць у курсе справы. Мне распавядалі ў школе, як адбыўся канфлікт паміж настаўніцай пачатковых класаў і завучам. Настаўніца не згадзілася з высновамі завуча падчас яго аналізу яе ўрокаў і сказала дырэктару, што больш завуча на свае ўрокі не пусціць. У адносінах да абмеркавання ўрокаў, якія я наведваў, у мяне былі свае думкі, што грунтаваліся на выснове аднаго славутага чалавека: трэба валодаць вялікімі ведамі, каб асцярожна падказваць іншым.

Працаваць у такім калектыве, які склаўся ў Пранчакоўскай школе, было прыемна і ахвоча. Дні праляталі непрыкметна. Ніякіх канфліктаў. Калектыў умеў працаваць,

умеў і разумна праводзіць свой адпачынак. Але, як сказаў адзін мудрэц, нічога няма пастаяннага, акрамя пераменнасці. Нечакана гэтыя пераменнасці спасціглі і мяне. На другім годзе майго завучаўства, непасрэдна ў дзень перад пачаткам майго адпачынку, дырэктар школы прывёз загад з райана аб вызваленні мяне з пасады завуча. Гэтую вестку дырэктар паведаміў мне без ніякіх каментарыяў. Далейшае знаходжанне ў Пранчакоўскай школе я лічыў для сябе немагчымым і навязаў стасункі з дырэктарам Падлескай сярэдняй школы, каб уладкавацца на працу ў гэтую школу. Прычым я ў гэты час быў на чацвёртым курсе філфака Мінскага педінстытута. Дырэктар прыхільна паставіўся да маёй просьбы. Неўзабаве я атрымаў загад з раёна аб прызначэнні мяне выкладчыкам беларускай мовы і літаратуры ў старэйшых класах, а таксама выкладчыкам нямецкай мовы.

На педсавеце перад пачаткам навучальнага года пры размеркаванні педнагрузкі мне было даручана выкладаць беларускую мову і літаратуру, а таксама нямецкую мову ў трох паралельных восьмых класах, а ў дадатак і маляванне ў пятых і шостых класах. Шматлікія настаўнікі школы мне былі знаёмыя яшчэ з часоў маёй камсамольскай працы ў Падлескай школе, але былі і новыя асобы. Мне было даручана і класнае кіраўніцтва адным з паралельных восьмых класаў.

Ад калісьці начэпленай мне біркі «агітатара» я не пазбавіўся і тут, у Падлескай школе. Відаць, мне было наканаваана ў жыцці насіць яе дзесяткі гадоў. Дырэктар школы, ён жа ў дадатак сакратар партарганізацыі калгаса імя Леніна і загадчык агіткалектыва, каб не «пакрыўдзіць» мяне і даць магчымасць і далей падвышаць свой палітычны круггляд, замацаваў мяне «пастухом» за калектыўным «статкам» у брыгадзе Світкоўшчына, дзе я вечарамі раз на тыдзень «разжоўваў» калгаснікам тэзісы пленумаў і нарадаў ЦК КПСС, а таксама «цешыў» іх байкамі пра хуткую пабудову «светлай будучыні» і райскае жыццё на вяршыні камунізму. Даставалася ад мяне і заакіяўскім акулам, якія быццам бы толькі і мараць, каб «праглынуць» Савецкі

Саюз і пазбавіць «саўкоў» асалоды і раскошы ў будучым бяскласавым грамадстве абсалютнай свабоды, роўнасці і братэрства. Я запэўніваў сваіх слухачоў, што СССР — гэта адзіны неразбуральны маналіт, а не «гігант на гліняных нагах», як гэта падавалі «нядобразычліўцы» ідэі камунізму. Не ведаю, як успрымалі маё рытарычнае красамоўства слухачы, але сядзелі моўчкі, не прэрэчылі, толькі часам таемна ўсміхаліся.

Тут, у Падлескай школе, для мяне нечакана адкрыліся «сакрэты» выпуску медалістаў. Пасля экзаменаў па рускай літаратуры дырэктар школы запрасіў мяне ў свой кабінет і папрасіў дэталёва папрацаваць над тэкстамі сачыненняў, каб давесці іх да «кандыцыі». Тут мушу адзначыць, што сярод кандыдатаў на медалі быў і сын дырэктара. Мне давялося папрацаваць над вучнёўскімі «тварэннямі», выпраўляючы стылістычныя, пунктуацыйныя, а часам і арфаграфічныя памылкі. Назаўтра вучні тут, у школе, перапісалі свае сачыненні. Кандыдаты на медалі атрымалі свае залатыя і сярэбраныя «прызы».

У 1956 г. я здаў экзамены ў Мінскім педінстытуце і атрымаў дыплом, у якім мне была прысвоена кваліфікацыя і званне настаўніка беларускай мовы і літаратуры сярэдняй школы. Аднак дома мяне чакаў не надта прыемны сюрпрыз. У Падлескай школе скараціліся два класы-камплекты, і патрэбна было скарачаць аднаго настаўніка беларускай мовы. Па законе прыярытэт застацца ў школе мела настаўніца беларускай мовы і літаратуры, у якой быў большы педагогічны стаж, чым у мяне. Калі я з'явіўся ў раёне, каб вырашыць пытанне месца маёй далейшай працы, там нечакана сустрэўся з былым дырэктарам Пранчакоўскай школы Мальцам. Ён прапанаваў мне выйсці на вольнае паветра для размовы. Малец папрасіў у мяне прабачэння за непрыемнасці, якія былі звязаныя з колішнім маім звальненнем з пасады завуча Пранчакоўскай школы, і нечакана прапанаваў мне ізноў заняць гэтую пасаду. Я згадзіўся і быў прыняты ў калектыве з вялікай прыхільнасцю. Дарэчы, ранейшая завуч была вызвалена з пасады загадам аблана за правал па рускай мове на экзаменах у сёмым класе, дзе

выкладала прадмет сама завуч. На гэты раз я не атрымаў звычайнай ужо для мяне «грамадскай» пасады «ўчастковага прапагандыста». Мяне нібы падвысілі на «ідэалагічным фронце», абраўшы старшынёй прывічкі таварыства «Веды». У маю задачу ўваходзіла распрацоўка тэматыкі лекцый і дакладаў для «лектараў», выпіска, афармленне і дастаўка пуцёвак у аддзел агітацыі і прапаганды РК КПБ.

Па даўняй звычцы я не мог толькі «кіраваць» работай «лектараў», а і сам, паказваючы прыклад іншым, рыхтаваў тэксты і выступаў у вёсках калгаса ў якасці «лектара-прапагандыста». Па маёй ініцыятыве рыхтаваліся тэматычныя выступы адначасова некалькіх лектараў, якія карысталіся шырокай папулярнасцю сярод вяскоўцаў. Пра работу лектарскай групы Пранчакоўскай школы стала вядома ў райкаме партыі, там надта зацікавіліся маёй асобай. Фартуна рыхтавала для мяне ізноў сюрпрыз.

Восенню 1957 г. мяне нечакана выклікалі ў РК КПБ да другога сакратара райкама КПБ Талкачова, былога афіцэра-танкіста, танк якога быў калісьці падбіты немцамі на фронце, а Талкачоў ледзь не згарэў у ім. Талкачову была зроблена пластычная аперацыя на твары. Сустрэча наша адбылася вечарам, у восем гадзін. Тады ў райкаме практыкаваўся вечаровы выклік для суразмоўя. У сваім кабінёце Талкачоў нечакана для мяне прапанаваў заняць пасаду загадчыка аддзела культуры Ляхавіцкага райвыканкама і тут жа, не чакаючы майго адказу, намалюваў перада мною пры дапамозе славеснага красамоўства кар'ерысцкі шлях па прыступках іерархічнай лесвіцы на пасадах наменклатурнага службоўца і партыйнага дзеяча: праз шэсць месяцаў маёй працы на пасадзе загадчыка культуры мяне прымаюць у партыю і пераводзяць на пасаду намесніка старшыні райвыканкама, праз год пасылаюць на вучобу ў Маскву ў Вышэйшую партшколу. Вярнуўшыся з Масквы, я атрымаю пасаду не ніжэй першага сакратара райкама, а затым — абкам і ЦК КПБ. Перспектыва занадта захапляльная, але я ад яе катэгарычная адмовіўся. Талкачоў доўга яшчэ гутарыў са мною, нарэшце адпусціў, сказаўшы, каб я заўтра раніцою ізноў прыбыў у райкам.

Назаўтра я ў райкам не паехаў, а паехаў у школу. У школе мяне ізноў чакаў непрыемны сюрпрыз: дырэктар паведаміў мне, што толькі што перадалі па тэлефоне з райкама, каб мяне адхілілі ад пасады завуча. Дырэктар патрабаваў ад Талкачова пісьмовага загаду аб вызваленні мяне з гэтай пасады. Бязглуздіца адносна мяне працягвалася тры дні, на чацвёрты райкам спыніў свой шантаж у дачыненні маёй асобы.

Працы ў школе было шмат — сямігодка была ператворана ў сярэдняю школу. Педкалектыў папоўніўся новымі кадрамі з вышэйшай адукацыяй. Сярод прыбылых быў і выкладчык рускай мовы і літаратуры, паэт-пачатковец Мікола Купрэеў, у якога ўжо быў невялікі зборнічак вершаў. З Купрэевым у мяне наладзіліся добрыя стасункі на падставе агульнага захаплення замежнай літаратурай. Купрэеў дасканала арыентаваўся ў творчасці заходнееўрапейскіх пісьменнікаў і паэтаў. У яго была багатая ўласная бібліятэка літаратурных твораў, шэдэўраў класікаў сусветнай літаратуры. Купрэеў неяк даў мне пачытаць кнігу з серыі «Жыццё знакамітых людзей» пад загалоўкам «Марак у сядле» пра жыццё і творчасць вялікага амерыканскага пісьменніка Джэка Лондана. Прачытаў я кнігу з захапленнем. Потым Купрэеў прынёс мне кнігу Андрэ Маруа «Алімпію, або Жыццё вялікага Гюго», якая зачаравала мяне. Затым я сам пачаў купляць у кнігарнях кнігі з серыі «ЖЗЛ». Такім чынам мною былі набыты кнігі «Рабесп'ер», «Дантон», «Марат», «Кампанела», «Аўрам Лінкальн» і шмат іншых, якія значна пашырылі мой кругагляд у галіне літаратуры і гісторыі.

Неяк у раённай бібліятэцы я наткнуўся на кнігу французскага філосафа Мантэск'ё «Дух законаў». Вывучаў я гэты неўміручы філасофскі твор скрупулёзна, завучваў на памяць цытаты. Я адкрываў у Мантэск'ё дасюль невядомыя мне ісціны. Так, напрыклад, ён па-свойму трактаваў паняцце «свабода». Замест азначэння свабоды як «усвядомленай неабходнасці», Мантэск'ё канкрэтызаваў паняцце: «Свабода — гэта права грамадзяніна рабіць тое, што дазволена законам. Калі грамадзянін будзе рабіць тое, што

не дазволена законам, ён будзе несвабодны, бо і іншыя могуць рабіць тое ж самае». Трэба зазначыць, што Мантэск'ё меў на ўвазе паняцце «свабода» не як філасофскую катэгорыю, узятую ў абсалюце, а як свабоду чалавека і грамадзяніна ў цывілізаванай грамадзянскай супольнасці на аснове права.

Наступным філосафам, якога я адкрываў для сябе, быў Жан Жак Русо. Тут я сустрэўся з дасюль мне невядомай высновай мысляра, што хлусіць і гаварыць няпраўду — рэчы зусім розныя. «Хлусіць у сваю карысць — падробка. Хлусіць у чыноўніцкай карысць — падлог. Хлусіць з мэтай нанесці каму-небудзь шкоду — паклёп. Гэта самы горшы від хлусні. А казаць няпраўду, якая не прыносіць нікому карысці ці шкоды, — гэта проста бяскрыўдная выдумка». Пазней я вычытаў у Шапентаўэра, што хлусня — гэта зброя хітрасці, а хітрасць, на думку Ларошфуко, — прыкмета недаўдальнага розуму. Адсюль я зрабіў выснову, што хітрыя і паклёпнікі — людзі непаўнаважныя.

Маё захапленне філасофіяй працягвалася: я выпісваў для сябе творы славутых мысляроў, якія выдаваліся пад рубрыкай «Філасофская спадчына».

Тым часам «нябачная райкамаўская апека» нада мною працягвалася. Ягэта адчуваў з частых гутарак з дырэктарам, у якіх ён мне прапаноўваў уступіць у «ордэн мечаносцаў» — бальшавіцкую партыю. Я аднекваўся. Адноўчы ён мне шчыра прызнаўся, што гэтага ад яго патрабуюць у райкаме партыі.

Хутка наблізілася развязка — фартуна рыхтавала для мяне новы сюрпрыз.

У 1959 г., у ліпені, якраз у апошні дзень перад маім адпачынкам, у школе нечакана з'явіўся сакратар райкама партыі па ідэалогіі Міхаіл Іосіфавіч Шастак. Ён прапанаваў дырэктару зайсці ў дырэктарскі кабінет і адначасова запрасіў мяне. У кабінёце Шастак сказаў мне коратка: «Товарищ Сокол, либо вы вступаете в партию, либо мы освобождаем вас от должности завуча. Завтра у нас бюро райкома, на котором стоит вопрос приема в партию. Хорошенько подумайте».

Паспешліва выйшаў з кабінета, сеў у легкавік і паехаў. Я быў ашаломлены. Малец вывеў мяне з глыбокай задумы: «Васіль Міхайлавіч, уступайце ў партыю, з райкамаўскімі работнікамі жартавать не трэба». Я даў згоду, і ў той жа дзень мяне прынялі ў партыю. Назаўтра сакратар партарганізацыі калгаса «Новы шлях» адвезла мяне на бюро райкама партыі. Пасля майго прыёму ў партыю Шастак папрасіў мяне пачакаць, пакуль не скончыцца паседжанне бюро РК КПБ. Калі паседжанне скончылася, Шастак завёў мяне ў кабінет загадчыка аддзела агітацыі і прапаганды, дзе, апрача загадчыка, сядзеў і загадчык райана Зуськоў. Шастак, павіншаваўшы мяне з уступленнем у партыю, адразу сказаў: «Мы прапануем вам пасаду дырэктара школы». Я запытаўся: «Якой школы?» Ён сказаў: «Пранчакоўскай!» Для мяне гэта было так нечакана, што я спачатку разгубіўся, а потым, ачомаўшыся, ізноў запытаў: «А што будзе з Мальцом?» Шастак адказаў: «Мальца мы накіруем у Свяціцкую сярэдняю школу дзеля выпраўлення становішча, якое там атрымалася». Я катэгарычна адмовіўся ад прапановы падвышэння мяне па іерархічнай лесвіцы. Шастак сказаў мне: «Езжайце дома і пока работайце в Прончаковской школе, но о нашей беседе никому ни слова». Мушу сказаць, што мая згода заняць пасаду дырэктара Пранчакоўскай школы была б навек нязмыўнай чорнай плямай на маім сумленні. Пры тым я добра ведаў, якой павагаю і аўтарытэтам карыстаўся ў педкалектыве Іван Васільевіч. І калі б давялося вырашаць пытанне тайным галасаваннем, то большасць педкалектыву галасавала б за Мальца.

Вяртаючыся дадому, я нечакана ўзгадаў даволі сумны эпізод шасцігадовай даўніны, калі мог трагічна вырашыцца лёс Івана Васільевіча Мальца. А было гэта так. У пачатку лютага 1953 г. Івана Васільевіча нечакана выклікалі ў Баранавіцкі КПБ. Вярнуўся ён адтуль вельмі засмучаны. Хадзіў што ўкопаны. Нарэшце ў строгай таямніцы адкрыў мне сакрэт сваёй прыгнечанасці. У абкаме яму па сакрэце паведамілі, што галоўны кэдабіст БССР Цанава са згоды Сталіна рыхтаваў «зачыстку» ў Заходняй Беларусі ад уяўных «ворагаў народа».

Былі складзены спісы асобаў і сем'яў, якіх збіраліся перасяліць на Поўнач. У гэтых спісах значыліся ваеннапалонныя і іх сем'і. А таксама гэтак званыя «калабаранты», дакладней, тыя, хто лаяльна адносіўся да нямецкіх акупацыйных уладаў, і, як ні дзіўна, актывісты былой кампартыі і камсамола Заходняй Беларусі, у тым ліку і Малец. Злачынная акцыя павінна была адбыцца пасля заканчэння сяўбы і перад пачаткам сенакашэння. У Мінску на запасных пуцях, у тупіку, стаялі сотні вагонаў-цялятнікаў для прыёму будучых пасажыраў. Толькі смерць Язэпкі Крывавага перашкодзіла здзяйсненню злачыннай акцыі. Бальшавіцкае рэспубліканскае кіраўніцтва захоўвала ў таямніцы звесткі аб гэтай акцыі. Нават і ў часы «перабудовы» не казалі свайму народу ні слова праўды аб падрыхтоўцы злачынства. Праўда, яшчэ да роспуску партыі ў публікацыі ў «Звяздзе» інтэрв'ю з былым другім сакратаром ЦК КПБ Зімяніным непрыкметна прамільгнула фраза, агучаная Зімяніным: «Цанава рыхтаваў злачынную акцыю ў Беларусі». Больш — ні слова.

Атрымаўшы кандыдацкую картку члена партыі, я надалей працаваў завучам у Пранчакоўскай школе, выкладаў нямецкую мову, наведваў урокі настаўнікаў, рыхтаваў тэматычныя вечары для «прамывання мазгоў» калектывных рабоў у святле «навуковага камунізму». Мушу зазначыць, што ў 1960 г. скончыў пяцігадовыя курсы завочнага навучання ў «Ін'язе», здаў экзамены і атрымаў дыплом па спецыяльнасці «нямецкая мова» ў аб'ёме праграмы педінстытута і факультэтаў замежных моваў Міністэрства асветы РСФСР. На гэтым скончылася мая эпапея засваення навук ва ўстановах ВНУ. Паглыбленне ведаў у галіне філасофіі працягвалася далей ажно да сённяшняга дня.

Праз год пасля заканчэння майго кандыдацкага стажу мяне прынялі ў партыю як раўнапраўнага індывіда «авангарда» савецкага грамадства. Пасля прыёму, як і летась, сакратар па ідэалогіі Шастак запрасіў мяне на гутарку, падчас якой ізноў прапанаваў мне пасаду дырэктара школы, цяпер ужо не Пранчакоўскай, а на выбар трох: Альхоўскай, Дараўскай, Свяцкіцкай. Я абраў Дараўскую. У той жа

дзень я прыняў кіраўніцтва Дараўскай школай, куды мяне завезлі былі на райкамаўскім легкавіку з інспектарам райана і загадчыкам аддзела агітацыі і прапаганды, затым даставілі ў Ляхавічы. З Ляхавіч я вяртаўся дадому ў сумным настроі. Я ўспамінаў сваю працу ў цудоўным педкалектыве Пранчакаўскай школы, дзе непрыкметна прамільгнулі мае самыя радасныя, самыя шчаслівыя дзесяць гадоў. Такі цудоўны калектыў мог знітаваць толькі дырэктар школы Іван Васільевіч Малец, які валодаў «чароўным ключыкам», што адкрываў людскія сэрцы і душы. Мушу прызнаць, што я за час сваёй бытнасці ў Зубелевіцкай школе не здолеў згуртаваць з аб'ектыўных прычынаў такі маналітны калектыў.

Тым часам над асобай Мальца пачалі згушчацца хмары. Гэта было відавочна. Неяк я запытаўся ў Івана Васільевіча, адкуль такія негатыўныя адносіны з боку раённага кіраўніцтва да ягонай асобы. Ён па сакрэце мне сказаў, што па неасцярожнасці аднойчы падчас навуковай канферэнцыі заўважыў памылку ў лекцыі першага сакратара райкама Залескага і выказаў сваю думку ўслых пры абмеркаванні лекцыі. Залескі быў чалавекам самалюбівым, эгаістам па характары і затаіў нядобразычлівасць да Мальца. Іншым разам такім жа чынам Малец выступіў і супраць поглядаў загадчыка райана Зуськова, набыўшы яшчэ аднаго асабістага ворага. Ствараўся «саюз пакрыўджаных», якія аб'ядналі свае высілкі ў змаганні супраць «правінцыйнага выскачкі». Развязка адбылася крыху пазней, калі надарыўся спрыяльны момант.

Калектыў Дараўскай школы аказаўся стракаты — сярод педагогаў не было еднасці. З боку некаторых настаўнікаў праяўлялася відавочная ліслінасць. Гэтай адмоўнай якасцю характару ў значнай ступені быў надзелены і завуч школы. Такую рысу характару я выявіў у ім, калі ён распавядаў мне смакавіта пра негатыўныя праявы ў паводзінах трох маіх папярэднікаў на пасадах дырэктара. Праз месяц я выявіў у асобе завуча яшчэ адну рысу характару — схільнасць да хлусні. Аднойчы ён папрасіў мяне паставіць пячатку на пуцёўках аб прачытаных лек-

цыях. Якое было маё здзіўленне, калі сярод пуцёвак я ўбачыў тры на маё імя на указанні тэмы дакладаў, якія я не чытаў. Я на яго вачах парваў гэтыя пуцёўкі і параіў яму больш не займацца падробкай. Не ведаю, ці завуч засвоіў мае парады, ці не, але больш не звяртаўся да мяне, каб я зацвярджаў школьнай пячаткай лектарскія пуцёўкі. Гэтую функцыю выконваў старшыня калгаса. Не на вышыні была дысцыпліна вучняў — вечарамі ў забаронены час яны хадзілі па вясковай вуліцы, наведвалі кіно, а старэйшыя збіраліся па хатах і гралі ў карты разам з бацькамі. Я прыняў пэўныя прадуманыя захады, якія прынеслі вынікі, — праз месяц вечарамі вучняў не было і следу.

Негатыўныя праявы назіраліся і ў моладзевым асяроддзі — скандалы, выпіўкі, бойкі. У навядзенні грамадскага парадку мне дапамог начальнік раённай міліцыі. Па рэкамендацыі старшыні калгаса вяскоўцы на калгасным сходзе абралі мяне старшынёй таварыскага суда. Гэтую грамадскую «пасаду» я стараўся выкарыстоўваць у мэтах выхавання законапаслухмянасці ў калгаснікаў на асновах маральна-псіхалагічнага ўздзеяння, а не сілавога застрашэння. Успамінаецца такі факт. Неяк на свінаферме адбылася сварка паміж свінаркамі. Адна свінарка злосна абразіла іншую. Тая звярнулася з заявай у таварыскі суд. На пасяджэнні суда я прапанаваў рашэнне: абвінавачаная павінна публічна папрасіць прабачэння ў пацярпелай за знявагу. Рашэнне было станоўча ўспрынята прысутнымі. Аднак вінаватая не пагадзілася на такое рашэнне і прасіла суд накласці на яе грашовы штраф, хаця сям'я яе не жыла ў дастатку.

Мае адносіны са старшынёю калгаса складваліся спрыяльна. Старшыня калгаса Аляксандр Міхайлавіч Старавойтаў дапамагаў школе чым мог. Я ў сваю чаргу дапамагаў яму як мог у наладжванні дысцыпліны сярод калгаснікаў. Часта зімою вечарамі аб'язджалі фермы, правяралі, як нясуць сваю службу вартаўнікі. Аляксандр Міхайлавіч, як мне стала вядома са слоў аднаго супрацоўніка райкама, рыхтаваў мне ў будучым «пасаду» сакратара партыйнай арганізацыі калгаса.

Што датычыць майго кіраўніцтва школай, дык я не карыстаўся аўтарытарнымі метадамі. На паседжаннях педсаветаў і педнарад панавала поўная дэмакратыя, якая прыносіла пэўныя вынікі. Я прыслухоўваўся да прапаноў настаўнікаў падчас прыняцця рашэнняў. Гэта прывяло да пэўных зрухаў у псіхалогіі педкалектыву. Я гэта інтуітыўна адчуваў. Напярэдадні 8 сакавіка педкалектыў наладзіў вечарыну ў гонар жанчын. На вечарыну быў запрошаны старшыня калгаса з жонкаю, прысутнічаў інспектар райана. Вечарына прайшла цудоўна: з песнямі, жартамі, танцамі, — і надоўга запомнілася. Пра вечарыну часта ўспамінаў інспектар райана пры сустрэчы са мною.

Тым часам наблізіўся час развязкі канфлікту паміж «змоўшчыкамі» — загадчыкам райана і першым сакратаром райкама Залескім і дырэктарам Пранчакоўскай школы Мальцам. Развязку наблізілі два фактары. Першы: у райана і райкаме даведаліся аб сексуальных дамаганнях выкладчыка фізкультуры, афіцэра запаса, члена КПСС, да вучаніцы дзесятага класа, дачкі брыгадзіра адной з паляводчых брыгад. Другі фактар: ліст, які даслалі настаўнікі школы без ведама дырэктара ў прэзідыум чарговага з'езда КПСС, са скаргай на дэлегатку з'езда, звеннявую калгаса імя Ламаносава, аб фіктыўным завышэнні ўраджайнасці льну, які яна вырошчвала на палетках адной брыгады калгаса. Рэакцыя райкама і райана была імгненнай. Аб гэтых фактах райкам паведаміў у абкам. Адтуль прыслалі сваю дэлегацыю для франтальнай праверкі работы школы і асабіста метадаў кіраўніцтва школай з боку дырэктара. Райкам і райана таксама стварылі сваю камісію, галоўную роль у якой павінен быў адыграць дырэктар Ляхавіцкай СШ Дзегілевіч. Дзегілевіч вельмі шчыраваў у пошуках «кампрамату» на дырэктара школы. Вынікі праверкі былі абмеркаваны на бюро райкама. Фізірука звольнілі з працы і выключылі з партыі. Дырэктару далі строгую вымову з занясеннем ва ўліковую картку. Складвалася сітуацыя, што дырэктару ўжо немагчыма было далей працаваць у Пранчакоўскай школе. Іван Васільевіч Малец прадаў свой уласны дом

каля школы і выехаў у Дзяржынскі раён, дзе, відаць, па нейчай пратэкцыі ўладкаваўся дырэктарам сярэдняй школы ў Вялікіх Навасёлках і адразу стаў папулярным — пра яго пісалі ў рэспубліканскім друку, праз пэўны час узнагародзілі ордэнам Працоўнага Чырвонага Сцяга. Затым надалі званне Заслужанага настаўніка БССР.

Ганебная расправа з Мальцам стала горкім расчараваннем адносна маральна-этычных нормаў кіроўнай партыйнай эліты і стварыла глыбокую расколіну ў маіх поглядах на «ум, честь и совесть нашей эпохи».

Пасля маёй працы на пасадзе дырэктара Дараўскай школы мяне перавялі па маёй настойлівай просьбе ў сувязі з сямейным становішчам на пасаду дырэктара Зубелевіцкай сямігодкі, за тыдзень да пачатку навучальнага года. Школу я прыняў у занябаным стане. Мой папярэднік год займаў пасаду дырэктара як «временщик», бо не было ніякіх надзеяў на кар'еру. Пры тым ён жыў ва ўласнай кватэры ў Ляхавічах і адразу пасля заняткаў «шпураваў» дадому. Нагляду з боку дырэктара не было, таму вучні сваволілі вечарамі на вясковай вуліцы. Праз тыдзень пасля майго з'яўлення ў Зубелевіцкай школе вечарамі на вясковай вуліцы дзятвы больш не было відаць.

У верасні мяне зацвердзілі прапагандыстам і кіраўніком школы марксізму-ленінізму пры партарганізацыі, а на партсходзе — кіраўніком агіткалектыву. Сакратар партарганізацыі, чалавек з незавершанай сямігадовай адукацыяй, аднак з «падвешаным языком» і рытарычнай палітычнай балбатнёй, даручыў мне выконваць дзве важныя палітычныя функцыі: пісаць пратаколы замест «ганаровых генералаў», якіх выбіралі ў прэзідыумы, і сабіраць партыйныя складкі. З першым даручэннем у мяне не было цяжкасцяў, апроч дарэмнай траты часу. На партсходах я ўважліва занатоўваў «палітычныя» выступы партыйцаў, потым у адведзеныя мне два дні афармляў пратаколы і здаваў сакратару ў якасці «сакрэтных дакументаў». Спраўляцца з другой функцыяй было цяжэй — я вымушаны быў часам доўга высочваць партыйцаў і збіраць з іх «партыйны аброк». Што датычыць партыйнага сакратара, дык, як распавялі

вяскоўцы, ён заўсёды прысутнічаў «ганаровым госцем» на вясковых вяселлях, хрэсьбінах, выправах у армію. На будучы год, калі мяне абралі сакратаром калгаснай партарганізацыі, вяскоўцы запрашалі і мяне на вышэйзгаданыя мерапрыемствы, але я катэгарычна адмаўляўся ад дармовых выпівак і пачастункаў і ліквідаваў гэтую традыцыю, якая склалася сярод вяскоўцаў.

На будучы год я ўшчыльную заняўся прышкольна-восьпыханым участкам: былі закладзены парніковыя рамы, дзе вырошчвалі расаду гуркоў, капусы, памідораў. Восенню сабралі багаты ўраджай, пасля рэалізацыі якога на школьным рахунку з'явілася значная сума грошай, якой я мог свабодна распараджацца на патрэбы школы, праўда, са згоды бацькоўскага камітэту. На будучы год сума ад рэалізаванай прадукцыі вырасла ў дзевяць разоў у параўнанні з даходамі, якія атрымлівалі мае папярэднікі.

Апрача пасады сакратара партарганізацыі я атрымаў яшчэ шэраг грамадскіх «пасадаў»: дэпутата і члена сельвыканкама, члена савета райана, пазаштатнага лектара райкама. Аднак займацца вывучэннем філасофскай спадчыны не зракаўся. Дзеля гэтай мэты я выкрываў сабе свабодны ад грамадскіх даручэнняў вечаровы час, карпеючы над творами вялікіх мысляроў ажно да позняй ночы. Я кожны год папярэдняй сваю асабістую бібліятэку шляхам падпіскі і набыцця ў кнігарнях Баранавіч і Клецка кніг з серыі «Філасофская спадчына». Такім чынам мною былі набыты за пэўны час наступныя філасофскія творы: двухтомнік Гельвецыя, трохтомнік Лока, двухтомнік Гобса, двухтомнік Роджэра Бэкана, двухтомнік Дэзідэра, трохтомнік Кандыльяка, аднатомнік Ламетры, чатырохтомнік Лейбніца, філасофскія сачыненні Дэкарта, я выпісаў пяцітомную «Філасофскую энцыклапедыю» для больш глыбокага засваення філасофскіх тэрмінаў, паняццяў, катэгорый, а таксама для знаёмства з думкамі, філасофскімі поглядамі і высновамі іншых мысляроў. «Кароткі філасофскі слоўнік» ужо не задавальняў маіх патрэб. Мною былі набыты творы Дзяггена Лаэртца, сачыненні Фрыдрыхса Ніцшэ і Артура Шапенгаўэра.

Пры вывучэнні Лаэртца я грунтоўна пазнаёміўся ў храналагічным парадку са старажытнымі грэчаскімі філосафамі.

Вывучаючы філасофскія творы, я падкрэсліваў у кнігах самапіскай галоўныя думкі мысляроў, іх погляды і высновы, іх тэарэтычныя гіпотэзы ў галіне касмагоніі, іх згадкі адносна прыроды чалавека, спрэчкі наконт цялеснасці ці бесцялеснасці чалавечай душы, яе смяротнасці ці бессмяротнасці. Важныя думкі філосафаў я завучваў на памяць.

Пры вывучэнні філасофскага твора «Палітыка» я не толькі ўзбагаціў свае веды ў галіне паліталогіі, але і адкрыў для сябе ісціну, якая была дасюль мне невядомая. У палеміцы з Платонам адносна стварэння платонаўскай «ідэальнай дзяржавы» (правобраз «светлага будучага» камунізму) Арыстоцель выказаў думку аб немагчымасці пабудовы грамадства без прыватнай уласнасці. Ён падкрэсліў у сваёй выснове: «Справа ў тым, што прагнасць людзей па прыродзе бязмежная, а ў задавальненні гэтай прагнасці праходзіць жыццё большасці людзей». Пры абгрунтаванні права на прыватную ўласнасць Арыстоцель пісаў: «Людзі больш за ўсё клапацяцца аб тым і любяць, па-першае, тое, што ім належыць, і, па-другое, што ім дарагое».

Вывучаючы філасофскі твор Лока «Два трактаты аб кіраванні», я наткнуўся ў раздзеле «Аб уласнасці» на высновы філосафа, у якіх навукова абгрунтавана натуральнае права чалавека на прыватную ўласнасць: «Хаця зямля і ўсе ніжэйшыя істоты належаць супольна ўсім людзям, усё ж кожны чалавек валодае некаторай уласнасцю, якая заключаецца ў яго ўласнай асобе, на якую ніхто, апрача яго самога, не мае ніякіх правоў. Мы можам сказаць, што работа яго цела і праца яго рук па самым строгім рахунку належаць яму». Яшчэ раней грэчаскія філосафы адкрылі, што чалавек мае права карыстацца трыма дабротамі: дабротай ад розуму, дабротай ад цела і дабротай ад маёмасці. Бальшавікі пазбавілі «саўкоў» гэтых дабротаў, згрузіўшы іх у агульны кацёл, адкуль выдавалі аб'едкі з «размеркавальнага карыта» рабам.

Гобс адкрыў для мяне ў сваім філасофскім творы «Высновы філасофіі» тое, што пахіснула маю веру ў магчымасць пабудовы «светлага будучага» камунізму: «Вышэйшага добра, якое называецца раскошай, або канчатковай мэты, у гэтым жыцці дасягнуць нельга. Бо, дапусціўшы, што канчатковая мэта дасягнута, мы дапускаем стан, пры якім няма чаго болей жадаць і няма да чаго імкнуцца. Адсюль вынікае, што з гэтага моманту для чалавека не існуе большага добра; больш за тое, з гэтага моманту чалавек не мае больш ніякіх пачуццяў. Бо ўсялякае пачуццё звязана з якой-небудзь цягай ці агідай, і не адчуваць ніякіх пачуццяў — значыць не жыць... Бо жыццё — гэта заўсёдны рух, які становіцца кругавым, калі не зможжа рухацца па прамой».

Пасля знаёмства з гэтай высновай Гобса крыклівы бальшавіцкі лозунг: «Наша канчатковая мэта — камунізм!», ідэалагічныя агіткі аб раскошным жыцці «на зіхоткай вяршыні камунізму» страцілі для мяне ўсялякую прывабнасць назаўсёды.

Больш за трыццаць гадоў я караскаўся на вяршыню філасофскай думкі сусветна вядомых мысляроў, аднак, мушу прызнацца, так і не дасягнуў яе. Шматлікія іхнія глыбокія думкі і высновы, дзе хаваецца ісціна, мой розум так і не адолеў.

У 1952 г. ў Ляхавіцкім раёне адбылася важная падзея: была раскрыта апошняя банда, якая была лакалізавана ў гумне на хутары вёскі Засценак-Зубелевічы ў Юліка Дамашэвіча. У гумне было абсталявана сховішча, дзе пражывалі два бандыты, якія завербавалі і двух сыноў Юліка. Хтосьці данёс у міліцыю пра банду. У міліцыі быў створаны атрад па захопе бандытаў, які ўзначаліў сам начальнік райміліцыі Дзёмкін. Калі прыехалі міліцыянты, адразу пайшлі на гумно. Там яны ўбачылі кучу бяргенняў каля сцяны. Міліцыянты разабралі бяргенні, пад якімі ўбачылі шырокую адтуліну. У адтуліну пачаў спускацца міліцыянт, адтуль пачулася аўтаматная чарга. Міліцыянт быў забіты напавал. Міліцыянты запанікавалі і далі цягу з гумна. Адзін бандыт выскачыў і пачаў страляць з аўтамата, быў забіты другі міліцыянт. У гэты самы час з гумна

выскачыў другі бандыт. Бандыты пачалі ўцякаць у напрамку гайку, дзе і схаваліся. Пасля ўцёкаў бандытаў міліцыянты дасталі са сховішчаў радыёперадатчык і радыёпрыёмнік. Назаўтра прыехалі ізноў, забралі Юліка і ягоную жонку (два сыны ўцяклі). Потым іх судзілі і выслалі ў Сібір. Два сыны Юліка тым часам абаснаваліся на хутары ў Клецкім раёне ў сваякоў, дзе далучыліся да банды. У пэўны час банда ў Клецкім раёне была разгромлена: малодшы з братоў быў забіты, старэйшы паранены. Пасля лячэння старэйшага асудзілі на дваццаць пяць гадоў.

Стасункі са старшынёй калгаса «40 год Кастрычніка» склаліся ў мяне добрыя. Старшыня дапамагаў школе матэрыяльна. Асабістыя кантакты былі нармалёвыя. Летам Зайчанка часам запрашаў мяне на пікнік, які праходзіў у маляўнічых мясцінах на беразе ракі Шчара. У пікніку ўдзельнічалі, апрача Зайчанкі, мяне і нашых жонак, дырэктар Ляхавіцкай школы Дзягілевіч, завуч гэтай школы Рагоўскі, галоўны ўрач раёна Парадзіеў і іх жонкі. Праўда, пасля некалькіх паездак я адмовіўся, бо мой і да таго сціплы сямейны бюджэт таяў ад чарговых застолляў на прыродзе.

Са свайго боку я таксама дапамагаў калгасу як мог. Вясною, летам і восенню часта арганізоўваў «нядзельнікі» з камсамольцамі і камуністамі. Летам, калі паспяваў лён, каб захаваць сям'ю, звозку арганізоўвалі ноччу. Я дапамагаў грузіць машыну, прымушаў працаваць на звозцы льну нават сваю жонку. Звазілі лён ажно да світанку. Падчас канікулаў дапамагаў звозіць салому. І ўсё гэта бясплатна. Зайчанка, праўда, прапанаваў мне бясплатна выдзеліць для асабістай гаспадаркі калгасную карову, але я адмовіўся. Прапанаваў ён мне пабудаваць за кошт калгаса на маёй сядзібе чатырохпакаёвы дом, і ад гэтага я адмовіўся — сумленне не дазваляла.

Тут, у Зубелевічах, другім маім шчырым захапленнем, апрача філасофіі, была журналістыка. Праўда, адзін мой невялічкі фельетон быў надрукаваны ў «Настаўніцкай газеце» яшчэ за маю бытнасць у Пранчакоўскай школе. Потым некалькі гадоў я не праяўляў актыўнасці ў сельгораўскай

справе. А пачалося гэта так. Неяк сакратар раёнкі Астапаў пры сустрэчы прапанаваў мне напісаць у раёнку матэрыял на пэўную тэму, і я выканаў ягоную просьбу. Потым была яшчэ адна прапанова. Затым мяне залічылі ў пазаштатныя карэспандэнты. Пасля гэтага мае допісы час ад часу друкаваліся на старонках раёнкі. Для авалодання журналісцкім майстэрствам я набыў «Даведнік журналіста», спасцігаў газетныя жанры. У раёнцы друкаваліся мае замалёўкі, артыкулы, нарысы, нават апавяданні. На конкурсах раёнкі я заўсёды выходзіў пераможцам. Паступова я пачаў дасылаць свае матэрыялы ў рэспубліканскую прэсу. Удзельнічаў у конкурсах на лепшы нарыс у «Настаўніцкай газеце». Двойчы выйшаў пераможцам — першы раз атрымаў заахвочвальную прэмію, другі — першую. Два мае апавяданні былі надрукаваны ў часопісе «Вожык».

Нечакана наша сяброўства са старшынёй калгаса Зайчанкам спынілася з прычыны ягонага фанабэрыі. А справа была такая. Трэцяга сакратара райкама партыі, добрага сябра Зайчанкі, знялі з пасады за падлог на карысць швагра, брыгадзіра паляводчай брыгады ў вёсцы Патапавічы — сакратар дапамог яму набыць фіктыўнае пасведчанне аб сямігадовай адукацыі, па якім той паступіў у Навагрудскі сельгастэхнікум. Зайчанка выдаў брыгадзіру хвалебную характарыстыку, за што атрымаў строгую вымову на бюро РК КПБ. На чарговай раённай партканферэнцыі Зайчанку не абралі ў прэзідыум, а мяне другі сакратар абкама КПБ Шабашоў пасадзіў у першым радзе поруч з сабою, бо я па ягоным загадзе павінен быў выступаць з прамовай, у якой дзяліўся досведам партыйнай працы ў калгасе. Пасля прамовы сакратар абкама прапанаваў мне выступіць з артыкулам у брэсцкай абласной газеце «Зара». У хуткім часе мой артыкул быў надрукаваны ў згаданай газеце. З таго часу Зайчанка затаіў да мяне непрыязь. Больш за тое, пачаў паклёпнічаць на мяне. Ягонныя ўчынкі пераканалі мяне, што фанабэрыя туманіць і паралізуе розум. Зайчанка пайшоў далей: ён вырашыў «адхіліць» мяне ад кіраўніцтва партарганізацыяй, дамогшыся ў райкаме пасады вызваленага сакратара. На партсходзе прысутнічалі загад-

чык аддзела агітацыі і прапаганды і рэдактар раёнкі для падтрымкі «імпарцёра» на пасаду партыйнага сакратара. Тут ледзь не адбыўся вялікі канфуз: яшчэ перад пачаткам сходу партыйцы прапанавалі мне свае «паслугі», каб праваліць «імпарцёра». Я прасіў іх не рабіць глупства. Аднак многія не паслухаліся мяне: толькі адзін голас выратаваў «імпарцёра» ад ганьбы. У бюро быў абраны і я. На першым паседжанні партбюро пры абмеркаванні пастаянных даручэнняў новаспечаны сакратар, каб не «пакрыўдзіць» мяне, прапанаваў мне «пасаду» ягонага намесніка і ў дадатак даручэнне — афармляць пратаколы партсходаў і паседжанняў партбюро. Я з удзячнасцю адмовіўся ад пасады «тэхнічнага сакратара».

У хуткім часе Зайчанка пераканаўся, што набыў сабе абзу — новаспечаны сакратар не надта праяўляў уласную ініцыятыву, любіў пасаць пару гадзін у абед, ухіляўся ад наведвання свінарнікаў і кароўнікаў. Праз год Зайчанка ўжо скардзіўся мне на «бясплоднасць» новага сакратара.

Тым часам над галавою Зайчанкі пачалі згущацца хмары — ён штосьці не спадабаўся першаму сакратару. На Зайчанку рыхтавалі кампрамат. Хацелі ў гэтую брудную справу ўцягнуць і мяне. Першы сакратар РК КПБ Сцепанюк прысылаў да мяне начальніка міліцыі, затым другога сакратара РК КПБ, былога старшыню калгаса «Прагрэс», каб я дапамог райкаму «скінуць» непрыдатнага для іх чалавека. Я катэгарычна адмовіўся. Тады другі сакратар РК сказаў: «Мы яго ўсё адно прыбярэм!» Аднак здзейсніць сваю брудную справу райкаму не ўдалося: у лістападзе 1969 г. Зайчанка раптоўна памёр. Яму было толькі пяць-дзясят гадоў.

Адбыліся значныя змены і ў маім асабістым жыцці: я захварэў на працяглую хваробу, і дактары парайлі мне адцурацца ад дырэктарскай пасады. Аднак стан здароўя не паляпшаўся, тады дактары прапанавалі мне пазбавіцца наогул ад працы настаўніка. Праз два гады я выйшаў на пенсію па інваліднасці, аднак не адцураўся ад вывучэння філасофіі і журналісцкай дзейнасці. Наадварот, я яшчэ з большай энергіяй узяўся за любімыя заняткі. У 1985 г.

ў райкаме КПБ была створана камісія па напісанні кнігі «Памяць. Ляхавіцкі раён». У камісію быў уключаны і я. Мне было даручана падрыхтаваць нарысы для кнігі аб тым, як жыхары раёна змагаліся за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне ў 1921–1939 гг. Сабраць вялікі фактычны матэрыял было не вельмі лёгка. Для гэтага давялося больш за два месяцы папрацаваць у архівах Брэста і Гродна. Была вялікая перапіска з былымі членамі КПЗБ і камсамольскага падполля, паездкі па вёсках Ляхавіцкага і Клецкага раёнаў. Матэрыялы друкаваліся на старонках ляхавіцкай раёнкі «Будаўнік камунізму» і клецкай раённай газеты «Да новых перамог». Нарэшце ў 1989 г. была надрукавана кніга «Памяць. Ляхавіцкі раён», дзе былі змешчаны і мае нарысы.

2000 г.

Бацька,
Міхась Гаўрылавіч Сокал,
1872 г. нараджэння

Маці,
Ганна Язэпаўна Сокал,
1882 г. нараджэння

*Брат Мікалай,
1908 г. нараджэння*

*Вучні пяцігадовай
зубелевіцкай
школы. Васіль,
выпускнік 5-га класа,
другі справа ў верхнім
шэрагу. 15 ліпеня 1935 г.*

*Брат Якуб
падчас службы ў Войску
Польскім (1935–1939 гг.)*

*З сябрамі з роднай вёскі
(крайні справа). 1938 г.*

*Васіль (справа)
з камандзірам
аддзялення 11-га
палка,
5-й дывізіі.
Лістапад 1945 г.*

*У Вене з баявымі
сябрамі (другі справа
ў першым шэрагу).
1945 г.*

*Камсорг Падлескай школы
і лектар Баранавіцкага абкама
камсамола. Канец 1940-х гг.*

*Студэнт
Баранавіцкага
настаўніцкага
інстытута
(у цэнтры) з
аднакурснікамі.
23 лютага
1951 г.*

*Студэнт-завочнік Мінскага педагагічнага інстытута (уверсе справа)
з аднакурснікамі (1953–1956 гг.)*

З педагогамі Пранчакоўскай школы (у цэнтры). 1958 г.

*Завуч Пранчакоўскай сямігодкі (другі злева),
справа дырэктар І. Малец. 1954 г.*

Прыём у піянеры вучняў Зубелевіцкай школы (Васіль Сокал злева)

*З класным кіраўніком і выпускнікамі 10-га класа вячэрняй школы
пры Зубелевіцкай сямігодцы. 1967 г.*

*Уручэнне ганаровай граматы як пераможцу конкурсу раённай газеты
«Будаўнік камунізму» на лепшы нарыс пра людзей калгаснай вёскі.
1970 г.*

З жонкай Яўгеніяй і ўнукам. 1970 г.

З ляхавіцкім краязнаўцам Міхасём Турыянскім. 2001 г.

*У сваім садзе.
2001 г.*

*У сваёй хаце, з гісторыкам і літаратуразнаўцам Віталём
Скалабанам. 2002 г.*

З Віталём Скалабанам. 2002 г.

*Успаміны пра мінулае...
2002 г.*

*З сябрамі Грамадскага аб'яднання «Дыярыуш» Ларысай Андросік,
Аленай Арэшка і Вацлавам Арэшкам. 2002 г.*

ЗМЕСТ

Зубелевіцкі летапісец 5

На хвалях часу (летапіс). 7

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

Пад польскай уладаю (1928–1939). 8

ЧАСТКА ДРУГАЯ

«Вызваленне» Заходняй Беларусі, або

Змена акупацыйнай дэкарацыі 54

ЧАСТКА ТРЭЦЯЯ

Няпрошаныя карыгчэвыя прышэльцы

наводзяць «новы парадак»

у асобна ўзятым Ляхавіцкім раёне 70

ЧАСТКА ЧАЦВЁРТАЯ

Ваеннымі дарогамі 101

ЧАСТКА ПЯТАЯ

Вяртанне бальшавікоў

у асобна ўзяты Ляхавіцкі раён 118

ЧАСТКА ШОСТАЯ

Стварэнне рабскіх калектыўных стойлаў

у вёсках Ляхавіцкага раёна 139

ЧАСТКА СЁМАЯ

Праца на ніве народнай асветы у асобна ўзятым

Ляхавіцкім раёне. Захапленне філасофіяй

і журналістыкай. Самаадукацыя 159

Літаратурна-мастацкае выданне

Сокал Васіль

НА ХВАЛЯХ ЧАСУ

(летапіс)

Адказны за выданне Уладзіслаў Сілянок
Камп'ютэрны набор Алена Арэшка, Ларыса Андросік
Камп'ютэрны дызайн, вёрстка Юлія Андрэева
Дызайн вокладкі Антаніна Лінькова
Карэктар Ганна Кавальчук

Падпісана да друку 20.12.08. Фармат 84x108 ¹/₃₂.
Папера афсетная. Гарнітура Plantin. Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 11,3. Улік.-выд. арк. 8,75.
Наклад 500 асоб. Замова N 544 с.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
сумеснае таварыства з абмежаванай адказнасцю «Медисонт».
ЛІІ № 02330/0133391 ад 19.07.04.
ЛПІ № 02330/0056748 ад 22.01.04.
Вул. Ціміразева, 9, 220004, Мінск.